

Владислав ПАРХОМЕНКО

ДИРЕКТОРІЯ УНР ТА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА В ІСТОРИКО-МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського

Владислав ПАРХОМЕНКО

**ДИРЕКТОРІЯ УНР
ТА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА
НАРОДНА РЕСПУБЛІКА
В ІСТОРИКО-МЕМУАРНІЙ
ЛІТЕРАТУРІ**

Монографія

Миколаїв
«Ліон»
2019

УДК 930.2.94(477)"1918-1920"
ББК 63.3(4Укр)
П 18

РЕЦЕНЗЕНТИ :

РУБЛЬОВ О. С., доктор історичних наук, професор, Інститут історії України
НАН України
ДЕГТЯРЬОВ С. І., доктор історичних наук, професор, Сумський державний
університет

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського,
протокол № 16 від 23 квітня 2019 року*

Пархоменко В.

П 18 Директорія УНР та Західноукраїнська Народна Республіка в історико-мемуарній літературі : монографія / Владислав Пархоменко. – Миколаїв : Іліон, 2019. – 212 с.

ISBN 978-617-534-523-0

У монографії комплексно проаналізована вітчизняна історико-мемуарна спадщина як джерело з історії Директорії УНР та ЗУНР. Класифіковано джерелознавчий матеріал з української мемуаристики революційної доби. Увага звертається на особистісний контекст формування комплексу вітчизняної мемуаристики про події Української революції, персональну мотивацію написання спогадів, з'ясовується ступень їх об'єктивності. Наголошено, що активне залучення мемуарної спадщини сприятиме формуванню максимально об'єктивної картини перебігу історичних подій, активізуватиме вивчення державотворчих процесів початку ХХ ст. представниками академічної історичної науки.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами вітчизняної історії та мемуаристики.

**УДК 930.2.94(477)"1918-1920"
ББК 63.3(4Укр)**

ISBN 978-617-534-532-0

© Пархоменко В. А., 2019

З М І С Т

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
В С Т У П	5
РОЗДІЛ 1	
Історіографія та джерельна база дослідження	8
РОЗДІЛ 2	
Директорія УНР у світлі мемуаристики	34
2.1 Утворення Директорії та протигетьманське повстання	34
2.2 Перші кроки: Директорія в грудні 1918 – січні 1919 рр.	51
2.3 Мемуаристика про відносини УНР із Антантою та радянською Росією	74
2.4 Українсько-білогвардійська війна 1919 р. у мемуарній спадщині	84
2.5 Спогади сучасників про останній період існування Директорії	95
РОЗДІЛ 3	
Визвольні змагання в Галичині у 1918–1919 рр. в мемуарній спадщині	116
3.1 «Листопадовий Зрив» у спогадах сучасників	116
3.2 Утворення ЗУНР в історико-мемуарній літературі	144
3.3 Внутрішня політика ЗУНР та протистояння з Польщею	155
3.4 Мемуаристика про поразку ЗОУНР	169
В И С Н О В К И	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	189

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВУЦВК.....Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет
ГУРГоловна Українська Рада
ЗОУНРЗахідна Область Української Народної Республіки
ЗСПРЗбройні сили Півдня Росії
КЧКкалендар «Червоної Калини»
ЛЧК«Літопис Червоної Калини»
МВБУМузей визвольної боротьби України
РСФРР.....Російська Соціалістична Федеративна
 Радянська Республіка
УГАУкраїнська Галицька Армія
УГВК.....Український генеральний військовий комітет
УПРУкраїнська парламентська репрезентація
УСДРП.....Українська соціал-демократична робітнича партія
УСРРУкраїнська Соціалістична Радянська Республіка

ВСТУП

Актуальність теми дослідження визначена тим, що мемуарна спадщина Української революції 1917–1921 рр. є важливим, а іноді унікальним джерелом тогочасних державотворчих процесів, відтак потребує глибокого об'єктивного та всебічного вивчення. До відновлення суверенітету України 1991 р. аналіз визвольної боротьби першої чверті ХХ ст. в історичній літературі супроводжувався неоднозначними, здебільшого кон'юнктурними оцінками, притаманними радянській історіографії. Звернення до історико-мемуарних праць тієї буремної доби, умотивоване й виразною практичною потребою, адже розбудова суверенної, демократичної України вимагає неупередженого дослідження, вивчення та використання досвіду державотворчих процесів Української революції 1917–1921 рр.

Взагалі важко переоцінити значення української мемуарної літератури для висвітлення тогочасних історичних подій, адже національно-визвольна боротьба, що розпочалася на території двох імперій – Російської та Австро-Угорської, охопили значну кількість людей різних політичних поглядів, соціальних верств та професійних груп. Політика у різних її формах – від парламентської до збройної – втягнула в себе тисячі людей, які змушені були відійти від звичного способу життя й зробити свій вибір, часто не лише політичний, а й щодо національної приналежності – ідентифікації.

Протистояння між радикалами й консерваторами, соціалістами й лібералами, єдиноподержавниками й націоналістами – все це заклало значний фундамент для наступних мемуаристів, які перетворили свої праці на інструмент продовження політичної боротьби з подальшим викриттям своїх опонентів та вибілюванням власних дій. Звичайно ці твори не позбавлені певної суб'єк-

тивності, адже відображають особисті погляди авторів, їх ідеологічні уподобання, що часто не співпадають із позицією опонента. Однак саме цей суб'єктивізм у свою чергу й створює додаткове тло для кращого розуміння та аналізу подій.

Проблеми сучасного суспільно-політичного життя в Україні переконливо засвідчують, що чимало нинішніх викликів значною мірою ідентичні деяким подіям Українській революції 1917–1921 рр. Крім цього, спогади сучасників містять чимало конкретно-історичної та аналітичної інформації, яка часто не висвітлена в інших видах джерел, оскільки значну частину документів втрачено у вирі тих буремних років.

Дослідження історико-мемуарної спадщини сприятиме формуванню та корегуванню більш виразного образу минулого в сучасній історичній свідомості, розв'язанню певних проблем сучасного державотворення та становитиме внесок у сучасну вітчизняну історичну науку.

Метою дослідження є комплексний аналіз мемуарної спадщини, а також відтворення цілісної картини визвольної боротьби в Україні в період існування Директорії УНР та ЗУНР. Досягнення мети передбачає вирішення наступних завдань:

- охарактеризувати стан наукової розробки та джерельної бази проблеми дослідження;
- показати негативний вплив ідеологічних стереотипів та політичних уподобань на висвітлення сучасниками подій минулого в мемуарній літературі;
- розкрити основні етапи державного будівництва та суспільно-політичного життя в Україні в період Директорії УНР та ЗУНР, на основі дослідження спогадів;
- висвітлити роль військової мемуаристики в якості джерела з участі національних збройних формувань у бойових діях кінця 1918–1919 рр.;
- обґрунтувати значення мемуарної літератури як історичного джерела у висвітленні подій Української революції.

Об'єктом дослідження виступає історико-мемуарна спадщина українського національного спрямування, авторами якої є учасники та свідки національно-визвольної боротьби в Україні кінця 1918–1919 рр.

Предметом роботи є з'ясування тематичного змісту мемуарів, окреслення кола їхніх авторів, аналіз умотивованості й часу написання спогадів, важливості та достовірності, поданої у них інформації.

Хронологічні межі. Вибір нижньої межі зумовлено початком створення Директорії УНР та проголошенням ЗУНР восени 1918 р. Верхня межа обумовлена груднем 1919 р., коли Директорія як окрема інституція фактично припинила своє повноцінне функціонування.

Науково-практичне значення роботи. Викладений у роботі фактологічний матеріал, може бути використаним в процесі підготовки узагальнюючих праць із вітчизняного джерелознавства, новітньої історії України, відповідних спецкурсів з історії Української революції 1917–1921 рр., у практичній діяльності наукових та навчальних установ.

Структура монографії ґрунтується на значній джерельній базі, обумовлена метою, дослідницькими завданнями й особливостями такого джерельного комплексу як мемуаристика. Вона складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Українська революція 1917–1921 рр. стала важливою віхою національно-визвольного руху в ХХ столітті. Вона безумовно спонукала як політичних лідерів, так і рядових учасників та свідків до осмислення і фіксації подій тих років. В 1919 р. у час розпаду Української революції історик І. Кривецький (1883–1940) актуалізував питання вітчизняної мемуаристики у невеликій розвідці «Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння» [1]. Зауваживши нечисленність вітчизняної мемуаристики XVII–XVIII ст., автор наголошував, що «найгірше стоїть справа з найновішими часами», починаючи з XIX ст., на яке припадає національно-культурне й суспільно-політичне відродження «на всім просторі українських земель» [1, с. 15–16]. Наголосивши, що «живемо в часах високоісторичних», коли «на наших очах на руїнах Росії й Австро-Угорщини повстає також Українська держава», а відтак і на доленосному значенні цих подій для майбутнього України й прийдешніх поколінь, І. Кривецький робить особливий акцент – закликає своїх співвітчизників докласти максимальних зусиль для щоденникової та мемуарної форми фіксації актуальних подій. Стосувалося це не лише «провідників нації», а й пересічних громадян – учасників Української революції та її сторонніх свідків і спостерігачів: «Та не тільки провідники народу зобов'язані передати грядущим поколінням звіт зі своєї діяльності. Зробити це мають обов'язок усі, хто тільки брав яку-небудь участь в подіях наших історичних часів» [1, с. 19]. Наголошувалася неоціненна вартість мемуарів як, з одного боку, «нічим незаступного матеріалу для історика», з іншого – важли-

вого патріотичного чинника у справі виховання майбутніх поколінь: «Бо ніякі урядові акти чи документи не відтворять, не в силі відтворити і в частині того, що діялося на наших землях за наших часів, що переживали ми тілом і душею. Історія без особистих споминів – це немов книга без ілюстрацій» [1, с. 20–21].

Брошура І. Кревецького «Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння» (1919 р.) поширювалася серед особового складу Галицької армії. Її розширена праця на цю ж тематику у співавторстві з О. Назаруком «Як писати мемуари?» (1921 р.) [2], водночас стала методичним посібником для багатьох лідерів і рядових учасників Української революції 1917–1921 рр. [3, с. 113–114].

Принаймні переважна більшість провідних діячів визвольних змагань залишили спогади, щоденники, синтетичні праці історико-мемуарного спрямування. До цього їх спонукала, за словами науковця Р. Пирого, «іманентна потреба осмислити причини невдач державотворчих проєктів, пояснити свої позиції, дати оцінку іншим політичним силам і діячам, врешті – здійснити історичну фіксацію подій, учасниками яких були самі» [4, с. 31–32].

Український бібліограф та видавець І. Калинович (1884–1927), у 1924 р. теж склав бібліографічний покажчик, основної мемуарної літератури, що вийшла на той момент, присвяченої подіям революції в Україні [5; 6]. Крім українських, він наводив, праці польських, німецьких мемуаристів, а також спогади представників білогвардійського табору.

Очільник Директорії УНР В. Винниченко (1880–1951), одним із перших серед лідерів Української революції 1917–1921 рр. оприлюднив свої спогади. У 1919–1920 рр. ним видано тритомний мемуарно-публіцистичний твір «Відродження нації», у якому підбивається підсумок його політичної кар'єри, викладаються власні погляди на Українську революцію [7]. У «Передмові» до першої частини книги, датованій 4 липня 1919 р., автор претензійно декларував історіософію цього етапного для вітчизняної мемуаристики Української революції 1917–1921 рр. твору: «Я

беру на себе трудну річ: дати повну, правдиву картину боротьби українства за визволення своєї нації під час і після Великої Російської Революції» [8, с. 9]. В. Винниченко окреслює «чотири доби» в «історії відродження української нації», а саме: 1) доба Центральної Ради; 2) доба Гетьманщини; 3) доба Директорії та 4) доба «Отаманщини». В основі поділу лежить «роль тих чи інших соціальних верств під час цих моментів»: за Центральної Ради визначальним чинником доби, на його думку, виступала «вся свідома національна демократія без різниці кляс»; за Гетьманщини панують «буржуазні і реакційні кляси»; за Директорії головна роль, мовляв, перейшла до революційних верств – сільського та міського пролетаріату; головним же чинником за доби Отаманщини, на переконання мемуариста, виступав «елемент військовий, ідеологічно репрезентуючий дрібне національне міщанство, а в акції своїй автократичний» [8, с. 11–12].

Сучасна вітчизняна історіографія не вважає «Відродження нації» класичним мемуарним твором, оскільки праця поєднує в собі «елементи історичного дослідження, мемуарів, публіцистики і навіть белетристики» [4, с. 32]. Водночас «Відродження нації» стало першою узагальнюючою працею одного з лідерів Директорії УНР, відігравши важливу

роль у подальшому концептуальному оформленні «уенерівської» історіографічної течії, що стала домінуючою у закордонній українській історіографії 1920–1930-х рр.

Крім написання власне спогадів, В. Винниченко, одночасно провадив щоденникові нотатки. Так, наприклад, 23 червня 1919 р., перебуваючи в австрійському Земмерінгу, В. Винниченко занотував у записнику, зафіксувавши тим самим початок написання ним «Відродження нації»: «Хочу писати щось подібне до історії україн-

Володимир Винниченко
(1880–1951)

ської революції. Не знаю, що з того вийде. Працюється поки що добре. Охоплює жадність. Хочеться надолужити за ці роки мовчання ...» [9, с. 358].

Міністр земельних справ в уряді Директорії УНР (грудень 1918 р. – лютий 1919 р.), М. Шаповал (1882–1932), також у «Щоденнику» зафіксував початкову дату написання ним спогадів про часи Української революції. Так, у щоденниковому записі від 23 березня 1919 р. (автор перебував тоді у Станіславові – тимчасовій столиці Західноукраїнської Народної Республіки) зазначено: «Вчора почав [тобто 22 березня 1919 р.], але йде туго писати мемуари про українську революцію. Поїду писати в гори, бо тутешня клята атмосфера не сприяє» [10, с. 5]. «Записки» («Гетьманщина і Директорія») завершено М. Шаповалом, за його ж дещо розпливчатим датуванням «влітку 1919 р.» вже в угорській столиці. Визначальною рисою спогадів М. Шаповала є виразний наголос на персональній відповідальності С. Петлюри за невдачі державного будівництва УНР. Після раптової смерті М. Шаповала у 1932 р. його архівна спадщина, зокрема автобіографічні нотатки та спогади, частково передруковані дружиною Ольгою Філаретівною, поділено на дві частини. Одну з них залишено в родині у Празі, а іншу передано молодшому братові покійного, генерал-хорунжому Армії УНР М. Шаповалу (1886–1948), який мешкав у Франції та очолював «Українську громаду» у цій країні. Після смерті генерала вдова передала декілька рукописів українській громаді в Сполучених Штатах Америки для публікації. Відтак у 1956 та 1958 рр. обмеженим накладом у США з'явилися мемуарні праці М. Шаповала «Схема життєпису», «Гетьманщина і Директорія» [11] два томи щоденника 1919–1932 рр., перший том із якого зокрема охоплював революційний період.

Важливе значення для кращого розуміння подій, що передували приходу до влади Директорії УНР, надають спогади діяча консервативно-гетьманського руху, міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка (1882–1951). У 1921–1922 рр. він почав оприлюднювати матеріали про події Україн-

ської революції, та власну участь у них. Себе мемуарист позиціонував як противник Директорії УНР. Поява його спогадів викликала значну полеміку. Так, болісно сприйняв персональний щодо себе фрагмент «Моїх споминів про недавнє минуле» Д. Дорошенка, колишній високопосадовець за Директорії УНР, а згодом емігрант О. Назарук. За мемуарним свідченням Д. Дорошенка, уряд Директорії УНР перед евакуацією з Києва, а згодом із Вінниці «роздавав направо і наліво великі гроші», а саме: «Величезні суми сипались на формування загонів, на партії, на пропаганду, на пресу, на видавництва і так хто його зна на що, аби, мовляв, не дісталися большевикам!» [12, с. 442]. Згадка про «і так хто його зна на що» супроводжувалася підрядковою ремаркою мемуариста, який посилався при цьому, у свою чергу, на спогади колишнього очільника Головного управління преси й пропаганди УНР (на правах окремого міністерства) О. Назарука: «Я сам не вірив численним оповіданням про те, як і куди витрачались правительством Директорії народні гроші, поки не вичитав власними очима признання одного з учасників цього витрачання – д-ра О. Назарука в його книзі «Рік на Великій Україні» (Відень, 1920); там на стор. 144–145 д-р Назарук оповідає, як він, тоді міністр УНР, виплатив один мільйон гривень (гривня в той час була ще доброю валютою) Українській Радикальній Партії в Галичині і сотні тисяч видавав на різні екзотичні видавництва... і що дуже цікавий був би знати: «Як зужитковано цей державний гріш?» [12, с. 442].

У листі з Чикаго, датованого 7 липня 1924 р., О. Назарук повідомляв В. Липинському про своє прикре враження від вищезгаданого фрагменту споминів й одночасно з'ясовував спонукальні мотиви свого нібито «марнотравства»: «В одній з дальших частин споминів Д. Дорошенка побачив я закид марнотравства державними грішми, зроблений мені... Моїй ініціативі треба завдячувати, що не пішли всі гроші на бовтанину соціал-революціонерів і соціал-демократів, на друкування їхніх сварок... А сам я виїхав з Великої України в одній сорочці на собі, а другій у кишені шинелі, бо клунка не мав... І пан Д. Дорошенко

закидає мені марнотравство. Пусте, хоч трохи болить» [13, с. 158].

У відповідь на повідомлення щодо болісного сприйняття О. Назаруком закиду на його адресу в марнотратстві мемуарист, у свою чергу, в листі до В. Липинського від 30 липня 1924 р. так обґрунтовував власну позицію й відповідний фрагмент споминів: «Ви пишете мені, що д-р Назарук образився за мою замітку в IV кн. моїх «Споминів» з приводу його нібито «марнотравства». Він мене не так зрозумів: скільки я знаю, д-р Назарук є людина абсолютно чесна і до якихсь зловживань з державними грішми непричетна. Але фактом є, що він, яко міністр УНР, приложив руку до витрати державних грошей на справи, так би мовити, партійні, а не державні і робив це, певна річ, під впливом тої атмосфери, серед якої перебував, і тих понять, які в кругах УНР панували [14, с. 94]. І далі, розвиваючи власну аргументацію, Д. Дорошенко ще раз стверджував, що вищезгаданий епізод включив до мемуарів для ілюстрування певного загального явища, а не з метою когось персонально образити: «Коли вже стороння людина, галичанин, що опинився в ролі міністра УНР, людина, яка взагалі звикла цінити гріш, піддалася загальній моді, то що вже казати за наших тодішніх верховиків!» [14, с. 95].

Важливим джерелом з історії Західноукраїнської Народної Республіки стали спогади М. Лозинського (1880–1937) «Галичина в рр. 1918–1920»,

Дмитро Дорошенко
(1882–1951)

Михайло Лозинський
(1880–1937)

опублікованих в 1922 р. у серії видань Українського соціологічного інституту в Відні [15]. Передумову до неї підготовлено М. Грушевським. Сам автор, колишній фактичний керівник зовнішньополітичного відомства ЗУНР, у «Передньому слові» зауважував міждисциплінарний жанр цього видання: «Обробленне праці не є рівномірне. Наскільки я сам був учасником подій, має вона до деякої міри мемуарний характер. Там знов, де треба було опиратися виключно на документи (акти державної влади, преса і т. п.), я мусів обмежитися матеріалом, який міг зібрати в еміграційній обстанові. Через те окремі часті праці не однаково повні й оброблені» [15, с. 3].

Через об'єктивні обставини, іноді окремі мемуарні фрагменти потрапляли й до наукових розвідок активних учасників революційних подій в Україні. Так, наприклад, за часів Директорії, виконуючий обов'язки міністра юстиції, С. Шелухін (1864–1938), у березні 1926 р., у Празі закінчив свою розвідку «Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р.» [16]. На момент завершення праці з негативною оцінкою цієї міжнародної угоди для України, надійшла вістка з Парижа про вбивство Головного отамана. Відтак публікацію завершує мемуарний

Сергій Шелухін
(1864–1938)

постскриптом із запереченням обвинувачень Петлюри в організації єврейських погромів. С. Шелухіну також належить декілька фрагментарних спогадів про добу Української революції 1917–1921 рр. й, зокрема, участь вітчизняної дипломатії у низці міжнародних переговорів, зокрема Паризькій мирній конференції 1919 р. Уривки з цих мемуарів доповідалися на різного формату зібраннях української еміграції, зокрема у Товаристві українських письменників і журналістів у Празі, й пізніше були опубліковані [17; 18].

На початку 1920-х рр. колишні військові армії УНР перебували у таборах для інтернованих у Польщі з їх одноманітним та напівголодним побутом. Однак поряд із нагальними турботами про хліб насущний вони роздумують про причини поразки визвольної боротьби, прагнуть обмірковувати майбутнє України. У табірних умовах актуалізувалося питання про написання історії формування й бойового шляху окремих частин і з'єднань армії Української Народної Республіки. Зосередження в одному місці значної частини ветеранів цих з'єднань сприяло верифікації таких «історій». Відтак їхню виразну складову становить мемуарний елемент – особисті спогади й переживання військових. Так, наприклад, колишній начальник штабу 4-ї Сірожупанної бригади 2-ї Волинської дивізії Армії УНР, підполковник В. Прохода (1890–1971) згадував одну з таких історико-мемуарних ініціатив, що з'явилася під час його перебування 1922 р. у таборі інтернованих українських військових у Каліші в Польщі: «Зі своїми приятелями я вирішив написати «Записки до історії Сірих або Сірожупанників». Коли потепліло й можна було тримати олівець та перо в руках, я взявся за працю і впродовж трьох місяців, забуваючи про голод, написав «Записки» на основі власних та старих сірожупанників спогадів за 1917–1919 рр. та на підставі наказів в архівах бригади й дивізії 1920 р. Правдивість поданих відомостей була перевірена спеціальною комісією з учасників минулих подій та підтверджена протоколами до 1-ї частини за 1917–1919 рр. та другої частини від травня 1919 р. Третя частина про боротьбу в союзі з поляками була складена на основі документів» [19, с. 426–427; 20; 21].

У 1928 р. на шпальтах празької «Розбудови нації» з'явилися спогади колишнього командира дивізії, Осадного корпусу й групи Січових стрільців полковника Євгена Коновальця (1891–1938) «Причинки до історії Січових Стрільців в Українській революції» [22]. У вступі до спогадів мемуарист, який вже мав певний досвід у цьому жанрі [23], викладав мотивацію їхнього написання, наголошуючи насамперед на потребі дати об'єктивне висвітлення історії цього військового формування Армії УНР й

Євген Коновалець
(1891–1938)

спростувати негативне забарвлення легенди щодо ролі, яку відігравали в Українській революції Січові стрільці: «Ці спомини мають дати матеріал першому історикові української революції, що не буде цікавитися настроями того чи іншого революційного діяча-автора споминів, а тільки візьметься передусім стверджувати факти, що про їх дійсність не можна буде суперечатись. Самі голі факти найкраще допоможуть йому накреслити характеристики революційного часу й груп та осіб, які той час висунув. Я постараюсь подати на цьому місці до

загального відома низку фактів, що їх або промовчувано досіль, або перекручувано» [24, с. 18]. Полковник обіцяв читачам «від першої особи» з'ясувати суперечливі епізоди історії очолюваної ним військової формації, аргументовано спростувавши фальшиві закиди на її адресу, зокрема щодо спроби усунути В. Винниченка з посади голови Директорії УНР: «Я далекий від бажання шукати оправдуючих аргументів на все, що торкається Січового Стрільцтва та, зокрема, моєї особи. Тим більш не можу вважати всіх моментів з історії Січових Стрільців безумовно правильними й доцільними. Січові Стрільці самі не замикають очей на власні промахи і не стараються закрити їх другим» [25, с. 106].

Слушно вважаючи «найбільшим лихом» «відсутність цілоти архіву корпусу Січових Стрільців», Є. Коновалець, тим не менше, висловлював стриманий оптимізм щодо корисності для майбутнього історіографа визвольних змагань зафіксованих на письмі свідчень безпосередніх учасників революційних подій: «Будемо сподіватися й віримо, що прийде час, коли й архівальні документи побачать світ і будуть підтвердженням понижчих заміток. Поки що треба користуватись здебільшого пам'яттю й для того поминути мовчанкою все те, що вже затерлось у пам'яті» [24, с. 18].

Спогади Є. Коновальця (відомі згодом під дещо скороченою назвою – «Причинки до історії Української революції») планувалося включити складовою частиною до збірника, присвяченого історії київських Січових стрільців. Вихід у світ цього видання – альманаху «Золоті Ворота» – був відтермінований, аж поки нарешті він не з'явився друком у Львові 1937 р.

Передісторію й обставини написання вищезгаданих мемуарів Є. Коновальця оприлюднив майже через півстоліття активний учасник Української революції 1917–1921 рр., західноукраїнський політик І. Кедрин-Рудницький, у міжвоєнному двадцятилітті редактор й варшавський кореспондент впливового львівського щоденника «Діло». Він розповідав: «Спомини Євгена Коновальця п[ід] з[аголовком] «Причинки до історії української революції» постали так, що я, відвідавши панство Коновальців літом 1923 р. у Фюссені в Баварії і перевівши там три чи чотири тижні, ходив з Євгеном Михайловичем – так всі його називали і до нього зверталися – щоденно на проходи по чудовій околиці Фюссену, він оповідав мені, я записував, вечером стилізував це на письмі і пред'являв Коновальцеві, який затверджував чи змінював і доповнював. Ті спомини Коновальця, призначені для «Золотих Воріт», появилися в кількох числах празької «Розбудови Нації» і відтіль передруковано їх у львівському – запізненому виданні «Золотих Воріт» у 1937 р., а відтіль передруковано їх у виданні «Корпус Січових Стрільців» у Чикаго 1969 р.» [26, с. 297].

І. Кедрин, розповідаючи історію первісного тексту спогадів колишнього командира Січових стрільців, подавав цікаву для справи відтворення їх автентичного тексту деталь: редактори «Розбудови Нації» вдалися до цензурування тексту рукопису. В оригіналі споминів також згадувалося про те, що Є. Коновалець вже з еміграції відрядив двох офіцерів (Я. Чижа й Р. Сушка) до головного командування Армії УНР й польського Генерального Штабу з пропозицією відвести Армію УНР, розташовану на крайньому правому крилі польсько-українського антибільшовицького фронту, у Карпати. Після того, реорганізувавши й доповнивши її так звану бригадою А. Кравса, яка була інтернована у таборі

Німецького Яблонного у Чехословаччині, завдати у відповідний момент удар більшовицькому війську від півдня. Однак, ця пропозиція була відкинута польськими військовими й керівництвом УНР та ЗУНР з наступних міркувань: «Шефом генерального штабу польської армії був тоді ген[ерал] Розвадовський, «ендек», і він той плян відкинув. Генерали Марко Безручко і Всеволод Змієнко оповідали мені у Варшаві, що й керівні кола УНР поставились до того пляну неохоче. Найбільш опозиційним був президент ЗУНР в екзилі д-р Євген Петрушевич, якому формально підлягала згадана бригада в Німецькому Яблонному, бо він уважав її за зав'язок української армії у випадку, коли б Антанта признала державну незалежність Східній Галичині» [26, с. 297–298].

Натомість, зауважував І. Кедрин: «Плян Євгена Коновальця був мудрий: він давав змогу решткам Армії УНР перейти на чеську сторону у випадку прогри у війні проти большевиків й опинитися радше у чеському як польському таборі полонених чи згинути з рук большевиків. Але редакція «Розбудови Нації» викреслила той уступ ...» [26, с. 298].

Цікаву мемуарну спадщину в 1930 р. у Львові опублікував вітчизняний дипломат та військовий Микола Галаган, якому впродовж революційних подій довелося представляти Українську державу на Кубані, в Румунії та Угорщині. Його мемуари в чотирьох частинах змальовують виразну картину становлення української дипломатичної служби тих буремних років [27]. Разом із тим слід зауважити, що публікація споминів М. Галагана зазнала цензурного втручання. В останній, четвертій частині мемуарів, серед іншого автор згадував, що у червні 1920 р. він, посол УНР в Угорщині, дійшов висновку, що з тодішнім урядом УНР (після підписання Варшавської угоди С. Петлюри –

Микола Галаган
(1882 – після 1955)

Ю. Пілсудського) йому вже не по дорозі. Відтак власноручно адресує лист-заяву про димісію міністрові закордонних справ А. Ніковському. Цей документ друком не вміщено з наступною редакційною приміткою видавництва «Червона Калина»: «В листі тому пояснює автор Споминів своє негативне становище відносно Варшавського Договору та свої міркування на майбутнє, які в дійсності в короткому часі сповнилися. Цей дуже цікавий для історії лист, який виявляє, крім дипломатичного хисту, ще й небуденний талан автора передбачувати майбутні події, пропускаємо, на жаль, і то в цілості з огляду на цензуру. (Ред.)» [28, с. 291].

У 2005 р. у мемуарній серії київського видавництва «Темпора» передруковано матеріали М. Галагана «З моїх споми-нів» [29]. Як додаток опубліковано документи слідчої справи М. Галагана та його офіційне листування з лідерами Української Народної Республіки як голови української дипломатичної місії в Угорщині. Матеріали супроводжувалися відповідними академічними коментарями та ґрунтовним біографічним нарисом про цю непересічну постать [30, с. 3–44]. Зусиллями укладачів у цьому корпусному виданні споминів вдалося заповнити й вищезгадану цензурну лакуну. Зокрема у виданні 2005 р. як документальний додаток подано «Відкритий лист М. Галагана з приводу річниці укладення Варшавської угоди», датований 27 березня 1933 р. Документ розпочинався так: «Договір, що його заключено 21 квітня 1920 р. між українцями і поляками, буде ще, мабуть, довгий час предметом інтересу й оцінки в українській історичній і публіцистичній літературі. Свій погляд на цей договір та його оцінку зі становища українських інтересів я зробив ще в 1920 р. Не міг я обминути цього питання, також пишучи свої спомини... Однак видавництво «Червона Калина» у Львові текст моєї заяви у споминах не надрукувало... Мої спомини друкувались рівно десять років пізніше, як був заключний той договір. Але ще й тоді це питання, очевидно, стояло настільки актуально – неприємно для поляків, що польська цензура не допустила друкування історичного матеріалу, який стосувався договору. Тому думаю, що не буде зайвим опублікувати, як не в споминах, то в українських

періодичних виданнях текст мого листа про демісію з 30-го червня 1920-го року...». І далі подавався повний текст звернення М. Галагана до А. Ніковського [31].

У 1930 р. у Львові опублікував свої спогади під назвою «Чорні рядки», громадський діяч і літератор, самбірський повітовий комісар ЗУНР А. Чайковський (1857–1935) [32, с. 6–24]. Мемуари охоплюють події від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р., коли автор обіймав вищезгадану урядову посаду [33]. На тлі численних воєнних мемуарів, «Чорні рядки» А. Чайковського вирізнялися своєю приналежністю цивільній особі – повітовому урядовцеві ЗУНР. Зауважимо, що спогадів, які б показували життя провінції очима повітового керівника, свідчень, як організувалася державне будівництво на місцях, практично немає [32, с. 15–16]. Водночас мемуарист виступає суворим та вимогливим суддею не лише власного урядування (насамперед), а й недоліків в організації державного будівництва усїєї ЗУНР, помилок її військового командування, окремих осіб, які, зрештою, й спричинили загибель молодій західноукраїнській державності. Мотивацію написання спогадів й душевний стан автора подано вже на початку: «Отсі рядки назвав я чорними. Зачав я їх писати зараз по розвалі нашої молоденької держави, коли я вспів утекти до Коломиї і опинився під румунським постолом... Я так щиро вірив в успіх нашої святої справи, я ніколи стільки не працював, що в тім періоді наших визвольних змагань... Тепер відгребую у моїх скупих записках та в моїй пам'яті усе минуле. Пишу ті рядки наче кров'ю могого серця, роздираю рану, котра буцімто вже загоїлася, викликаю давні болі, котрі знову переболіти треба» [34, с. 207].

Наголошуючи на важливості збереження інформації для наступних поколінь, А. Чайковський писав: «На мою думку, ніякий українець не повинен забирати з собою у могилу того, що знає, що він пережив, а що може мати загальний інтерес, хоч би із малої закутини нашої землі. Такі спомини, вкупі з другими такими споминами, складатимуть хроніку-літопис минулого, і це буде важним джерелом для budouчого історика. Вони можуть бути вір-

ною світлиною того всього, що тоді діялось, доброго чи злого. З того грядуще покоління черпатиме науку, що треба наслідувати, а що оминати» [34, с. 207–208].

Аналізуючи вітчизняну військову мемуаристику цієї доби, слід безумовно, назвати спадщину генерал-поручика й командувача Армії УНР М. Омеляновича-Павленка (1878–1952). Йому належать спогади, а також дві аналітичні праці про військові події, пов'язані з добою Директорії та ЗУНР: українсько-польську війну 1918–1919 рр. та Перший Зимовий похід армії УНР [35] (остання праця також значною мірою побудована на особистих спогадах автора та мемуарах інших учасників походу). Оселившись у Празі після 1921 р., генерал М. Омелянович-Павленко стає одним із активних учасників організації Музею визвольної боротьби України (МВБУ). Добре обізнаний із наявними у фондах МВБУ джерельними матеріалами, він запланував використати їх та матеріали власного архіву для підготовки циклу «Звіти й спогади». Упродовж наступних років М. Омелянович-Павленко успішно реалізував цей план. Оскільки протягом 1920-х рр. йому важко було знайти видавця для публікації творів окремими виданнями, генерал спершу друкував їх фрагментами у часописі «Розбудова нації», що тиражувався у Празі. У цьому періодичному виданні, а згодом й у львівському «Літературно-науковому вістнику», календарі-альманасі «Дніпро» систематично з'являлися його спомини про події в Україні наприкінці 1918 – упродовж 1919 рр. та участь у них мемуариста [36]. У середині 1930-х років у Празі утворилося видавниче товариство «Stilus», яке двома окремими виданнями теж надрукувало мемуари генерала [37].

У 2007 р. в Україні видано найповнішу збірку мемуарної спадщини генерала [38]. Тут вміщено віднайдений дослідником

Михайло Омелянович-
Павленко (1878–1952)

Української революції М. Ковальчуком у фондах ЦДАВО України (ф. 4012 – особовий фонд М. Омеляновича-Павленка) рукопис неопублікованих спогадів «Останній відворот», присвячений перебігу подій кінця 1920 р. Зокрема описано військові дії українських формувань, позбавлених підтримки Польщі, з силами більшовиків на Поділлі [38, с. 40]. Рукопис зберігався у фондах Українського національного музею-архіву в Празі, а після війни потрапив до УРСР, і лише в наш час дочекався свого дослідника [38, с. 41–42].

Перелік мемуарної спадщини М. Омеляновича-Павленка дозволяє стверджувати, що він повністю виконав запланований ним цикл «звітів і спогадів» про визвольні змагання, описавши усе, що бачив, перебуваючи на високих посадах в українському війську. За оцінкою Л. Шанковського, «майбутні покоління українського народу можуть бути вдячні найвизначнішому генералові визвольної війни за те, що отримали від нього авторитетні, ґрунтовні й об'єктивні «звіти й спогади» за його службу Україні, фахово ним опрацьовані й написані в припадній літературній формі» [39].

Серед інших військових мемуаристів відзначимо спогади Ю. Тютюнника (1891–1930). На початку 1920-х років він писав під псевдонімом Г. Юртик, і оприлюднював свої роздуми про недавнє минуле на сторінках львівського часопису [40; 41]. В 2008 р. його спогади перевидано окремою збіркою [42]. За часів Директорії Ю. Тютюнник обіймав командні посади, і залишив мемуарні свідчення про бойові дії республіканської армії у 1919 р. та Перший Зимовий похід військ УНР.

Юрій Тютюнник
(1881–1930)

Український військовий діяч П. Дяченко (1895–1965) теж оприлюднив мемуарну спадщину про українсько-білогвардійське протистояння у 1919 р. та участь кінного полку Чорних Запо-

рожців, командиром якого він був, в Зимовому поході (1919–1920 рр.) [43].

Історії окремого бойового підрозділу республіканського війська – гарматній бригаді Січових стрільців УНР, присвятив спогади Р. Дашкевич (1892–1975). Під його керівництвом бригада, за часів Директорії, брала участь у боях проти більшовиків і білогвардійських військ, і була розформована в грудні 1919 р. [44]. Спогади військових, не зважаючи на неминучий суб'єктивізм, становлять важливе документальне джерело з історії національних збройних сил 1918–1919 рр.

Дипломатичним зусиллям Директорії, на початку 1919 р., під час переговорів з державами Антанти, присвятив свої спомини один із активних учасників цих перемовин генерал-хорунжий УНР О. Греків (1875–1959). Щоправда, він вважав їх безперспективними, оскільки Франція всіляко орієнтувалася на перемогу лише Білого руху, і з підозрою ставилася до «соціалістичної» Директорії [45]. У мемуарах як професійний військовий, Греків також доволі критично оцінював перебування С. Петлюри на посаді Головного отамана українського війська, наголошуючи, що «дилетантизм та політиканство» перешкодили створенню боєздатної армії [46]. У вересні 1948 р., у Відні, Греків заарештований сталінськими спецслужбами. Про свої поневіряння у радянських таборих (1948–1956), колишній військовий міністр Директорії теж залишив нащадкам мемуарні свідчення [47].

Петро Дяченко
(1895–1965)

Роман Дашкевич
(1892–1975)

Олександр Греків
(1875–1959)

Примітно, що до певного часу, окремі західноукраїнські автори виношували плани публікації власних мемуарів в «українізованій» УСРР. Цим вони завдячували нереалістичним повідомленням комуністичної преси щодо «безмежних видавничих можливостей» радянської України [48, с. 119]. Так, 12 жовтня 1927 р. до голови Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові К. Студинського, який вирушав у наукове відрядження в Київ та Харків, звертався О. Кузьма (1875–1941), журналіст, сотник УГА, редактор львівських газет «Діла» (1902–1938) і «Свободи» (1922–1938): «Я написав книжку, яку можна видати тільки за границею. Є це історія нашої Львівської кампанії у листопаді 1918 р. Річ, якої під теперішнім польським режимом не вільно публічно не то обговорювати, але й згадувати. Польська цензура конфіскує всякий натяк на український державний переворот з 1918 р.» [49]. У листі наголошувалося, що автор, член тогочасної Начальної команди УГА (пресовий референт), пережив «багато з цих подій особисто»: «В цій праці обговорив я також політичну сторону справи, подав цілу передісторію перевороту ... Читали її вже деякі письменники, також учасники цієї кампанії, і всі радять мені видати її на Радянській Україні якнайскоріше, в передодень 10-ліття від часу цих подій» [49].

Спроба надрукувати історико-мемуарну працю О. Кузьми в радянській Україні зазнала невдачі з ідеологічних причин. Видавництва УСРР, очевидно, відмовилися прийняти та надрукувати. На щастя, її рукопис не «осів» там, де невдовзі мав би неодмінно «загубитися» [49, с. 119]. Натомість її опубліковано в 1931 р. у тій же Польщі після певного пом'якшення державної політики щодо українців, [50] а згодом перевидано у Нью-Йорку в 1960 р. [51]. Публікацією цієї, «однієї з найкращих книг» вітчизняної воєнно-

історичної й мемуарної літератури автор «здобув собі тривале місце в українській військовій історіографії» [3, с. 124].

Протилежним став приклад вищезгаданого галицького політика, дипломата та мемуариста М. Лозинського. Після переїзду в УСРР у 1927 р. він, працюючи професором у харківських вищих школах, мав намір продовжити працю «Галичина в рр. 1918–1920», розпочату в 1922 р., з метою викласти події до «логічного завершення», а саме з 1923 р. та включно до сумнозвісного рішення Ради послів Антанти щодо Східної Галичини. Мав професор і підписаний із харківським видавництвом «Рух» договір щодо публікації в 1933 р. його «Книги спогадів із громадського життя Західної України 1890–1920 рр.». Однак після арешту М. Лозинського того ж року в сфабрикованій «справі УВО» усі його рукописи загинули [48, с. 117–118].

Під час Другої світової війни, а саме 1942–1943 рр., у Празі друком з'явилася тритомна праця одного з чільних діячів Директорії УНР І. Мазепа (1884–1952) «Україна в огні й бурі революції» [52], яку звично відносять до категорії спогадів. Водночас, на думку Р. Пирога, ця праця, як і «Відродження нації» В. Винниченка, є синтетичним виданням дослідницького, мемуарного й археографічного характеру. Підставою для останньої характеристики слугують включені до книги численні документи, матеріали, епістолярій. Зокрема йдеться про декларації Директорії УНР, ухвали Національної Ради ЗУНР, листування тощо [4, с. 34]. Праця цікава маловідомими деталями, власною оцінкою автора керівників Директорії та військових, зокрема С. Петлюри, з якими тісно доводилося співпрацювати мемуаристу.

На нашу думку, про синтетичний характер можна сказати й відносно праці П. Христюка (1890–1941)

Ісаак Мазепа
(1884–1952)

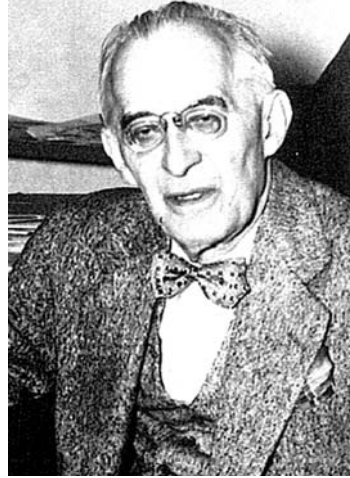
«Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.», який теж входив до складу керівних органів Директорії УНР – був міністром внутрішніх справ в уряді І. Мазепи [53].

Поважним центром публікації мемуарної літератури про добу Української революції, був видавничий кооператив «Червона Калина» у Львові (1921–1939). Крім книжок, тут щорічно видавався історичний календар-альманах «Червоної Калини» (КЧК), а з жовтня 1929 р. – й щомісячний журнал «Літопис Червоної Калини» (ЛЧК), присвячений українській военній історії. Обидва періодичні видання регулярно вміщували й мемуаристику, присвячену визвольним змаганням [3, с. 116–120].

Найбільшим архівним та музейним центром української еміграції в міжвоєнній Європі став Музей визвольної боротьби України (МВБУ) в Празі (1925–1948). У фондах його чотирьох відділів зберігалися численні документи, особові колекції українських емігрантів, серед яких були й мемуари [54; 55]. Управа Товариства МВБУ заохочувала емігрантів-українців не лише збирати й передавати матеріали до Музею, а й фіксувати пережиті під час війни та революції події. У зверненні «Наш обов'язок перед історією рідної землі», що його надрукував часопис МВБУ в грудні 1925 р., наголошувалося: «Час іде, документи гинуть, пережите забувається, незабаром і самі найближчі, безпосередні учасники подій та явищ не зможуть передати не то їх подробиць, а навіть і головних рис. Тому виникає необхідність не тільки зберігати і передавати до Музею кожен предмет і кожен папірчик, але також всім записувати усе, що хто пережив і бачив...» [55, с. 180].

Цікавою сторінкою повоєнної української мемуаристики в еміграції був залаштунковий (крім, зрозуміло, надрукованих в еміграційній періодиці рецензій та полемічних статей-спогадів) обмін думками. Часто спогади одних ініціювали історико-мемуарну творчість їхніх опонентів. У 1960 р. опубліковано мемуари одного із лідерів ЗУНР Л. Цегельського (1875–1950) «Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р.» (перевидано у Львові в 2003 р.) [56]. Автор

спогадів був прихильником Гетьманату і критично ставився до лідерів Директорії. На його думку, П. Скоропадський хотів скерувати державотворчий процес в гетьмансько-хліборобську Україну. Директорія перервала цей процес, перетворивши його в степову отаманщину. «Сталося точнісінько те ж, що й у XVIII ст., коли впала гетьманщина і зродилася гайдамаччина... без голови, без проводу, без державного стрижня» [56, с. 162]. Поява мемуарів Л. Цегельського та критична оцінки ним діяльності полковника Д. Вітовського, під час Листопадового повстання 1918 р. у Львові, викликало полемічні відгуки в інших мемуарних творах [57; 58].

Лонгин Цегельський
(1875–1950)

У 1973 р., в діаспорі, видано збірку спогадів організаторів та активних учасників Листопадового «зриву» 1918 р. у Львові та провінції, що стало тоді початком для подальшого утворення ЗУНР. Крім власне мемуарних свідчень, упорядниками вміщено також біографічні нариси багатьох мемуаристів. Книгу перевидано у 1993 р. видавництвом «Либідь» в незалежній Україні [59].

Переможне для СРСР завершення Другої світової війни дало можливість кремлівському керівництву та його репресивному апарату «розквитатися» з деякими авторами «націоналістичних мемуарів», які через збіг обставин опинилися на території Центрально-Східної Європи, контрольованій радянськими військами. Так, наприклад, 19 жовтня 1945 р. у Києві в НКДБ УРСР допитано заарештованого М. Галагана (затримано 24 травня того ж року в Празі та вивезеного до Києва), якому пред'явлено як доказ контрреволюційної діяльності його ж книгу «3 моїх споми-нів». В'язень відверто відповів, що був проти встановлення радянської влади в Україні і боровся за створення «української буржуазно-демократичної республіки» [60].

Зазначимо, що під час арешту 11 квітня 1945 р. Станіславівського владики Української греко-католицької церкви Г. Хомишина у нього вилучено третю й четверту частини «3 моїх споми-нів» М. Галагана. Книги долучено до «справи» єпископа, як речові докази його «антирадянської діяльності» (внаслідок нелюдського ставлення під час «слідства» єпископ Г. Хомишин помер у в'язничній лікарні 28 грудня 1945 р.) [61, с.42].

В архівно-кримінальній справі на колишнього генерал-поручика армії УНР В. Сінклера (1879–1946), заарештованого 13 березня 1945 р. СМЕРШем 1-го Українського фронту в Польщі, як речові докази залучено засвідчені витяги з окремих сторінок (сс. 19, 145–146) другого тому мемуарної праці І. Мазепи «Україна в огні й бурі революції», на яких згадувався генерал [61, с.43]. 16 березня 1946 р. В. Сінклер помер у Лук'янівській в'язниці м. Києва на руках у колишнього підполковника армії УНР, також в'язня, В. Проходи. На час арешту 2 лютого 1945 р. В. Прохода – інженер німецької будівельної фірми «Йоганес-Ган». 9 серпня 1946 р. особливою нарадою при МГБ СРСР його засуджено до десяти років таборів, а у 1956 р. звільнено. У цьому ж році В. Прохода добився виїзду до Чехословаччини як колишній чеський громадянин. Навесні 1965 р. підполковник виїхав у США, де мешкав у Каліфорнії до останніх днів життя. У «Післяслові» до першої частини його споми-нів «Записки непокірливого» з'ясу-увалася мотивація їх створення. Автор відверто наголошував, що до мемуарного жанру його спонукало перебування в ГУЛАГу й спілкування з однодумцями з ув'язнення – молодим поколінням українських інтелігентів, якому, на його думку, вкрай потрібно було донести правду про Українську революцію 1917–1921 рр.: «Тоді у мене виникла думка написати при першій можливості «Записки Непокірливого», щоб без «правдиво розповісти новому поколінню українців, як відбувалось національно-культурне від-родження перших борців за Україну й як пройшли революційні події 1917–1921 рр.» [61, с. 45].

Паралельно з написанням власних мемуарів В. Прохода до-лучився й до закордонної української історіографії подій 1917–

1921 рр., публікуючи вже в США розвідки з історії збройних формувань УНР, окремі рецензії на фахові дослідження. Так, наприклад, у розгорнутій рецензії на семитомне дослідження М. Стахів «Україна в добі Директорії УНР», вміщеній в «Українському історичному» [62], В. Прохода зокрема дезавував наведений у першому томі праці вислів М. Славінського, що нібито адресований останнім гетьману П. Скоропадському під час підписання акту зречення: «Несправедливими є твердження, ніби поважний український діяч і публіцист Максим Славінський мав сказати Павлові Скоропадському, коли він підписував акт зречення від гетьманування: «Павле Петровичу! Історія вже сказала про вас все! Сказала все! Все сказала про вас історія і вона вже більше нічого про вас не скаже...» (т. 1-й). Це є «поетична» вигадка В. Королева-Старого» [62, с. 96]. Спростовуючи мемуариста В. Королева-Старого [63], на доказ своєї правоти В. Прохода наводив наступну верифікацію цього мемуарного фрагмента, спираючись на специфічні (можна навіть стверджувати унікальні) обставини цієї перевірки: «Авторові цього зауваження довелося провести разом з проф. М. Славінським останні місяці його життя в Київській Лук'янівській в'язниці в 1945 р. Тоді професор запевнив мене та інших в'язнів, що він того гетьманові не міг сказати і все то неправда та нерозумна вигадка» [62, с. 96].

Важливе місце в мемуарній спадщині свідків Української революції посідають щоденники. Так, цікаві спостереження залишив громадський діяч, меценат Є. Чикаленко (1861–1929). За політичними уподобаннями, він – прихильник Гетьманату, тому в щоденнику часто спостерігаємо викривальні оцінки діячів уряду Директорії. Вже 24 грудня 1918 р. він пророчче писав: «Вони талановиті агітатори, пропагатори, але не державні мужі, а че-

Євген Чикаленко
(1861–1929)

рез те з певністю можна сказати, що їх політика доведе Україну до повної анархії, большевизму» [64, с. 234].

В. Короленко (1853–1921) – письменник, громадський діяч, який в умовах царської Росії став відомий своєю правозахисною діяльністю, залишив щоденник про події в Полтаві у 1917–1921 рр., в якому розповідається про свавілля та злочини різних місцевих влад. І якщо за часів УНР, заарештованих жорстоко карали різкими, а потім звільняли, і люди потрапляли до лікарень (зрозуміло, що таке «виховання» ніяк не виправдовує українську владу); то при більшовиках і денікінцях, автор щоденника фіксує мартиролог численних жертв, закатованих під час червоного та білого терору. «Повне озвіріння. І кожна сторона звинувачує у звірствах інших. Добровольці – більшовиків. Більшовики – добровольців. Но озвіріння проникло повсюди» [65, с. 166].

Із відновленням державної незалежності України розпочався сучасний етап вивчення вітчизняної мемуаристики. У більшості випадків теоретичному осмисленню специфіки цього жанру передувала доволі потужна хвиля різного рівня археографічних публікацій (передруків) спогадів чільних діячів і рядових учасників Української революції 1917–1921 рр.

Микола Чеботарів
(1884–1972)

Так, важливою подією стала публікація мемуарної спадщини М. Чеботаріва (1884–1972) – першого керівника контррозвідки УНР, начальника охорони Головного отамана С. Петлюри [66]. У передмові до видання проф. В. Сідак, зазначає, що у книгу включено лише частину спогадів, написану Чеботарівим у 1960 р. за кордоном [67, с. 6]. Доля решти його архіву, як і архіву С. Петлюри, що певний час перебував у руках Чеботаріва й досі залишається не з'ясованою. Чеботарів, навколо постаті якого зберігається ореол утаємниченості, залишив уважні

спостереження про події визвольних змагань, зокрема про боротьбу з «отаманщиною» за часів Директорії УНР.

Можемо констатувати, що останнім часом змінилася на краще ситуація з дослідженнями у галузі такої спеціальної історичної дисципліни як мемуаристика. Так, наприклад, у загальній праці, присвяченій писемним джерелам з історії України [68] проф. С. Макарчук виокремив спеціальний розділ, де охарактеризовано мемуари як історичне джерело [68, с. 294–317]. Зауваживши, що особливості мемуарних творів (джерел) міцно пов'язані з особливостями їх написання, вчений стверджував, що «кожного разу мемуарист, беручись за перо, вже наперед бачить мету твору, тобто він свідомо обирає ту чи іншу суб'єктивну позицію щодо осіб і явищ, про які має намір писати, показати їх велике чи мізерне значення, відбити свою позитивну роль у подіях. Коли ж вона була негативною, то мемуаристи або замовчували це, або звинувачували інших. Події й особи у мемуарі практично завжди відображені невідповідно до їх реального значення, а крізь призму мемуариста» [68, с. 294]. У зв'язку з цією специфікою мемуарної літератури вчений наголошував на нагальну потребу критичного аналізу спогадів й обов'язкової верифікації їх свідчень за іншими джерелами: «Дослідник повинен піддавати їх дуже прискіпливому і критичному аналізу, а фактологічний матеріал зіставляти зі свідченнями з інших джерел, якщо вони існують» [68, с. 294].

До характеристики особливостей джерелознавчого значення спогадів та специфіки мемуаристики як спеціальної історичної дисципліни, яка вивчає оповідні твори особового походження, звертається і київська дослідниця І. Войцехівська [69].

Серед малочисленних на сьогодні спеціальних досліджень, присвячених вітчизняній мемуаристиці доби Директорії та ЗУНР, слід згадати захищену кандидатську дисертацію, Ю. Каліберди «Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр.» [70], де висвітлюються окремі аспекти вітчизняної мемуаристики часів визвольних змагань, зокрема історія збройних сил Директорії та ЗУНР.

У 2009 р. в збірнику праць Інституту історії України НАН України «Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.» надруковано методологічну статтю проф. Р. Пирога «Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років» [4]. Авторитетний дослідник у ній наголошував: «Складний і напружений перебіг революційних процесів, невдача низки державотворчих проєктів, емігрантське буття стали потужним спонукальним мотивом до мемуарної творчості багатьох провідних постатей тієї доби...» [4, с. 31]. Одночасно вчений звертав увагу, на те, що в сучасному вітчизняному джерелознавстві «обмаль досліджень, присвячених саме цій категорії джерел» [4, с. 31].

Окремі аспекти з української мемуарної спадщини визвольного руху 1918–1919 рр. розглядаються у наукових розвідках М. Барана [71], М. Васильчука [72], А. Кос [73], І. Монолатія [74], В. Передерій [75], М. Стопчака [76], Я. Файзуліна [77], М. Федунь [78], Н. Шульгати [79].

У ґрунтовних дослідженнях провідних вітчизняних науковців В. Великочия [80; 81], В. Вериги [82], В. Верстюка [83], І. Дацківа [84], М. Литвина [85; 86], О. Реєнта [87], О. Рубльова [48; 87], В. Солдатенка [88], М. Стопчака [89], теж затронута проблема мемуарних свідчень із подій доби Директорії та ЗУНР.

Надзвичайно цінним орієнтиром для сучасних дослідників історії Української революції 1917–1921 рр. й відповідно вітчизняної мемуаристики, виступає масштабне науково-бібліографічне видання 2001 р. «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)», підготовлене співробітниками Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [90]. Це перша спроба засобами бібліографії презентувати найповніший тематичний доробок: книги, брошури, статті, рецензії, матеріали наукових конференцій, автореферати дисертацій, депоновані рукописи. Видання є надійним орієнтиром учених у широкому полі тематичної історіографічної та джерелознавчої інформації. У науково-бібліографічному покажчику «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)» подано 698 бібліографічних позицій (вони частково дублюються), що пов'язані із мемуарами. Важли-

вими для науковців є тематичні збірки документів, що присвячені добі ЗУНР [91] та Директорії [92].

Погоджуємось з думкою окремих дослідників, що мемуарну літературу варто класифікувати, як один із видів історіографічних джерел, наголошуючи при цьому на необхідності їх диференційованого спеціального аналізу [81, с. 60]. З цією метою використовується стандартизований набір оціночних критеріїв для дослідження й аналізу мемуарного жанру (спогадів, автобіографій, щоденників, листування, некрологів), що насамперед стосується особливостей їх інформативних можливостей, індивідуальності авторів-мемуаристів тощо [68, с. 296]. Найбільш розповсюдженою формою мемуаристики виступають власне спогади (життєписи, складені про певний період життя історичної особи, або самого автора). Саме вони надають значний масив історичної інформації щодо теми нашого дослідження. Одним із різновидів мемуарів виступають автобіографії. Це прозаїчний жанр, який в стислій формі вміщує короткий опис основних подій життя її автора. Складову мемуарної літератури становлять й щоденники. Із спогадами їх об'єднує спільне: автор розповідає про події учасником, або свідком яких він був. Різниця – відстань у часі: у щоденнику автором відразу (синхронно) фіксуються особисті враження, у спогадах – через певний час (ретроспективно). Щоденники часто виступають поштовхом для подальшого написання автором мемуарів.

Дослідник В. Великочий, справедливо вказує на виразну тенденцію відставання досліджень щодо джерелознавчих властивостей мемуарів від практики їх публікації та використання в конкретно-історичних працях. Характерною є ситуація, що коли навіть у спеціальних виданнях науковці залишають поза увагою теоретико-методологічний аспект вивчення мемуарів як історичного джерела [81, с. 60].

У 2014 р. автор даної праці вже висвітлював події визвольного руху періоду Першої світової війни та Української революції (1914–1921 рр.) у вітчизняній мемуаристиці в монографії [61] та наступних статтях [25; 93; 94]. В цій книзі матеріал значно доповнений і перероблений, і присвячується 100-роковинам проголошенню Соборності українських земель (1919 р.).

Розділ 2

ДИРЕКТОРІЯ УНР У СВІТЛІ МЕМУАРИСТИКИ

2.1 Утворення Директорії та протигетьманське повстання

Історія становлення будь-якої держави чи політичної системи є найскладнішим суспільно-історичним феноменом людства. Цей процес охоплює настільки значну кількість питань, аспектів, факторів, що дослідити їх можливо лише завдяки комплексному аналізу всіх можливих та доступних історичних джерел: документальних, публіцистичних, матеріальних, літературних та багатьох інших. Лише такий комплексний аналіз дозволяє визначити всі внутрішні та зовнішні чинники, що вплинули на перебіг політичних процесів.

Найважливіше місце у джерельному забезпеченні дослідження відіграють спогади сучасників подій. Сама по собі мемуарна література, як форма і вид висловлення особистого погляду на історію, в умовах наукового аналізу епохи чи певного явища представляє собою не лише спробу автора поділитися з нащадками особистими знаннями та враженнями, а й виступає засобом переконання майбутніх поколінь у власній значущості для історії.

Особливої актуальності набуває мемуарна література під час вивчення такого неоднозначного та суперечливого питання, як діяльність українських урядів, зокрема доби Директорії УНР. Адже вся боротьба часів Української революції – це в першу чергу боротьба людей із різним світоглядом, різними життєвими цінностями за власне бачення майбутнього України. Відтак, саме

спогади основних учасників подій не менше за документальні джерела дають нам інформацію про плани того чи іншого політика, про ставлення до нього сучасників і навіть про суб'єктивні причини успіху чи невдачі конкретної справи. Дослідження діяльності Директорії досить важливо в тому контексті, що до її складу входили політики, які представляли доволі різні політичні програми, прагнули їх практичного впровадження будь-якою ціною. До того ж кожен із діячів цього періоду сам по собі був цікавою особистістю, прагнучи показати саме свою роль в історії та відстояти її перед нащадками. В. Винниченко, Б. Мартос, І. Мазепа, П. Христюк, О. Греків, М. Омелянович-Павленко, Ю. Тютюнник, Є. Коновалець – всі вони так чи інакше у своїх спогадах прагнули довести відданість саме власній лінії, «перекладаючи» провину на своїх соратників – опонентів.

Мемуарну літературу з теми можемо класифікувати за політичною позицією, соціальним статусом та родом діяльності її авторів. Адже спогади про історичний період кінця 1918–1919 рр. містяться не лише в політиків і діячів Директорії та її уряду, а й у тих, хто так чи інакше був причетним до Громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії. Це і представники іноземних держав, і діячі білогвардійського руху, і навіть пересічні люди, які були простими спостерігачами подій. Тому мемуарні твори, можемо умовно їх поділити на декілька груп. До першої належать спогади членів Директорії та їх найближчих соратників. Так, передусім варто вказати працю В. Винниченка «Відродження нації», що вийшла ще в 1920 р. – практично відразу після закінчення визвольних змагань [1]. У ній автор не лише показує свою діяльність як глави Директорії, а й намагається висвітлити об'єктивні та суб'єктивні причини її поразки. Певною мірою близькою до поглядів В. Винниченка на діяльність Директорії є праці його найближчих сподвижників, зокрема М. Шаповала [2] та І. Мазепи [3]. До цієї групи мемуарів можемо також віднести спогади інших осіб, що працювали в уряді, а саме І. Фещенко-Чопівського [4], П. Христюка [5], Б. Мартоса [6]. Спільною рисою для багатьох із них передусім є засудження ді-

яльності С. Петлюри. Його, на думку мемуаристів, волонтаризм та прагнення влади стали основною причиною краху Директорії з фактичним перетворенням її на режими регіональної «отаманщини». Однак вони не є однорідними, адже кожен із політиків так чи інакше викладав власне бачення тих процесів, з якими особисто зустрівся. Не менш цікавою є позиція, викладена стосовно Директорії у працях її політичних опонентів, передусім колишніх перших осіб та прихильників Гетьманату. Зокрема проблемі виникнення Директорії та її перемозі приділяють місце у своїх мемуарах П. Скоропадський [7], Д. Дорошенко [8], Є. Чикаленко [9] та ін. Їх ставлення до сили, що зруйнувала Українську Державу, вкрай негативне і часто переобтяжене відкритою дезінформацією. Однак від цього значущість цих творів не зменшується. Більше того, часто саме в спогадах опонентів містяться згадки про ті події та їх наслідки, які члени Директорії та її прихильники прагнули б замовчати, чи трактувати з вигідної для себе, але не підтверженої фактами позиції.

Окреме місце історія Директорії посідає і в мемуарах діячів ЗУНР, які так чи інакше контактували з політиками УНР. До них можемо в першу чергу віднести праці Л. Цегельського [10], М. Лозинського [11] та К. Левицького [12], – свідомих борців за українську незалежність. Їх світогляд та бачення майбутнього України докорінно відрізнялися від проектів східноукраїнських політиків, особливо стосовно майбутнього соціально-політичного ладу. При чому їх ставлення до УНР-івських політиків не залежало від політичної програми останніх. Досить цікавими та інформативними джерелами цієї групи можна вважати спогади офіцерів Галицької Армії (ГА), що з липня 1919 р. діяла спільно з армією С. Петлюри. Значної уваги заслуговують спогади М. Тарнавського [13] та А. Кравса [14]. В них автори не лише дають власне бачення військових подій 1919 р., а й викладають своє пояснення союзу ГА з армією А. Денікіна і фактичного припинення не лише союзу галичан із С. Петлюрою, а й остаточного завершення періоду Директорії.

Особливе місце серед мемуарної літератури, присвяченої подіям часів Директорії, належить спогадам військових, які представляли різні військові школи: Січового стрілецтва, школу кадрової армії колишньої Російської імперії та школу «вільного козацтва» – отаманщини. Всі вони так чи інакше були пов'язані з Директорією в ключові періоди її функціонування: під час протигетьманського повстання, у стосунках із арміями Антанти та білогвардійцями, у союзі з ГА, і що головне – під час антибільшовицької війни. Кожен із представників цієї групи мемуаристів: О. Греків [15], В. Петрів [16], М. Омелянович-Павленко [17], В. Кучабський [18], Ю. Тютюнник [19] та ін. намагалися по-своєму не лише показати перебіг військових дій, ставлення армії до тієї чи іншої акції уряду, а й дати оцінку тогочасним політикам та їх планам. Особливо цікавими виступають мемуари тих військових, які в різний час перебували на службі у Директорії, проте не до кінця поділяли її політичні та соціальні проекти. Це стосується праць лідерів Січових стрільців та колишніх царських офіцерів, для яких соціальні експерименти на селі та в армії викликали значну недовіру до життєвості нової української влади. Важливо зазначити, що автори з цієї групи мемуаристів часто намагаються показати не лише особисте ставлення, а й ставленню звичайних, рядових бійців до здійснюваних заходів, показати настрої, що панували в війську. І саме це робить спогади колишніх військових неocenним історичним джерелом доби Директорії, що протягом всього свого існування перебувала у стані як зовнішньої війни, так і внутрішнього протистояння.

Доповнюють загальну картину історії Директорії УНР мемуари її сучасників з інших політичних таборів, як більшовицького, так і білогвардійського. В них автори хоч і з різних ідеологічних позицій висвітлюють події в Україні, а також своє бачення їх. Мемуари передусім присвячено аналізу внутрішньої політики Директорії, ставлення до тих сил, які вони представляли. Більшість коментарів і характеристик щодо українських політиків цього часу є суто негативними, що лише підкреслює ідеологічну призму, через яку писалися спогади. Спільним для цієї групи

мемуаристів є їх природне несприйняття самої ідеї української державності поза межами єдиної монархічної чи радянської Росії. Вони часто навіть не намагаються зрозуміти українську владу, ставлячись до неї лише як до чергової досадливої перепони на шляху перемоги.

Однак є між ними і розбіжність, що полягає в більшій толерантності більшовиків до проявів національного руху в Україні. Відкрито не заперечуючи його необхідність, радянські мемуаристи часто намагаються притягнути його, як незначний додаток до революційної боротьби народних мас «за владу Рад». При цьому вони трактують війну проти УНР не як війну між Росією та Україною, а як боротьбу українських робітників і селян проти дрібнобуржуазної, «контрреволюційної» Директорії.

Становленню Директорії як нового революційного осередку, що відбулося в листопаді 1918 р., приділено значну увагу в більшості мемуарних праць, присвячених визвольним змаганням 1917–1921 рр. Адже саме останні місяці 1918 р. продемонстрували всю політичну палітру тогочасної України: настрої, прагнення, проекти не лише лідерів двох ворогуючих сторін: табору повстанців та гетьманців, а й бачення подій представниками військових, іноземців, тих осіб, які безпосередньо не брали участі в повстанні, будучи лише його свідками та сучасниками. При цьому спроба розібратися в причинах виникнення Директорії та її перемозі найчастіше переважає в мемуарах над самим описом подій, що виявився досить заплутаним. Адже боротьба Директорії з Гетьманом продемонструвала не лише внутрішню боротьбу українських соціалістів та консерваторів, а й боротьбу двох форм політичного устрою: консервативно-монархістської та республіканської, проросійської та незалежницької. Звідси й певна увага до подій протигетьманського повстання з боку «сусідів», передусім лідерів Білого руху та більшовицької Росії.

Значний матеріал із передумов виникнення Директорії містять мемуари самих її учасників. Так, В. Винниченко у «Відродженні нації» вказує, що плани антигетьманської революції почали в нього формуватися після придушення П. Скоропадським

літньої хвилі селянських повстань, особливо посилившись після його обрання головою Національного Союзу [1, с. 87–88]. Аналізуючи причини попередніх поразок повстанців, В. Винниченко приписує собі пошук нових форм боротьби, позбавлений попередніх вад, передусім дезорганізованості та відсутності дієвої та контрольованої армії. Таку позицію підтримував також один із його найближчих соратників М. Шаповал, про що й згадує у своїх спогадах. Він однозначно наголошує на необхідності не лише заручитися підтримкою опозиційно налаштованих до гетьмана військових підрозділів, передусім Січових стрільців і колишніх військових частин Центральної Ради, які уникли розформування, а й збільшити рівень таємності процесу підготовки повстання, адже П. Скоропадський, спираючись на німецьку допомогу міг легко його придушити в зародку. Інші члени Національного Союзу, як твердить В. Винниченко, займалися тільки балаканиною [1, с. 89]. Лише пізніше до організаційної роботи залучено нових людей, зокрема генерала О. Осецького. Про складність підготовки протигетьманського руху восени 1918 р. вказують і інші мемуаристи з табору Директорії.

Так, І. Мазепа наголошує, що більшість тогочасних політиків не вважали цю справу можливою, і що головне – потрібною для України. Причини такої поведінки названі цілком очевидні, а саме страх перед німецькими окупаційними військами; залишки віри в можливість створення нового, українського уряду без руйнації всієї системи Української Держави з її певною стабільністю. Однак і він чітко вказує, що більшість населення України, особливо селянство, була категорично незадоволена політикою гетьманської адміністрації [3, с. 55–57].

Про особливості підготовчої роботи до повстання в жовтні – на початку листопада 1918 р. багато згадує В. Винниченко. Описуючи загальні настрої українських політиків у цей час, він наголошує на страху перед гетьманськими репресіями, що охопили навіть лідерів соціал-демократичної партії, до якої він і сам належав [1, с. 93–94]. Не менш негативною була й реакція інших партій, що також входили до Національного Союзу, передусім

есерів. Вони зокрема вказували, що орієнтація на створення повстанської регулярної армії, як це планували М. Шаповал та В. Винниченко, не є перспективною через переважаючу силу німецьких військ та можливість репресій з боку гетьманських спецслужб проти всіх опозиційних партій. Підсумовуючи ситуацію напередодні повстання, П. Христюк відзначив, що «єдиний національний фронт, для утворення якого так багато було покладено праці, здавалось, розлазився в самий рішучий момент» [5, с. 129].

В. Винниченко відкрито називає тих осіб, які не лише гальмували підготовку повстання, а й відкрито провокували його організаторів, по суті повідомляючи гетьмана про заколотників і вказуючи головних учасників. Він вказує прізвища С. Єфремова, А. Саліковського, А. Ніковського, В. Садовського і М. Кушніра, який викрив участь полку Січових стрільців у змові. Останнє, на думку автора, ледь не позбавило майбутнє повстання найбільш відданої та боєздатної військової сили [1, с. 94–97]. Не меншої критики зазнали від В. Винниченка діячі фінансових установ, зокрема «Українбанку» та кооперативних союзів, що не давали згоди повернути гроші, покладені туди ще Центральною Радою, тобто фактично відмовлялися профінансувати майбутню антигетьманську революцію. Взагалі, спогади В. Винниченка про названий період побудовані навколо однієї теми: повстання підготовлено виключно ним (з єдиним помічником – М. Шаповалом), і відповідно подальша доля Директорії мала бути невід'ємною від долі самого автора. Така позиція значною мірою порушує об'єктивність висвітлення подій, і тому потребує значної історичної критики.

Як не дивно, період підготовки до створення Директорії практично не висвітлено в інших мемуарах. Це пояснюється передусім тим, що їх автори дійсно були непричетні до заходів організації, або як члени прогетьманського табору не достатньо з ним обізнані, чи не надавали цьому важливого значення. Так, Д. Дорошенко писав про активізацію діяльності Національного Союзу в жовтні – початку листопада 1918 р., однак ніяким чином не вказав на появу реальної загрози владі гетьмана [8, с. 348].

Ще менше уваги цьому процесу приділяв сам П. Скоропадський. Значно більшою загрозою для своєї влади представники консервативного табору вважали селянські повстання, що посилювалися на початку листопада 1918 р. Про них у своїх спогадах згадують представники різних політичних таборів, звісно даючи їм різні оцінки. Так, М. Ковалевський досить докладно описує події осені 1918 р., вказуючи, що повстання охопило значні регіони і спрямовувалося насамперед проти тих, хто підтримував гетьмана і відповідно мав від нього зиск, зокрема поміщиків, які змогли повернути собі дореволюційну власність [20, с. 493]. Причини активізації повстань намагалися дослідити як мемуаристи від влади, так і прихильники зміни гетьманської політики, які навіть не знали про плани В. Винниченка щодо повстання.

Так, основними причинами масових селянських заворушень у цей час П. Скоропадський вважав репресивні дії німецької адміністрації; більшовицьких агітаторів, які приписували гетьману всі можливі та неможливі злочини проти селян та робітників; і звичайно, представників «лівих» партій, усунутих від влади у квітні 1918 р. [7, с. 249]. Досить цікаве бачення причин селянських повстань та появи Директорії в цілому робить у своїх мемуарах генерал О. Греків, який висловив припущення про причини високої національної свідомості українських селян. Суть її, на думку мемуариста, полягала у несприйнятті будь-якої окупаційної влади (чи німецької, чи більшовицької). Довіра збереглася лише до тих українських сил, що ніяким чином не були пов'язані з іноземцями, і, отже, не створювали загрозу для українського села. Підтримка німцями уряду П. Скоропадського лише прискорила зростання селянського опору та самого падіння режиму гетьмана. Ті ж самі причини відштовхнули від Гетьманату й частини українського війська, також сформованої частково з мобілізованих селян. Проект їх участі у спільному поході білогвардійської Добровольчої армії на Москву був сприйнятий, як втягування селян у зовнішню війну, наслідком якої вони бачили повернення російських поміщиків, і, відтак, загрозу своїм інтересам [15, с. 146].

Більш загально причини селянського руху восени 1918 р. показують представники антигетьманської опозиції, передусім із соціалістичних партій. Усі вони майже одногосно звинувачували гетьманський уряд, який своєю антинародною політикою довів народні маси до критичної точки [5, с. 130]. Так, В. Андрієвський головною причиною повстання назвав каральні акції, ініційовані гетьманським урядом після придушення літньої хвилі народних виступів [21, с. 188–189]. Звичайно, що сподади опозиціонерів також не позбавлені суб'єктивності, адже вони повністю ігнорують серед причин власну підривну діяльність, якою особливо вирізнялася партія есерів. Однак у цілому їх позиція, на нашу думку, набагато ближча до істинної.

В. Винниченко у своїх мемуарах досить прозоро вказує шляхи формування ідеології Директорії на початку листопада 1918 р. Він акцентує увагу на тому, що гетьманський режим восени остаточно відійшов від політики «українізації» та, втрапивши національні риси, змушений був повернутися до ідеї «єдиної та неділимої» Росії [1, с. 100–102]. Це дозволило революціонерам, на його думку, повернутися до старих лозунгів захисту української державності, однак додавши до них неодмінне вирішення ключових соціально-економічних проблем.

Із сумом останні дні Гетьманату, на який колись покладав усі свої надії, описує Є. Чикаленко: «Гетьманський уряд точнісінько так, як в січні Ц. Рада, не має ніякого війська, і набирає добровольців з студентів та гімназистів, а вся надія у нього на те, що німці не пустять Петлюри» [9, с. 210].

Отже, бачимо, що на середину листопада склалися всі умови, за яких повалення Гетьманату могло бути успішним: масове незадоволення суспільства, значний революційний рух селянства, і що головне – революція в Німеччині, яка могла остаточно позбавити режим П. Скоропадського підтримки окупаційних військ. Лишалось тільки очолити цей рух та розпочати справжнє повстання.

В. Винниченко однозначно вказує, що приводом до створення революційної Директорії стали каральні дії гетьманських

спецслужб, що не лише налякали членів Національного Союзу, а й загрожували революції та українській незалежності в цілому [1, с. 106]. Тим більше, що Директорії вдалося остаточно заручитися підтримкою Січових стрільців, розташованих у Білій Церкві, ще не відправлених гетьманом у Галичину, на допомогу ЗУНР. Цю позицію також підтверджують у своїх мемуарах В. Кучабський та О. Думін, які відкрито вказують на прагнення Січових стрільців розпочати активні бойові дії проти антиукраїнського гетьманського режиму [18, с. 116–119; 22]. За цих умов В. Винниченко на зібранні членів Національного Союзу наголосив на необхідності створення революційної Директорії, якій буде передано повноваження від усіх українських політичних партій [1, с. 106]. Через пряму загрозу арештів рішення про обрання Директорії прийнято без традиційних дебатів, і 13 листопада 1918 р. відбулося таємне засідання, на якому представниками опозиційних партій створено Директорію, затверджено план повстання, намічено основні соціальні, політичні та економічні гасла, під якими мав відбутися збройний виступ. Це рішення дійсно мало історичний характер, адже продемонструвало схильність більшості українських політиків до радикальних методів боротьби за українську державність.

Однак самі вибори, як повідомляє В. Винниченко, були занадто швидкими та непідготовленими. Тож Директорію обрали у такому складі: В. Винниченко – голова Директорії; С. Петлюра та Ф. Швець – члени Директорії. Спочатку вона повинна була складатися з 3 осіб, але тимчасово до неї додано ще А. Макаренка та О. Андрієвського. Однак про їх тимчасовий статус скоро забули, і в подальшому Директорія виступала в складі 5 осіб [1, с. 110]. Не менш цікавий опис виборів Директорії дає у своїх спогадах О. Греків. Зокрема, він вказує, що самі вибори слід назвати суто умовними, адже на них присутньою була дуже незначна кількість делегатів. Вибори уряду з представників різних партій, на його думку, відразу набули публічного значення через включення до складу нового органу С. Петлюри, якого нещодавно випущено з в'язниці, а за ним укріпився ореол мучеництва [15, с. 146].

У мемуарній літературі відгуки про причини створення Директорії досить різноманітні. Так, більшість політиків, які в подальшому співпрацювала з новим урядом, головною причиною називають «грамоту» гетьмана про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією, яка мала остаточно знищити українську державність. Таку думку висловлюють у своїх спогадах М. Ковалевський та І. Мазепа [20, с. 531; 3, с. 59]. Цю позицію підтримували й прихильники Гетьманату. Так, у своїх спогадах Д. Дорошенко назвав створення Директорії криком відчаю ображеного національного почуття, відповідь на акт про федерацію з Росією [8, с. 379]. Однак такі твердження не мають під собою достатніх фактів, адже Директорію обрано 13 листопада, тоді як «грамоту» оприлюднено лише 14 листопада 1918 р. Отже, більш об'єктивним, на нашу думку, є твердження В. Винниченка, який таку прискореність процесу обрання пояснював страхом перед можливими репресіями з боку гетьманського уряду.

Досить об'єктивними в цьому відношенні є мемуари противників Директорії, які не зводили цю причину до появи одного лише документа. Так, А. Денікін відкрито називає причиною повстання рух гетьманського уряду в бік Росії. Відтак очікування з виступом могло призвести лише до погіршення політичної ситуації для опозиціонерів [23, с. 352]. Близьку до цього позицію висловлюють і ряд інших мемуаристів, зокрема М. Могилянський та В. Гурко [24, с. 104; 25, с. 220].

Отже, бачимо, що переважна більшість мемуаристів незалежно від їх політичної орієнтації вбачає причиною появи Директорії курс Гетьманату на зближення з Росією та неодмінність майбутньої федерації чи навіть в перспективі відновлення єдиної імперії. Прямим приводом до початку збройного повстання стала гетьманська «грамота» про федерацію, яка лише підштовхнула українське військо до повстання та дала Директорії моральне право розпочати боротьбу під гаслами захисту української державності. Подальші політичні та соціальні лозунги, проголошені Директорією, привернули на її бік значну кількість селянських отаманів, які на той момент у регіонах уже вели війну з Гетьманатом.

Відразу після виборів, не очікуючи реакції гетьманської адміністрації, члени Директорії виїхали в Білу Церкву під захист Січових стрільців. Для складання відозви до населення та організації її розповсюдження у Києві лишився В. Винниченко. Оприлюднення відозви відбулося вчасно. В ніч із 14 на 15 листопада 1918 р. саме після появи «федеративної грамоти» П. Скоропадського. Фактично ця відозва Директорії скасовувала попередній гетьманський документ, однак у реальності це потрібно було ще довести силою [1, с. 113–114].

Інформація про початок збройного повстання у Білій Церкві міститься в багатьох мемуарах. Так, Р. Дашкевич – на той час командир гарматної батареї, згадував, що Січові стрільці налічували 20 старшин, 474 рядових, 30 вершників, на озброєнні було 12 кулеметів та 4 гармати [26, с. 420]. До них приєдналися добровольці-семінаристи із Коростишів, однак впевненості у перемозі не було: усі знали, що гетьманських військ у Києві набагато більше.

Однак детального опису планів повстання, особливостей його перебігу фактично не маємо. Лише у В. Винниченка знаходимо інформацію про події кінця листопада – початку грудня 1918 р. Вони зроблені «крізь призму часу», як погляд людини, яка знає завершення подій і намагається не стільки їх висвітлити, скільки показати причини невдачі. Так, описуючи плани на майбутнє повстання, В. Винниченко вказує на існування двох проектів: за першим Січові стрільці відразу вирушають на Київ; за другим – загальнонародний виступ, організація повсталих селян у правильне військо з подальшим наступом на столицю. Головним у другому плані стало те, що Директорія повинна була продемонструвати народу, що повстанням керують не окремі люди, а представники основних політичних партій України, а рішення приймаються колегіально. При цьому партійна приналежність членів Директорії мала вказати повстанцям, що головним у діяльності Директорії є вирішення їх соціально-економічних інтересів, поєднаних із національним рухом проти російської буржуазії та німецьких окупантів [1, с. 121–122].

Із першого ж дня повстання, як сповіщає більшість мемуаристів, у складі Директорії розпочалися непорозуміння, причиною яких стали дії С. Петлюри, який прибув у Білу Церкву раніше інших членів Директорії та розповсюдив звідси свій універсал до народу з закликом до повстання [5, с. 133]. Отже, всі інші учасники руху наче опинилися в затінку однієї людини [1, с. 125]. В. Винниченко вказує, що цим відразу зруйновано можливість першого проекту, перейшовши до другого. Формування великої народної армії під лозунгами С. Петлюри розпочалося по всій Україні. Однак О. Греків не надає петлюрівському універсалу такого значення як В. Винниченко, вказуючи, що потреб у закликах не було, адже народне повстання вже й так тривало в регіонах [15, с. 149].

До Білої Церкви почали поступово підтягуватися повстанські отамани, хоча перший крок до перемоги зробили саме Січові стрільці, які 17 листопада захопили Фастів, а 18 листопада під Мотовилівкою розбили віддані гетьману російські офіцерські загони під командуванням О. Святополка-Мирського. Якнайкраще ці події зображують у своїх мемуарах колишні Січові стрільці. Так, Р. Дашкевич у спогадах докладно розповідає про бій під Мотовилівкою, наголошуючи на героїстві стрільців та їх військовому вмінні. Описуючи ворогів, точніше їх загиблих, доводячи їх число до 1000, автор вказує, що всі вони були офіцерами колишньої царської армії. Втрати стрільців мемуарист оцінює у 19 загиблих. Однак, на нашу думку, факти, наведені Р. Дашкевичем, не є цілком достовірними, оскільки в них спостерігаються значні перебільшення щодо втрат противника [26, с. 432].

У будь-якому випадку перемога під Мотовилівкою остаточно розвіяла сумніви тих українців, які ще не визначилися. На бік Директорії почали переходити урядові війська, зокрема корпус П. Болбочана та Сірожупанна дивізія [27]. Однак вирішальним стало приєднання до повстання і включення до складу новоствореного «Осадного» корпусу 10-тисячної Дніпровської дивізії отамана Зеленого (Д. Терпила). Її роль та значення у подальшому повстанні й захопленні Києва відзначають у своїх спогадах

передусім керівники Січових стрільців: Є. Коновалець та В. Кучабський.

Р. Дашкевич наголошував, що саме нейтралітет німецьких частин сприяв успіху республіканських військ: у Фастові кайзерівські війська ще намагалися чинити стрільцям опір, у Василькові цього вже небуло – німців почали роззброювати цілими ешелонами [26, с. 440–441]. Незабаром гарматна батарея Січових стрільців перетворилася на гарматну бригаду у складі 18 батарей. Чисельність гармат збільшилася з 4-х до 70 [26, с. 452]. За даними різних авторів, загальна чисельність повстанських військ Директорії на той момент сягала від 150 до 300 тисяч осіб [28, с. 51; 29, с. 72].

Значення Січового стрілецтва та їх перемог над урядовими загонами гетьмана, піднесені у спогадах самих стрільців, спростовує генерал О. Греків. Так, він наголошує, що Директорія й стрільці йшли в тилу повстанських отаманів і саме завдяки останнім змогли швидко захопити Київ [15, с. 149]. Погоджуються з ним у баченні повстання і В. Винниченко. Навіть після взяття Фастова, як він вказує, сил повстанців було недостатньо для походу на Київ. Відтак наступ призупинено, вичікуючи поширення повстання всією Україною [1, с. 128–130].

Потрібно наголосити на тому, що перетворення повстання Директорії з військового заколоту на загальнодержавну справу відбулося настільки швидко, що й самі лідери Директорії не змогли охопити його масштабів. Так, В. Винниченко навіть не намагався дати якісь точні числа щодо учасників повстання, охрестивши більшість із них терміном «петлюрівці». Автор лише вказує, що нова влада так і не зуміла організувати забезпечення своєї багаточисельної армії [1, с. 125]. Чисельність військ Директорії наприкінці 1918 р. подається кожним мемуаристом на власний розсуд. Так, полковник УНР В. Прохода вказує, що республіканські військові формування налічували 130 тис. осіб [27, с. 137], а Б. Мартос (у квітні-серпні 1919 р. прем'єр-міністр уряду УНР) стверджував, що лише Запорізький корпус за рахунок мобілізованих селян зріс до 200 тис. військових [6, с. 22]. Генерал

М. Капустянський вважав, що на кінець грудня 1918 р. повстанське військо Директорії УНР нараховувало близько 300 тис. осіб [29, с. 72]. За свідченням П. Христюка, дізнавшись, що поміщицька земля знову перейде до народу, «селянство не тільки давало козаків для армії, але й щиро опікувалося тією армією і всією справою повстання» [5, т. 3, с. 137].

Про те, що ні Головний отаман С. Петлюра, ні його урядовці не знали точної кількості учасників повстання, у своїх мемуарах згадує й О. Назарук [30, с. 97]. Про хаос в новій столиці Директорії – Фастові – пише у спогадах і генерал М. Омелянович-Павленко, який саме в цей час їхав до Галичини на допомогу ЗУНР у війні з поляками. Основне його звинувачення новій владі – відсутність порозуміння між галичанами та наддніпрянцями [17, с. 110].

Цікаву інформацію про спробу повстання в Києві, в ніч з 22 на 23 листопада, наводить у спогадах М. Галаган. З дозволу своєї партії (УСДРП), за Гетьманату, він працював у департаменті Міністерства народного здоров'я. За дорученням ЦК партії, його включено до складу Революційного комітету, який планував збройний виступ. Підготовкою повстання керував полковник Ю. Капкан (в 1917-му році командир Першого українського Богданівського полку). За даними мемуариста, полковник пообіцяв надати два вагони зброї і заручитися підтримкою бронедівізіона. Однак, в день повстання Капкан кудись зник, зброю ніхто комітету не передав, бронеавтомобілі теж не з'явилися. Всю провину за це, М. Галаган покладає на Капкана, характеризуючи його, як людину, схильну лише до фанфаронства та авантюрицтва [31, с. 388–391].

Мемуарні свідчення розповідають про перебіг повстання на регіональному рівні. Опис бойових дій на Волині простежуємо в спогадах Д. Дорошенка. Він зазначає, що саме тоді швидко відбувся поділ повстанців на прихильників Директорії (воювали під жовто-блакитними прапорами) та радянської влади (діяли під червоними прапорами). І хоча в них була спільна мета і спільний ворог, однак цей факт, на думку автора, засвідчував про неста-

більність повстанського табору і його недовговічність [8, с. 393]. Про антигетьманський рух на Катеринославщині залишив спогади Н. Махно, який критично ставився до самої Директорії, вважаючи, що її уряд буде захищати інтереси не трудящих мас, а національної буржуазії [32, с. 301].

Однак не всі мемуаристи були схильними до розгляду дій повстанців, як загальнонародного виступу. Так, П. Скоропадський вважав, що до повстання пристала переважна меншість українського селянства, передусім ті, в кого не було ніякої власності – бідняки. Схоже трактував статус повстанців і отаман Все-великого війська Донського П. Краснов. Він у спогадах зазначав, що більшість українського суспільства дивилася на С. Петлюру та його прибічників, як на «розбійників», а саме повстання не користувалося ніякою підтримкою [33, с. 124]. Реакція Гетьманату на повстання була досить таки прогнозованою, на що в мемуарах наголошують представники різних таборів. Особливу цікавість у цьому питанні становлять спогади лідерів ворогуючих сил – В. Винниченка та П. Скоропадського.

Так, В. Винниченко вказує на страх російської буржуазії перед повстанцями, який особливо посилювався після поразки офіцерських загонів під Мотовилівкою. Отже, діяльність гетьмана, що, на його думку, стала вираженням інтересів російської буржуазної еліти, спрямовувалася на пошук усіх шляхів захисту через залучення німецької армії для придушення Директорії. З цією метою сформульовано цілу доктрину залякування німецьких солдат перешкодами, що нова влада створюватиме їх поверненню додому, адже петлюрівські «бандити» руйнуватимуть залізниці та нападатимуть на німецькі ешелони [1, с. 129]. Інши-

Портрет
Павла Скоропадського часів
Першої світової війни.
(журн. «Летопись войны»
1917 р. № 127)

ми заходами, здійсненими гетьманом, на думку В. Винниченка, стали різні спроби залучити на свій бік Антанту. І хоч йому вдалося створити негативний імідж Директорії за кордоном, передусім у французького посланника Еміля Енно, який отримав за це хабар в кілька десятків мільйонів карбованців, однак це теж ніяк не вплинуло на результати повстання [1, с. 152].

Інакше трактував ці події П. Скоропадський. Він не стільки переймався зростанням сил повстанців та їх першими перемогами, скільки «полівінням» Ради німецьких солдатських депутатів у Києві, що створювало додаткову загрозу через зміну ставлення німців до Директорії [7, с. 307–309]. Згадує гетьман і про діяльність свого ставленика, генерала Ф. Келлера, який, очоливши всі віддані режиму війська, відразу налаштував проти себе українське суспільство заявами про відновлення Російської імперії. Отже, генерал не тільки надав Директорії додаткових політичних прихильників, а й підштовхнув до непокори тих національно свідомих українців, які на час виникнення Директорії цілком позитивно ставилися до діючого уряду. П. Скоропадський прямо не називає, однак дає зрозуміти, що саме такі дії підштовхнули значну частину українських військових прийняти бік Директорії, по суті залишивши єдиною підтримкою гетьмана російські офіцерські формування. Саме це й змусило П. Скоропадського незабаром прийняти відставку цього воєначальника [7, с. 318]. Ще раніше автор зазначає, що зростання антиукраїнських сил в Києві та регіонах спричинено оприлюдненням його «федеративної грамоти», після чого активізувалися всі проросійські кола, що відкрито стали демонструвати свою ненависть до всього українського [7, с. 314]. Про активізацію антиукраїнських сил у цей період писав і головнокомандувач Добровольчою армією, генерал А. Денікін. Він відзначив, що проросійський київський Національний центр у своєму зверненні до держав Антанти наголошував, що українці – це не нація, а «політична партія» [23, с. 340].

Отже, з вищезгаданих мемуарів можемо зробити досить об'єктивний висновок про реальний стан речей у прогетьманському таборі. Дійсно, піднесення проросійських сил, викликане

«федеративною грамотою», остаточно відштовхнуло від Гетьманату більшість свідомих українців, перетворивши його з національного в «окупаційний» уряд, що спирається виключно на російських офіцерів та німецьку армію. Звідси й втрата гетьманських українських частин і водночас відсутність реальної підтримки з боку Добровольчої армії, що знаходилася досить далеко і сподівалася здійснити свої плани без участі гетьмана. До того ж озброєні офіцерські загони після поразки під Мотовилівкою довели свою непридатність. Саме через це уряд П. Скоропадського в екстремному режимі спробував заручитися підтримкою зовнішніх сил, передусім Антанти, щоб зберегти владу. Це підтверджують і спогади полковника В. Хитрово, який служив в офіцерській дружині та згадував, що тільки німецька військова присутність стримувала рух петлюрівців на Київ [34, с. 152–153]. Отже, реальної сили, яка б могла відстрочити падіння Гетьманату в Києві на той час вже не було, а допомоги з регіонів даремно було чекати. Обороняти Київ від багатотисячної повстанської армії до приходу військ Антанти не було кому, що й пояснює замовчування в мемуарах П. Скоропадським настроїв у столиці в останні дні Української Держави. Фактично тільки присутність у місті німецького гарнізону стримувала наступ Осадного корпусу С. Петлюри. У спогадах сучасник вказував, що лише 120 кадетів чесно охороняли резиденцію гетьмана і були розпущені по домівках самою Директорією вже після здобуття нею Києва, 14 грудня 1918 р. [16, с. 622].

Таким чином, існуюча мемуарна література дає підстави зробити висновок, що доля гетьманського режиму в Україні на середину грудня 1918 р. вирішена вже остаточно.

2.2 Перші кроки:

Директорія в грудні 1918 – січні 1919 рр.

Питання перебування перших місяців Директорії при владі, здійснення нею внутрішньополітичних та зовнішньополітичних акцій знайшло своє відображення в чисельних мемуарах. І хоча за кількістю згадок та їх інформативністю цей масив значно

поступається періоду боротьби за владу (листопад 1918 р.), саме він дозволяє нам більш детально проаналізувати всі ті обставини, які призвели до невдачі цього державного утворення. Зазначимо, що більшість офіційних документів не містять опису подій «кулуарної» боротьби, що пронизувала Директорію з початку її виникнення. Отже, мемуари учасників тих подій в цьому випадку по суті виступають головним джерелом дослідження внутрішньої ситуації в Україні в ті роки.

Необхідно вказати, що аналіз внутрішньополітичної роботи Директорії як правлячої в Україні сили варто розпочинати не з моменту здобуття Києва, а з часу переходу стратегічної ініціативи на бік повстанців, тобто з початку грудня 1918 р. У цей час значна територія України вже перебувала під контролем республіканських військ, і лише в деяких регіонах прибічники гетьмана чинили ще активний опір [8, с. 387–388; 18, с. 128–139; 35, с. 26–27; 36, с. 251–259]. Однак більша частина країни вже не підкорювалася центру.

Саме в цей час у середовищі Директорії, яка від самого початку не була єдиною, посилювався розкол на дві фракції. Три її члени: В. Винниченко, Ф. Швець та П. Андрієвський перебували у Вінниці; їх соратники – С. Петлюра та А. Макаренко – у Козятині, де Головний отаман зробив свою ставку [15, с. 149]. Навіть таке розміщення вказувало на початок відкритого протистояння в боротьбі за владу двох основних гравців – В. Винниченка, який намагався зміцнити свої позиції як голова Директорії, та С. Петлюри, який презентував себе головнокомандувачем усіх збройних сил і відкрито претендував на посаду військового диктатора. Кожен із них використовував всі доступні йому засоби не лише для укріплення власного становища в уряді та країні, але й для приниження свого опонента.

Першим цю «війну» розпочав ще 14 листопада 1918 р. С. Петлюра, оприлюднивши свій універсал від власного імені, не узгоджуючи його з іншими членами Директорії. Отже, на думку В. Винниченка, він надав своє ім'я всьому повстанню, презентувавши його не як загальнонародну революцію, а саме як

«петлюрівщину» [1, с. 124]. Цю позицію В. Винниченка поділяє й генерал УНР О. Греків, якого важко запідозрити у симпатії до однієї з течій у Директорії. Він відкрито вказує, що С. Петлюра, який переслідував власні цілі, всіляко рекламував лише себе (а не Директорію) у повстанських військах [15, с. 149].

Відповідь В. Винниченка була не менш амбіційною. Посилаючись на свій авторитет як глави Директорії, він запропонував власний проект фактичної ліквідації збройних сил УНР, яких демократична республіка нібито не потребує. З його аргументації випливало, що саме армія, незважаючи на свою національну приналежність до українства, лишається основним контрреволюційним елементом. Адже керівництво армії, більшість із якого не мала достатнього політичного розуміння ситуації, походила з колишніх царських та гетьманських офіцерів, які лише розклали її революційну сутність, відштовхували не лише солдатів, а й місцеве населення від Директорії. В. Винниченко відкрито наголошував, що саме у Вінниці він прагнув розпочати організацію «революційної та соціалістичної армії», без якої ніякі гасла й декрети Директорії не могли бути здійсненими. Він запропонував реорганізувати «старшинські» школи, до яких повинні зараховувати виключно політично свідомих робітників і селян, а в армії ввести інститут політичних комісарів, відтак діючих офіцерів до часу випуску нової військової еліти перевести в унтер-офіцери [1, с. 185–186].

За цим проектом, викладеним у тому числі й у мемуарах, наочно бачимо спробу максимально політизувати армію, перевівши її з під керівництва кадрових військових (до яких зараховував себе і С. Петлюра) під пряму владу представників політичних сил в особі комісарів. Кінцевою метою цього проекту стало позбавлення С. Петлюри можливостей упроваджувати будь-які власні ініціативи через військо [15, с. 149].

Цей проект хоч і був фактично відхилений Директорією, однак ще більше розколов українських революціонерів. Постійні суперечки лише сприяли процесу втрати контролю за повстанським рухом, що все більше скочувався до звичайної «отаман-

В. Винниченко та С. Петлюра.
Грудень 1918 р.

щини». Так, О. Греків у спогадах чітко зазначає, що в грудні 1918 р. народ займався тією справою, яку він вважав за потрібну, а саме ліквідував гетьманську адміністрацію та роззброював німецькі частини, абсолютно не цікавлячись Директорією і часто навіть не маючи уявлення про її існування [15, с. 149].

Протистояння між В. Винниченком та С. Петлюрою в цей час набуває нових рис. Кожен із них, прагнучи довести саме свою необхідність і важливість справі революції, активізує діяльність у тому напрямку, що був йому підконтрольний.

Так, В. Винниченко ще у Фастові запропонував на розгляд Директорії питання про впровадження в Україні системи радянської влади. Це, на його думку, не лише мало повернути революцію суто на соціальні рейки, а й перехопити більшовицькі лозунги і зняти загрозу війни з червоною Москвою [1, с. 134–135]. Розуміючи, що більшість селянства є політично активними лише тоді, коли йдеться про вирішення місцевих проблем, В. Винниченко закликав не відкидати у політичній боротьбі інтереси пролетаріату як українського, так і неукраїнського. Саме союз робітників і селян під спільними соціалістичними гаслами дасть можливість УНР вистояти в несприятливому зовнішньополітичному оточенні.

Однак на засіданні Директорії більшість підтримала С. Петлюру в його неприйнятті «більшовизму», що викликало досить бурхливу реакцію самого В. Винниченка. Як згадує І. Мазепа, голова Директорії ледь не залишив засідання, ображений не сприйняттям його аргументів щодо планів радянзації армії та країни [3, с. 81]. Сам же В. Винниченко пояснив позицію своїх опонентів у характерному для себе руслі, звинувативши їх

у «хуторянстві» та «обивательстві». На його думку, вони були нездатні оцінити необхідності «більшовизації» національної революції, приховуючи під цим свою неспроможність реально оцінювати існуючі в Україні реалії [1, с. 136–137].

Діяльність С. Петлюри на посаді Головного отамана, на відміну від позитивних спогадів генерала В. Синклера [37, с. 226–227], критично описує інший військовий діяч О. Греків. Він згадує, що С. Петлюра в Козятині у вагонах військових ешелонів зробив собі штаб, саме цим вирізнивши себе з – поміж інших «штатських» членів Директорії. Сам О. Греків виконував при штабі функції командувача польових військ УНР. Однак командувати йому було майже ніким, адже селянські отамани діяли самостійно, не звертаючи уваги на накази та відозви С. Петлюри [15, с. 149].

Про результати такої діяльності С. Петлюри свідчать згадки багатьох сучасників. Так, голова «Комітету поступових партій» Полтави В. Андрієвський, описуючи перебіг повстання на Полтавщині, вказує, що на початку виступу Директорії до універсалу С. Петлюри прислухалися багато селянських ватажків, які відчували свою боротьбу не містечковою, а загальнодержавною. Однак подальша бездіяльність із боку центру, відсутність єдиного виробленого плану та ігнорування місцевих інтересів призвело до поступового відходу їх від загальних гасел революції [21, с. 166]. Противник ідеї самостійності України, командуючий Добровольчою армією, генерал А. Денікін у спогадах писав, що, на його думку, протигетьманське повстання не мало національного моменту – Директорія виступила з соціальними гаслами, щоб залучити на свій бік селян. Однак потім селянство залишило без підтримки і саму Директорію [23, с. 355]. Схожу оцінку повстання надає в мемуарах представник київських більшовиків М. Майоров. Він відзначив, що деякі селянські загони, які увійшли в Київ, мали червоні прапори з радянськими написами «За владу Рад». Це, на його думку, свідчило про соціальний, а не національний характер протигетьманського руху [38, с. 96].

Директорія в цей час перебувала у Вінниці та займалася точною роботою. Вона полягала в безконечних засіданнях для

вирішення протиріч між партіями та навіть не починала організаційну діяльність на місцях, хоча гетьманська адміністрація скрізь виганялася повстанцями, відтак їй необхідно було замінювати. За словами сучасника, поруч із представниками Директорії, «появилися комісари, коменданти, отамани... революція йшла вже через голову Директорії» [39, с. 9]. Єдиним результатом роботи зі створення державного апарату влади стало формування у Вінниці «Тимчасової Ради завідуючих державними справами». Цей орган, сформований як аналог Кабінету Міністрів, не мав чітко визначених прав і обов'язків. По суті з дієвого механізму, яким він мав стати, перетворився на дорадчий орган Директорії. Навіть призначені за його рішенням представники Директорії по губерніях мали звітуватися напряму Директорії, оминаючи цей комітет. З виїздом із Вінниці «Тимчасова Рада завідуючих державними справами» припинила свою діяльність [1, с. 192–193].

Результати такої діяльності Директорії досить скоро стали очевидними. Як вказував О. Греків, у цей час одночасно зі зростанням чисельності повстанців в Україні відбувається і зворотній процес – втрата контролю над цими повстанськими отаманами. Селянський рух все більше почав набирати стихійних форм, що ніяким чином не відповідало планам В. Винниченка і тим більше С. Петлюри [15, с. 147]. В цих умовах політичні опоненти змушені були діяти спільно, фактично передавши в руки своїх ставлеників владу на місцях: П. Болбочану – Лівобережжя, В. Оскілку – Волинь, Н. Григор'єву – Херсонщину. Варто зазначити, що така делегація влади, яку в своїх мемуарах підтверджує І. Мазепа (з серпня 1919 р. по травень 1920 р. був головою Ради міністрів УНР), з часом завдала більше шкоди, аніж реальної користі. Делегувавши цим ватажкам свої повноваження, Директорія практично втратила всі важелі контролю над ними, перетворивши їх у самовладних правителів, які керували регіоном на власний розсуд. Найбільше така ситуація не влаштовувала В. Винниченка як керівника політичного крила Директорії, адже у військовому плані отамани ще принаймні номінально визнавали зверхність Петлюри [1, с. 147].

У цьому контексті показовими є свідчення Є. Коновальця. Мемуарист наголошував на вкрай негативному впливі «отаманщини» на боєздатність збройних сил. Так, він стверджував, що майже кожен з членів Директорії намагався мати свою власну військову частину, на яку міг би спиратися, як на свою гвардію. А повстанські дивізії, ще до здобуття Києва були вже деморалізовані. «Одна з них, під командуванням Данченка, розташувалася в Дарниці, друга, під командуванням Зеленого, – у Святошині... Дійшло до того, що команда міста Києва мусила виставляти заслони як проти Дарниці, так і проти Святошина, а команда корпусу січових стрільців – прийняти міри для насильної ліквідації обох дивізій» [40, с. 133].

Однак значно більше в цей час турбувала членів Директорії проблема майбутнього політичного устрою України. Їй значне місце в своїй праці приділяє В. Винниченко, який переконливо засвідчує особисту зацікавленість у вирішенні цього питання ще до здобуття повстанцями Києва. Відтак він досить докладно розповідає у своїх мемуарах про спроби вирішення політичного майбутнього України.

Після відхилення більшістю Директорії плану фактичної радянізації держави В. Винниченко розпочав підготовку нового політичного проекту, що мав зберегти можливість широкомасштабного залучення до влади робітників великих промислових міст. Саме їх голова Директорії вважав тим прошарком, що найменше наділений увагою з боку української влади, і що саме вони можуть стати тим козирем, який, безумовно, використають більшовики проти УНР. Тож враховуючи інтереси тих соціальних прошарків, які репрезентувалися Директорією, В. Винниченко запропонував проект упровадження «трудових рад», тобто рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Пропонувалася не диктатура пролетаріату і незаможного селянства, що дуже нагадувало більшовиків, а диктатура «всього трудового люду» [1, с. 141]. Сам В. Винниченко вказує на недосконалість цього формулювання, його тимчасовості, неясності та недоговореності.

Однак, як пише мемуарист, таке формулювання було прийняте Директорією. Ухвалено рішення про створення системи трудових Рад, а вищим органом влади мав стати Трудовий конгрес, обирати який мали тільки трудові елементи. Велика буржуазія, «класи паразитичні, експлуататорські» цього права позбавлялися [1, с. 142]. Важко оцінити справжні настрої, що панували в Директорії після прийняття цього рішення. Адже окрім самого В. Винниченка практично ніхто не намагається дати більш широку оцінку цього факту у своїх спогадах.

Як не дивно, але факт взяття Києва повстанцями 14 грудня 1918 р. практично оминув своєю увагою голова Директорії. Він лише вказує, що саме фактична відмова німецької армії чинити опір республіканським військам, що наступали, дозволила розбити гетьманців і здобути столицю [1, с. 162]. Таку лаконічність спогадів автора можна пояснити небажанням висвітлювати досягнення свого опонента – С. Петлюри, який номінально здійснював керівництво операцією. Однак і його заслуга насправді в цьому мінімальна. Головним стало рішення німецького штабу – не чинити спротиву Директорії. Більше того, В. Винниченко не змарнував можливість ще раз задіти свого опонента. Так, він вказує, що С. Петлюра був членом масонської ложі, й навіть знаючи, де переховується П. Скоропадський, не наважився його затримати, бо мав заборону на це від «гросмейстера» однієї з київських лож С. Моркотуна [1, с. 165]. Цей факт також наводить у спогадах і П. Христюк [5, с. 141]. Як пише сучасний дослідник вивольних змагань В. Солдатенко, така інформація на початку 1920-х рр. викликала серед еміграції гучний та тривалий публічний скандал, однак С. Петлюра ніде і ніколи не висловив із цього приводу жодного слова на свій захист [41, с. 358].

Досить захоплено описує аналізований період історії Директорії І. Мазепа. Він вказує, що це була вирішальна перемога повстанців, які мали значну перевагу у всьому. Доля попереднього режиму, на його думку, вирішена ще тоді, коли П. Скоропадський видав свою «федеративну грамоту» про зв'язок із Росією [3, с. 64]. З ним у мемуарах погоджується і П. Шандрюк [42, с. 42].

Про безнадійне становище Гетьманату в листопаді 1918 р. писав у своєму щоденнику і Д. Донцов [43, с. 117]. Цікаві спогади про ті події залишила і прихильниця Білого руху, сестра милосердя М. Нестерович-Берг (свого часу за її сприяння наприкінці 1917 р. із радянської Москви на Дон перевезено більше 2,5 тисяч офіцерів). У мемуарах вона писала про ненадійність гетьманських військ і малочисельність російських добровольчих дружин, сформованих із офіцерів та учнівської молоді, які у грудні 1918 р. намагалися захистити від С. Петлюри Київ [44, с. 158–161].

Ввечері 14 грудня республіканські війська увійшли до столиці. Взяття Києва розпочало нову сторінку історії Директорії. Однак ті протиріччя, які виникли ще до остаточного падіння гетьманського режиму, нікуди не поділися. Більше того, перемога усунула й головну ціль, яка тримала повстанців єдиним цілим – необхідність боротьби з Гетьманатом. Організація мирного життя виявилася для Директорії значно важчим завданням, аніж саме повстання.

Мемуарна література досить яскраво висвітлює ті питання, які виникли перед новою владою, а точніше були самі нею створені. Перші тижні перебування в Києві, як засвідчують мемуаристи, Директорія провела в самовихваляннях та бездіяльності. І В. Винниченко, і О. Греків в один голос вказують, що за цей час не зроблено ніяких кроків до встановлення повноцінної влади, відбувалися лише урочистості, головним персонажем яких був «перший національний герой» УНР – Головний отаман С. Петлюра [1, с. 167; 45, с. 179]. Так, киянам запам'ятався урочистий парад військ Директорії 19 грудня, особливо усіх вразили дисципліновані частини Січових стрільців у сталевих касках французького зразка, взятих на інтендантських складах.

Однак спогади Винниченка та Грекова, з цього питання, не є цілком об'єктивними. Ще з моменту зайняття повстанцями Києва у місті почав працювати Революційний комітет, до складу якого увійшли М. Авдієнко, В. Чехівський, А. Пісоцький, В. Висоцький, М. Галаган, Н. Загородній, М. Марченко. Цей орган виконував у місті (й номінально у державі) всі адміністративні

Старшини розвідки 1-го полку Січових стрільців.
Фото із книги «Українські січові стрільці 1914–1920». Львів, 1935

функції. Однак реальна адміністративна влада в цей час належала командирю Осадного корпусу Січових стрільців Є. Коновальцю [1, с. 193]. Цю тезу підтверджує також О. Греків, вказуючи, що єдиною фізичною силою, яка розпоряджалася всім у Києві та навіть здійснювала особисту охорону членів Директорії, стала «січова рада» [15, с. 163]. Лідер Білого руху, генерал А. Денікін у спогадах теж називає Є. Коновальця та галичан господарями Києва [23, с. 462]. Такої ж точки зору дотримується більшовик М. Майоров, який наводить факти розправ січовиків над радянськими службовцями та профспілками. І тільки численні скарги міністра праці УНР Л. Михайліва до С. Петлюри змусили Є. Коновальця відмовитися від розстрілів київських робітників [38, с. 104–105].

Сам Коновалець у мемуарах наголошував, що обшуки та арешти були необхідністю в умовах активізації в місті прорадянських сил. Адже «помешкання різних київських робітничих організацій дійсно використовували більшовицькі агітатори для своєї пропагандистської та шпionської праці... Розстріли в Києві були, але їх проводили або саме ті частини, від яких осадний корпус старався звільнити Київ, або «різні» розвідки, що не підлягали контролю осадного корпусу» [46, с. 108].

Реальним поштовхом, що змусив Директорію відійти від святкувань та зайнятися державотворчою діяльністю, став київський губернський Селянський з'їзд, що проходив 21–24 грудня

1918 р. у Києві [39, с. 45]. Більше ніж 700 делегатів, окрім подяки за знищення режиму Гетьманату, поставили перед новою владою завдання проведення низки соціальних змін, які повинні були вирішити подальшу долю поміщицьких землеволодінь та великих селянських господарств. Такі вимоги делегатів з'їзду підштовхнули членів Директорії до здійснення першочергового завдання – формування власного уряду.

Як зазначає О. Греків, рішення про формування нового уряду і його особовий склад мало бути прийняте на бенкеті, організованому для представників різних партій. Саме на ньому оприлюднено й плани дій керівництва Січових стрільців. Будучи незадоволеними головуванням у Директорії В. Винниченка, вони планували замінити його на С. Петлюру, передавши при цьому реальну владу в країні «січовій раді», зробивши Є. Коновальця керівником усього війська і фактичним диктатором [15, с. 155]. Однак лідери «січової ради», на думку О. Грекова, не наважувалися на переворот, розуміючи, що більшість повстанських загонів не підтримає їх.

Незважаючи на внутрішнє протистояння у владі між партіями та військовими, 24 грудня Директорією призначено першу Раду Народних Міністрів, яку очолив В. Чехівський. У мемуарах наведено її повний склад [1, с. 193–194, 41, с. 20]. Однак, як засвідчують І. Мазепа та П. Христюк, діяльність цього уряду була дуже обмеженою, адже фактичних важелів впливу в нього не було. Далі Києва влада нових міністрів майже не поширювалася [3, с. 92; 39, с. 20–21].

Другим, не менш значущим заходом в державному будівництві України часів Директорії, стало створення та оприлюднення «Декларації Директорії Української Народної Республіки». Цей документ, що побачив світ 26 грудня 1918 р., за своєю суттю поєднував не тільки основні гасла, під якими нова влада прийшла у Київ. Він фактично перетворювався на «проконституцію», за якою мало зорганізуватися все внутрішнє життя країни. Сам зміст декларації, або його уривки наводяться багатьма мемуаристами, зокрема П. Христюком [39, с. 15–19]. Однак детально про-

аналізовано його у «Відродженні нації» В. Винниченка. Він же дає й власні коментарі щодо цього документа. Так, за своєю тематичною структурою декларація умовно поділяється на три основних частини: економічну, політичну та соціальну. У відповідності до першочергових лозунгів Директорії виокремлено основне коло питань, вирішення яких влада брала на себе.

Згідно з декларації Директорією проголошувалася тимчасовою верховною владою революційних часів. Отримавши цю владу від народу, вона зобов'язувалася потім її йому повернути [1, с. 170]. В декларації також досить чітко прописано, хто ж має належати до «трудового народу», представники якого повинні бути обраними до нової владної структури – Трудового конгресу. Так, до них мало відноситися трудове селянство, яке першим відгукнулося на заклики Директорії й повстало проти панства зі зброєю в руках. Другою соціальною верствою, яка повинна прийти до влади через своїх депутатів, стало міське робітництво. Більше того, розуміючи реалії життя, декларація проголошувала, що всі робітники, а не лише українці, мають залучитися до нової влади. Третім прошарком, що мав право обирати делегатів на Трудовий конгрес, стала «трудова інтелігенція». Декларація чітко вказує, хто саме мав до неї відношення: робітники народної освіти, лікарські помічники (але не лікарі!), народні кооперативні службовці [1, с. 172–173].

Аналіз цього політичного уривка наочно демонструє ті коливання, що існували в середовищі Директорії. Особливо показовим став той факт, що виборчих прав не отримали військові (на відміну від більшовицької моделі, де Ради солдатських депутатів були звичайним явищем). І хоч ніхто з мемуаристів не називає чітко автора документа, за яким солдати не вирізнялися з-поміж селянства, однак за контекстом яскраво помітною стає персона В. Винниченка. Не бажаючи посилення свого головного опонента С. Петлюри, він таким формулюванням наче підкреслює факт тимчасовості посади Головного отамана. Якщо не буде армії (бо селяни мають повернутися до мирної праці), то відповідно й анулюється посада отамана.

Не менш радикально вирішувалася приналежність до інтелігенції. Її «трудова» частина значною мірою штучно обмежувалася, щоб не допустити до влади представників буржуазної орієнтації. Ні вчені, ні митці, ні навіть лікарі та юристи, без яких існування держави практично неможливе, не отримували виборчих прав, фактично прирівнюючись до поміщиків і буржуазії, тобто автоматично ставали ворогами нової влади, про що з розчаруванням писав у спогадах український військовий діяч, дипломат, учасник протигетьманського виступу М. Галаган [31, с. 403]. Таке трактування стану й місця інтелігенції особливо цікавим виглядає в тому аспекті, що практично всі члени Директорії, за винятком хіба що А. Макаренка, належали до тієї «нетрудової інтелігенції», в тому числі письменник В. Винниченко та журналіст С. Петлюра.

Декларація визначала також основні владні повноваження майбутнього Конгресу трудового народу, його першочергові завдання. Так, конгрес матиме всі верховні права й повновладдя вирішувати питання соціального, економічного й політичного життя республіки. До самого ж моменту скликання конгресу вся повнота влади мала належати Директорії, що виступала гарантом незалежності України. Під останнім передусім розуміла протидія спробам більшовиків перехопити владу. Зазначимо, що ще 28 листопада у Курську сформовано Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Не оголошуючи офіційно війни, більшовики почали просуватися вглиб українських земель.

У декларації визначено й основні напрямки діяльності нової влади в економічній сфері. Розуміючи всю важливість цього питання не лише для благоустрою держави, а й у соціально-політичному контексті, лідери Директорії з початку взяли за її реформування. Так, відразу, ще 9 грудня, скасовано всі закони та постанови гетьманського уряду у сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день та право робітників на колективні договори, право на коаліції та страйки, а також всю повноту прав робітничих фабричних комітетів [39, с. 9].

Однак основну увагу в економічній галузі приділено земельним відносинам. Саме їм присвячено ледь не більшість тексту

декларації. На її початку чітко вказано, що всі дрібні та всі трудові господарства залишаються у попередніх власників, а решта земель передається в користування безземельних і малоземельних селян, особливо тих, хто пішов у військо республіки для боротьби з гетьманом. У життя впроваджувалися соціалістичні ідеї, прибічниками яких були більшість членів Директорії і особливо її голова В. Винниченко. У документі також знайшлося місце й ідеям націоналізації промисловості. Так, зокрема вказувалося, що Директорія вважає своїм обов'язком узяти під контроль УНР головні галузі української промисловості та направляти їх розвиток в інтересах працюючих класів та усього громадянства.

Останньою темою, яка розкривала у декларації погляди нової влади на майбутній устрій України, стало соціальне питання. Частково його висвітлено у політичних планах, зокрема в розподілі населення країни на «трудовий народ» та «експлуататорів», причому за досить таки умовними критеріями. Така непримиренність до «експлуаторських» класів разом із фактичною невизначеністю статусу більшості інтелігенції наочно демонструє політичний аспект вирішення соціального питання лідерами Директорії. Фактично вони проголосили в країні владу селянства, яке й становило основу війська під час повстання. Апеляції до інтересів інших «трудоих класів», передусім робітників, були лише спробою розколу робітничого руху в цілому, адже переважна більшість робітників, особливо у великих містах, віднеслася до приходу нової влади негативно. Більше того, і цього не приховує навіть В. Винниченко, основна частина лідерів УНР ставилася до робітників відкрито вороже, вважаючи їх не українцями. Те ж саме можна сказати і про статус майбутньої армії, саме існування якої ставилося під сумнів. Останнє відразу вороже налаштувало військових проти ідеї «трудої влади» в Україні та її виразників – Директорії. І це стосувалося не лише кадрових офіцерів, а й простих солдатів [18, с. 163].

Незважаючи на всі недоліки та її надмірну заполітизованість, декларація мала велике значення для тогочасної України. Відтак її оприлюднення знайшло відгук у суспільстві. Так,

І. Мазепа згадує, що відразу після прийняття цього документа в середовищі українських партій відбулося значне пожвавлення. Більшість простих людей вітали її економічну та соціальну програму, а опоненти, позбавлені влади, мовчали [3, с. 118]. Досить схвально віднеслися до декларації і селяни, які очікували змін і фактично отримали право перерозподілу земель поміщиків.

Про реальну ефективність роботи Директорії на початку січня 1919 р. говорять й інші мемуаристи. Зокрема О. Греків, описуючи одне з її засідань, присвячених автокефалії Української церкви, зазначає, що лише О. Андрієвський як юрист розумів, про що ведеться мова, і в чому полягає юридична та канонічна автокефалія, оскільки жодного представника духовенства на нараду не запрошено, вона тривала близько 4 годин. Автор іронічно засвідчує, що в Директорії було надто багато вільного часу, якщо вона могла так довго розглядати це питання [15, с. 156].

І такі згадки про діяльність Директорії непоодинокі, що засвідчує її низьку ефективність і потреби реформування. Саме цьому й присвячувалася державна нарада 16 січня, на яку запрошено представників Директорії в регіонах, представників політичних партій та членів «січової ради». Нарада повинна була визначити майбутню лінію влади, представлену на Трудовому конгресі. Представник стрілецтва О. Назарук, посилаючись на війну з більшовиками, запропонував змінити керівництво Директорії, передавши його від В. Винниченка С. Петлюрі. Однак при цьому С. Петлюра позбавлявся військових повноважень, що переходили до Є. Коновальця. Третім, реальним лідером країни мав стати теж представник стрільців – А. Мельник, який би й очолив командування Січовим корпусом. Проте більшість наради таку пропозицію відкинула. А член всеукраїнської кооперативної організації «Селоспілка» Коваль взагалі заявив, що деякі селяни вважають галицьких стрільців – «австрійцями». Як засвідчує генерал О. Греків, ця нарада тривала довго і завершилася без прийняття будь-яких рішень [15, с. 156].

Отже, бачимо, що більшість мемуаристів, описуючи перші місяці перебування Директорії в Києві, засвідчують її виключну

безпорадність та залежність від командування Січових стрільців. Влада на місцях у цей час остаточно переходить до повстанських отаманів, що активно проводять свою власну політику боротьби з контрреволюцією та більшовиками. Найпомітнішим явищем цього часу стають єврейські погроми в регіонах, які рішуче засуджувалися урядом УНР, але реально вплинути на їх місцевих організаторів Київ не міг.

Зібрання Трудового конгресу відбулося в Києві 23–28 січня 1919 р. у час вирішального наступу більшовиків, війна з якими номінально розпочалася 16 січня, а фактично тривала з листопада 1918 р. Спогади про цю подію залишили в своїх мемуарах В. Винниченко, І. Мазепа, П. Христюк та ін. Всі вони практично сходяться в одному – конгрес не виправдав покладених на нього сподівань, більше того, перетворився у звичайне зібрання, що вже не мало достатнього владного представництва. Прибули навіть не всі делегати – із 593 було ледь більше 400. В. Винниченко однозначно назвав його «мертвонародженням», адже умови роботи та результати практично не мали ніякого значення [1, с. 243]. Як у свою чергу зазначали І. Мазепа та М. Галаган, депутати досить довго визначалися зі своїми політичними цілями, навіть однопартійні не могли знайти між собою згоди [3, с. 90; 31, с. 402]. Аналогічної думки дотримується і П. Христюк. Він зазначає, що есери дійсно склали більшість депутатів, однак вони могли працювати виключно за наявності єдності. А в результаті – представники більшості виступали та голосували за різні, часто протилежні резолюції [39, с. 61]. Серед частини делегатів виявилися радянофільські настрої. Так, один із виступаючих – М. Ткаченко закликав негайно проголосити УНР соціалістичною республікою і укласти союз із більшовицькою Росією [5, т. 4. с. 50].

Одним із визначальних чинників, що також вплинув на ефективність роботи конгресу, став наступ більшовицьких військ. Про ці військові дії залишили спогади представники обох сторін [48; 49]. Як зазначає В. Винниченко, і есери, і есдеки змушені були торгуватися між собою з обережністю, поглядаючи на червоне військо, що вже підходило до Броварів [1, с. 243]. Теж саме за-

свідчує і П. Христюк, який підкреслює, що в останні дні роботи депутати більше цікавилися рухом більшовицьких дивізій, аніж власними політичними програмами, не бажаючи бути оточеними ворогами в столиці [39, с. 78–79]. Наприклад, представник радянського табору О. Селявкін у спогадах писав про швидкий темп наступу більшовиків, проти Директорії, в харківському напрямку в січні 1919 р. [50, с. 79]. Про несподівано стрімке для мешканців Катеринослава просування червоноармійців писав у мемуарах ще один свідок тих подій, прихильник «єдиної та неподільної Росії» [51, с. 193–194].

Лише 28 січня конгрес ухвалив свою кінцеву резолюцію, укладену з ініціативи делегатів від УСДРП, які зуміли нарешті консолідувати навколо себе більшість. Її наведено в мемуарах І. Мазепи та П. Христюка. Резолюція по суті не містила нічого нового. Влада й надалі покладалася на Директорію УНР. Вирішення соціальних питань, формування нових виборчих законів та забезпечення демократії в Україні відкладено на наступні зібрання конгресу.

Отже, мемуаристи в один голос висловлюють своє незадоволення результатами роботи конгресу. Одні натякають на відсутність чітких програм, інші – на неможливість працювати під постійною «опікою» повстанських отаманів. Однак головною причиною збереження усїєї повноти влади Директорією більшість сучасників вважає саме загрозу від радянських військ. Вона впливала не лише на депутатів та військових, а й членів Директорії та уряду, які вже почали готуватися до евакуації. І ніхто не висловлює навіть найменшого сподівання на те, що Київ вдасться відстояти, а більшовиків зупинити наявними силами.

Про стан армії, що визнавала владу Директорії та могла реально бути кинutoю проти більшовиків, дають чітку інформацію призначений військовим міністром О. Греків та сам В. Винниченко. Зокрема О. Греків вказує, що основу війська УНР склали: корпус П. Болбочана на Лівобережжі (40–50 тис. бійців); три дивізії Січового корпусу (30–35 тис.); підрозділи В. Оскілка на Волині, чисельність яких ніхто не знав; гайдамаки С. Петлюри,

які почали формуватися ще за часів Центральної Ради (6–7 тис. військових) [15, с. 157–158].

В. Винниченко, в свою чергу, посилаючись на О. Грекова, називає загальну чисельність – 21 тисяча бійців, наводячи в спогадах копію доповіді військового міністра [1, с. 245]. Така відмінність у кількості пояснюється часом – О. Греків дає інформацію станом на кінець грудня 1918 р., а у В. Винниченка вказано дані на кінець січня. Це наочно демонструє падіння обороноздатності УНР, підірваної самовладдям на місцях «отаманщини». Так, на Півдні загони Н. Григор'єва, більшість яких у січні діяли на Миколаївщині (Новий Буг – Снігурівка), майже не виконували розпоряджень Директорії. А 29 січня отаман повідомив свої «Республіканські війська східної Херсонщини» про перехід на бік наступаючої червоної армії. За спогадами сучасника, сумну славу здобули різні «курені смерті». На Чернігівщині діяв «червоний курінь смерті» отамана Ангела, на Волині – «чорний курінь» Гуцола. Ці отамани відмовлялися за наказами Директорії виступити на фронт, проте на місцях активно боролися з «буржуазією» [52, с. 132].

Отаман Н. Григор'єв зі своїм штабом у Миколаєві. Грудень 1918 р.
Фото із книги W. Fest. «Nikolajew, der letzte deutsche Posten am Schwarzen Meer». –
Duisburg, 1919

Начальник контрозвідки УНР М. Чеботарів, на якого покладено завдання боротися з «отаманщиною», в мемуарах, характеризує це явище, писав, що більшість повстанських ватажків «були звичайні авантюристи і тому утруднювали боротьбу й шкодили нашій справі» [53, с. 31]. Так, 9 отаманів Правобережжя заарештовано за наказом М. Чеботаріва, а київському отаману Зеленому (Д. Терпило) та чернігівському Ангелу навіть влаштували зустріч із С. Петлюрою. «Ці отамани опам'яталися, але запізно!» [53, с. 31]. У спогадах Чеботарів наводить і характерний засіб боротьби з дезертирством та анархією в тилу. У Проскуріві, за його наказом, усіх військових, що не мали письмового дозволу на перебування в тилу, карали різками. «Дісталися пару старшин із Запорізького корпусу, що прибігши до своєї частини, з обуренням оповідали про те, що їм заподіяв «Чеботарів». Їм не вірилося, що може бути український порядок, українська кара. Мене то не нервувало. Я очистив Проскурів і від дезертирів, і від кримінального елемента, і від звичайних, розпечених старшин» [53, с. 51].

Отже, стихійне виникнення численних селянських повстанських загонів не сприяло боєздатності українського війська. Після переможного повстання проти гетьмана значна кількість цих загонів розпалася, адже селянство повернулося до домівок, щоб господарювати на своїй землі. У розмові з Л. Цегельським про стан армії Директорії наприкінці 1918 р., В. Винниченко відповів: «Армія? Армія?.. Забрали дядьки кожухи та рушниці і пішли додому» [10, с. 131].

Прихильник скинутого Гетьманату, Д. Донцов у щоденнику відзначив безтурботність Директорії в умовах активізації в Україні радянських сил. Він доволі низько оцінював боєздатність республіканських військ, вважаючи, що для ефективної боротьби з більшовиками треба формувати військо із тих 100-тисяч полонених галичан колишньої австрійської армії, що перебували в Італії, а також залучати в якості найманців офіцерів європейських держав [43, с. 136]. Висновок досить сумний, Донцов – на той момент ідеолог визвольного руху – не вірить у національну свідомість широких народних мас.

Подібний настрій відчувається й у Є. Чикаленка. У січні 1919 р. він у щоденнику висловлюється на адресу В. Винниченка: «горе в тім, що Винниченко, як спеціаліст по втіканню, втече собі, а українську інтелігенцію більшовики перестріляють» [9, с. 243]. Ці слова, на жаль, у подальшому стануть пророчими.

У таких умовах військо УНР намагалося протистояти руху більшовиків. У якості джерела про ті події можна навести спогади 15-річного стрільця І. Паньківа, що служив на бронепотязі «Отаман Мельник». У його мемуарах розповідається про важкі бої з наступаючими червоними військами на початку 1919 р. [54, с. 10–17]. Про бойові дії у січні – лютому з більшовиками ще одного бронепотяга «Стрілець» розповідається у спогадах П. Таборенка.

Мемуари військових оприлюднюють маловідомі факти пов'язані з діяльністю окремих структур чи підрозділів збройних сил Директорії. Так, начальник канцелярії Повітряного флоту П. Білон залишив інформацію про створення авіаційних загонів Директорії у 1919 році [67, с. 40–44]. У спогадах І. Петренко розповідається про 1-й Гуцульський полк морської піхоти, що діяв у складі 2-ї дивізії армії УНР. За даними генерала М. Капустянского війську катастрофічно не вистачало боезапасів, не була налагоджена медична служба. «Можна сміло запевняти, що жодна з європейських армій, при тих тяжких умовах, в яких опинилася наша армія на Україні, не могла б битись так уперто і з таким захопленням» [40, с. 134].

Один із чиновників залишив свідчення про евакуацію урядових установ із Києва, до якого наближались радянські війська. Мемуарист, відзначав, що переважаюча частина урядовців вирішала залишитись у місті. Лише коли прийшло повідомлення, що «кожний, хто евакуюється, може отримати зарплатню на три місяці вперед, то кількість «патріотів» різко зросла» [55, с. 98]. Але потім у вагонах зібралася лише дванадцята частина тих, хто дістав зарплату. Більшовики-підпільники вивели з ладу частину паровозів, і замість 27-го січня, як планувалось, чиновники виїхали з Києва лише 29-го.

2 лютого Директорія евакуювалася до Вінниці, а 5 лютого радянські війська здобули Київ. Проте ці успіхи більшовиків для населення теж не були переконливими. Як вказував П. Христюк, економічне життя руйнувалося ще глибше, червоний терор охопив не стільки буржуазію, скільки селянство та робітників, а «комуністичні декрети залишалися на папері» [39, с. 91]. Про жадливіший терор радянської «надзвичайки» в Києві залишила свої спогади Є. Гауг [109].

Отже, мемуари сучасників дають нам досить об'єктивну картину внутрішньої політики Директорії під час її перебування в Києві: повна втрата контролю над армією і ситуацією в регіонах, фактичне самоуправство «січової ради» в столиці та отаманів на місцях. В організації цивільного життя успіхи були ненабагато кращі. Хоч і вдалося сформувати уряд, однак реальної влади він не отримав. Проведення Трудового конгресу хоч і відбулося у визначений час, однак його результати були мінімальними. Цей орган фактично відмовився від влади в критичний період, перенісши вирішення важливих завдань державного будівництва на «наступні сесії», тобто після остаточного вирішення результатів боротьби з більшовиками. Сам конгрес лише підкреслив нестабільність і політичну невизначеність партій щодо майбутнього України. Однак найважливішою помилкою УНР, про що майже одноголосно говорять мемуаристи, стала втрата контакту з селянами, і як наслідок – падіння авторитету Директорії в суспільстві, перетворення її у майбутньому на владу «у вагонах» [17, с. 110].

У пропонованій праці не можемо також оминати увагою ще одну визначну для долі України подію, що відбулася у цей же час, хоча мемуаристи і не приділили їй такої уваги, як наступні покоління істориків. Мова йде про Акт соборності УНР та ЗУНР, що відбувся 22 січня 1919 р. Ця подія підсумувала прагнення політиків з обох боків Збручу об'єднати свої сили для боротьби з зовнішніми ворогами України.

Власну думку щодо цього акту та його наслідків висловлює у своїх спогадах генерал М. Омелянович-Павленко, який намагається розглянути цей союз не лише з декларативної точки зору,

а й з військової. Він зокрема зазначає, що акт створив новий символ, за який мали боротися обидві частини країни – соборну Українську державу. Заради неї не лише лідери, а й народні маси мали йти на подвиги. Він також засвідчує у своїх спогадах, що й фронт, й тил радісно сприйняли звістку про об'єднання УНР та ЗУНР, однак особливих переваг у військово-стратегічному плані воно на той момент не давало. Єдиною користю для Галицької Армії стало «закриття» таким чином тилу на сході (за Збручем). При цьому генерал чітко вказує, що сама по собі ідея не була тим дів'ям чинником, що міг би змусити Галицьку армію залишити свої позиції та передислокуватися на схід для боротьби з більшовиками [17, с. 132].

Проголошення Акту Соборності 22 січня 1919 р. в Києві.
Фото із книги «Корпус Січових Стрільців». Чикаго, 1969

Із захопленням віднесли до Акту соборності мемуаристи з числа Січових стрільців. І Є. Коновалець, і В. Кучабський наголошують на важливості цього заходу. Так, на думку Є. Коновальця, цей документ мав остаточно здолати непорозуміння між галичанами та жителями великої України, об'єднати їх з єдиною метою – захист власної держави [56, с. 332]. Аналогічних думок дотри-

мується і В. Кучабський, лише уточнюючи, що найбільшу радість продемонстрували саме січовики, серед яких ідея об'єднання була найпопулярнішою [18, с. 177]. Л. Цегельський який 22 січня 1919 р., від імені ЗУНР, зачитав і передав грамоту про об'єднання Галичини з Великою Україною голові Директорії В. Винниченку, в спогадах писав: «Те, що ми переживали у ті дні в Києві, було історією нації у творенні, епопеєю національно-державного відродження» [10, с. 247].

Менш захоплено оцінюють цю подію представники східної України. Так, В. Винниченко взагалі приділив їй декілька абзаців, намагаючись показати події 22 січня, як робочий процес, що лише після встановлення політичної стабільності в країні зможе набути реальної сили [1, с. 242–243].

Отже, навіть із наведених джерел бачимо, що мемуаристи західної та східної України по-різному оцінюють значення цієї події. Якщо галичани з захопленням повідомляють про значущість Акту соборності, то їх колеги з визвольної боротьби зі сходу ставляться до неї досить стримано, вказуючи, що її декларативне значення не могло бути вирішальним у ході організації опору зовнішнім ворогам, оскільки УНР і ЗУНР мали різні погляди щодо стосунків з більшовиками, Добровольчою армією, Антантою та Польщею.

Підсумовуючи внутрішню діяльність Директорії під час її перебування в Києві (грудень 1918 – січень 1919 рр.), бачимо, що новій владі так і не вдалося виконати першочергового завдання: забезпечити повноцінне керівництво країною та вирішити найбільш нагальні соціальні та економічні проблеми. Мемуаристи практично одноголосно стверджують, що за цей час в країні лише зросли анархія та криза, посилені побічним ефектом протигетьманського повстання – самовладністю селянських отаманів. І верхівкою кризи виявилось те, що майже 300-тисячна повстанська армія, яка була на початку грудня 1918 р. в розпорядженні Директорії, через місяць практично перестала існувати, залишивши країну фактично беззахисною від зовнішніх викликів.

2.3 Мемуаристика про відносини УНР із Антантою та радянською Росією

Питання міжнародного статусу Директорії та її стосунків з іншими державами в мемуарній літературі висвітлюється досить поверхнево, а С. Петлюру в окремих джерелах названо дипломатом «європейського, міжнародного масштабу» [57, с. 176]. Проте історичні реалії виявляються зовсім іншими, оскільки за короткий час свого існування (осінь 1918 – осінь 1919 рр.) міжнародна ситуація в світі та регіоні була настільки заплутаною й несприятливою для УНР, що часто навіть спроби вирішення того чи іншого зовнішньополітичного завдання наштовхувалися на значні перепони. Та й самі мемуаристи найчастіше не мали прямого відношення до дипломатичної роботи, будучи або військовими, або політиками. Однак і в них знаходимо досить цікаві відомості, що дозволяють зробити більш комплексний та об'єктивний аналіз історії зовнішнього курсу України часів Директорії.

Варто зазначити, що як такої комплексної та цілеспрямованої зовнішньої політики за часів Директорії не велося. Як зазначає О. Греків у своїх спогадах, ще починаючи з уряду В. Чехівського, Міністерство закордонних справ фактично не функціонувало. Закордонні місії Директорія відправляла сама, при чому не з дипломатів, а з «відданих людей». Ситуація погіршилася після відставки В. Винниченка, коли вся зовнішня політика фактично зосередилася в руках С. Петлюри, який став самостійно відправляти делегації з довірених осіб. Він же надавав їм окрім офіційних інструкцій Директорії свої особисті [15, с. 168]. Не дивно, що з такою організацією УНР могла лише безсистемно та без достатнього досвіду дипломатичної роботи реагувати на зовнішні виклики.

Для початку потрібно визначити ту ситуацію, що склалася навколо України в період приходу Директорії до влади у грудні 1918 р. Завершення Першої світової війни й поразка країн Центрального блоку сприяли швидкому піднесенню міжнародного значення держав Антанти, що прагнули якнайшвидше отримати

переваги від перемоги. Звідси їх значна активність у тих регіонах, що становили інтерес для дипломатії Британії та Франції. Більше того, більшовицька революція в Росії з усіма пов'язаними з цим аспектами: «експортом революції до Європи», націоналізацією іноземної власності на території колишньої Російської імперії – змушували країни-переможниці після завершення війни в Європі першочергову увагу приділити саме Росії. Борг Росії державам Антанти становив 10 мільярдів золотих руб. Україна, що знаходилася у важливому стратегічному становищі, та на якій розташувалася значна кількість підприємств західноєвропейських власників, не могла лишитися поза увагою лідерів Антанти.

Потенційна небезпека змусила Париж та Лондон прийняти превентивні заходи щодо стабілізації політичної ситуації на території колишньої Російської імперії. Україна опинилася в зоні французької «відповідальності». Ще у вересні 1918 р. прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо затвердив план встановлення військового контролю за чорноморськими портами. 24 листопада перші антантівські десанти висадилися в Севастополі, а в середині грудня почалася висадка 15-тисячного десанту в Одесі. Цим подіям присвячено окрему збірку спогадів, виданих в радянській Росії [58]. Про бойові дії в Одесі республіканських військ УНР з білогвардійцями, яких підтримали французи, залишив детальні спогади представник радянського табору Ф. Анулов. Помітно, що симпатії автора в цьому протистоянні саме на боці петлюрівців [59].

Війська Директорії, залишивши Одесу 18 грудня, утворили Південний фронт, щоб «стежити» за збройними силами Антанти, оскільки лідери УНР намагалися уникати будь-яких конфліктів із військами союзників. У своїх спогадах товариш міністра закордонних справ УНР, А. Марголін передав настроїв тих днів: усі погляди були зосереджені на Одесі, очікували появи там із-за моря нових «варягів» [60, с. 371]. Крім французів, також десантовано дві грецькі дивізії. Як згадував сучасник тих подій Я. Кефелі, це викликало хвилю піднесення серед грецького насе-

лення Одеси, адже їх співвітчизники прибули на допомогу «єдиновірній Росії» [61, с. 366]. 25 січня 1919 р. французькі та грецькі війська зайняли Миколаїв, а 29-го – Херсон.

Упевненість у неминучості відродження Російської імперії на Заході виявилася надто сильною. Лідери Британії та Франції свої стосунки з Директорією намагалися узгоджувати з позицією вождів Білого руху, що негативно позначилося на майбутні українсько-французькі переговори.

Такою ж виявилася й позиція США. Один із лідерів ЗУНР Л. Цегельський, у спогадах, розповів про зустріч яку він організував у Бродах С. Петлюрі з представником американської місії капітаном Бовманом. Останній вважав Петлюру «українським більшовиком» і порадив Цегельському не пов'язувати майбутнє Галичини з Великою Україною. Адже на відміну ЗУНР, що постала на уламках Австро-Угорщини, Наддніпрянська Україна, в США, продовжувала розглядатися лише як частина колишньої союзної Російської імперії [10, с. 220–221].

Другою силою, що в цей час претендувала на Україну, була радянська Росія, лідери якої не могли допустити втрати українських земель, тим більше, що популярність більшовиків та їх ідеології серед частини українського населення передусім у великих містах та на сході була досить значною. Тож відразу з послабленням німецької окупації в Україні та відповідно крахом гетьманського режиму, більшовики активізували свої дії з поширення радянської влади, використовуючи для цього всі можливі засоби.

Саме в таких несприятливих зовнішньополітичних умовах і змушена була починати свою діяльність Директорія. Необхідність маневрувати між різними зовнішніми силами часто змушувала її лідерів приймати не виважені та непослідовні рішення. Ще з початку повстання, оголосивши гетьмана своїм ворогом та підбуривши проти нього більшість українського суспільства, Директорія розв'язала руки своїм опонентам – більшовикам [1, с. 189–191]. Саме вони, використавши слушний момент, привернули на свій бік не лише пролетаріат у містах, а й частину селянства та навіть повстанських отаманів, зокрема

Н. Григор'єва, Н. Махна та ін. Одночасно в Україну вступили більшовицькі дивізії, сформовані у «нейтральній зоні» протягом літа – осені 1918 р. І якщо діяльність селянських загонів розглядалася як внутрішньополітична справа, то наступ 1-ї та 2-ї Українських повстанських дивізій викликав дипломатичну полеміку Києва з Радою Народних Комісарів (РНК).

Точне відтворення обміну дипломатичними нотами надає нам у своїй праці В. Винниченко. Більше того, він додає свої коментарі та пояснення, що значною мірою збільшують інформативність мемуарів як історичного джерела. Зокрема він вказує, що, починаючи з 31 грудня 1918 р., між урядом Директорії та РНК відбувався обмін дипломатичними нотами з приводу дій радянської армії на території України [1, с. 213–218]. Комісар закордонних справ Г. Чичерін відкидав звинувачення української сторони, наголошуючи, що в Україні немає радянської регулярної армії, а війну проти Директорії веде Український радянський уряд і повстанці. Г. Чичерін також називає причину цієї війни, відкрито звинувачуючи українську владу в репресіях проти трудящих на Харківщині. Останнє спеціально виділяється В. Винниченком, адже воно негативно зображує діяльність отамана П. Болбочана, якого автор засуджує і в інших уривках мемуарів. Ще одним аргументом, що наводить Г. Чичерін у своїх звинуваченнях дій Директорії, стали переговори з Антантою про надання допомоги у боротьбі з більшовиками, тобто проти «трудящих мас», які прагнуть встановити в Україні справжню народну владу [1, с. 210–211].

Відповідь на закиди Г. Чичеріна намагається дати сам В. Винниченко, посилаючись на власні ж записи того часу. Цим він підкреслює, що Директорія переговорів із Антантою до 30 січня не вела. Підставою ж до слів радянського комісара він називає таємну телеграму П. Болбочана французькому командуванню в Одесі, санкцій на яку йому Директорія не надавала [1, с. 212].

Однак свідчення В. Винниченка у своїх спогадах спростовує генерал О. Греків. Він, зокрема, вказує, що 9 січня 1919 р.

В. Винниченко особисто викликав його і повідомив, що генерал повинен їхати в Одесу для переговорів із французьким консулом Емілем Енно. Більше того, О. Греків вказує, що Директорія не була схильна до його кандидатури, однак на прохання французів має їхати саме він [15, с. 159]. І хоч переговорів з Емілем Енно та генералом д'Ансельмом провести не вдалося, сам факт контактів із французькою владою 11–12 січня, на нашу думку, є беззаперечним. Тож і спроби В. Винниченка перекласти всю вину за конфлікт із радянською Росією на П. Болбочана є непереконливими.

Мемуари дають також певний матеріал і про саму війну Директорії з радянськими військами, що складалася для українців вкрай невдало. Більшовицька армія особливого опору не відчувала, і вже 6 лютого 1919 р. зайняла Київ. Свідок тих подій у спогадах відзначив, що після здобуття Києва більшовиками, натовп на Софійському майдані зруйнував дерев'яну «колону», встановлену за Директорії, як символ самостійної України [62, с. 240]. Ще раніше, 2 лютого, відразу після завершення роботи Трудового конгресу, уряд УНР змушений був переїхати у Вінницю.

Менш інформативними в цьому плані є спогади безпосередніх учасників війни, які практично нічого нового нам не дають окрім опису боїв та мужності власних солдатів. Так, представник Січових стрільців Є. Коновалець вихваляє героїзм січовиків, вказуючи серед причин перемог радянської армії надмірну перевагу в чисельності та активну пропагандистську роботу [56, с. 310–311]. Однак і в його спогадах не відчувається вже того пафосу, з яким описано наступ на Київ в листопаді – грудні 1918 р., що свідчить про важке становище відданих Директорії військ.

Наступ більшовиків і переїзд Директорії у Вінницю змусив уряд УНР ще більше зосередитися на зовнішньополітичній діяльності, шукаючи при цьому реального союзника. З двох можливостей – Антанти та Добровольчої армії – більшість схилилася саме на бік Франції, адже Антанта, на відміну від денікінців, принаймні публічно не заперечувала факт незалежної України і була схильною до переговорів. Як вказує у своїх спогадах А. Денікін,

чим більше в Україну вдиралися більшовики, тим більшою стала орієнтація УНР на країни Антанти [23, с. 498]. Мемуари Є. Коновальця свідчать, що на той момент В. Винниченко був захоплений технічною перевагою Антанти і вірив, що таємна зброя французів – містичне «фіолетове проміння» й танки, на придбання яких виділено 15 млн. карбованців, швидко знищать більшовиків [56, с. 312].

Про проведення переговорів із французьким командуванням, яке очолювало військові сили Антанти на півдні України, згадує О. Греків. Так, він вказує, що головним завданням цих переговорів для УНР стала домовленість про допомогу союзників з метою відновлення своєї влади над усією Україною. Перший етап переговорів відбувся на станції Бірзула, куди прибув французький полковник Фрейденберг та українська делегація у складі С. Остапенка, І. Мазепи та С. Бачинського [15, с. 166].

Про перебіг і результати цих переговорів згадує в мемуарах їх учасник, І. Мазепа. Зокрема він відзначає ту зневагу, з якою ставився до української делегації антантівський полковник, змушуючи її йти на різні поступки. Фактично це були не переговори, а ультимативні вимоги однієї сторони, тоді, коли інша хоч якось намагалася зберегти своє обличчя. Головні умови французької сторони – відставка В. Винниченка, В. Чехівського та С. Петлюри, як преамбула майбутніх рішень була поза компетентністю делегації, а небажання французької сторони відкласти це питання на майбутнє фактично призвело до припинення переговорів [3, с. 93–95]. Самі ж умови майбутнього договору (7 пунктів), наведені у спогадах І. Мазепи та В. Винниченка, зокрема перехід фінансів та залізниць під контроль французького командування були настільки неприйнятними для УНР, що лише надзвичайна ситуація змушувала український уряд їх розглядати.

В. Винниченко у своїх мемуарах приділив досить значне місце опису цієї ситуації, показуючи всіх її учасників у найгіршому вигляді. Не забувши згадати своїх давніх «опонентів»: С. Петлюру та отаманів, він також розкритикував дії та позицію всієї делегації, українських політиків, які згодні були йти на такі

Плакат-мапа Г. Гасенка «Світовий мир на Україні», видано у Відні у 1919–1920 рр.

неприпустимі поступки, і головне – французьких військових та політиків, які відкрито знущалися з Директорії. В. Винниченко наголошує, що французи вели себе гірше, ніж німецькі генерали, вимагали всього, натомість не давали ніяких обіцянок чи гарантій щодо захисту УНР, чи навіть визнання її суверенітету. Було очевидно, що Україна розглядалася ними суто, як частина Російської імперії, а всі їх уподобання зосереджувалися на Добровольчій армії [1, с. 256–260]. Це у спогадах підтверджує генерал О. Греків. Під час приватної розмови французький полковник Фрейденберг заявив йому, що Париж не схильний мати будь-які справи з Директорією [15, с. 166].

Подальші дії української влади були передбачуваними. Не маючи можливості зупинити наступ більшовиків, вона була згодна на будь-які умови. Відставка В. Чехівського та В. Винниченка стала реальністю, причому кожен із них віднісся до неї по-різному. Якщо Чехівський заявив про свою відставку ще у Києві, то В. Винниченко відчував себе ображеним, хоч і намагається у «Відродженні нації» це приховати за заявами на кшталт «я гордий з того, що Капітал зробив мені честь, примисливши мене до тих, з якими він не може вжитись» [1, с. 265].

Інакше описує ці події О. Греків. Він вказує, що головні свої сподівання В. Винниченко і В. Чехівський покладали в цей час не на Антанту, а на переговори з більшовиками, куди відправлено делегацію на чолі з С. Мазуренком. Однак переговори з Москвою виявилися безуспішними, і наступ радянських військ не припинявся. Саме ця невдача й підштовхнула В. Чехівського до відставки, а В. Винниченко будучи розумною людиною, сам був не проти в такий непевний час опинитися за кордоном [15, с. 167]. С. Петлюра в свою чергу не зрікся влади, а відмовившись від членства в УСДРП, зберіг за собою місце в складі Директорії.

П. Христюк із розчаруванням, однак доволі точно описує події, в яких опинилася Директорія. «Говорили з Антантою: домагались визнання, невтручання і тому подібних самостійницьких і демократичних речей. Телеграфували без кінця до Москви: домагались знову признання, невтручання, щирої відповіді.

Результат був один: ні там, ні там не визнавали, втручались, йшли з огнем і мечем» [39, с. 34].

11 лютого 1919 р., після відставки кабінету Чехівського сформовано новий уряд УНР, який очолив С. Остапенко. З його складу виведено всіх соціалістів. Головним завданням уряду стало проголошення налагодження стосунків з Антантою, і саме в цьому напрямку зосереджувалися всі зусилля. «Голова кабінету С. Остапенко і в день, і в ночі невтомно виглядав з Вінниці французьких танків» [39, с. 101].

Внутрішня ж робота залишилася практично без уваги. Як зазначає у спогадах І. Мазепа, саме в період дій кабінету С. Остапенка в тилу та на фронті анархія і хаос досягли найвищого щабля. Не було навіть спроби розв'язати нагальні внутрішні питання, що підштовхувало населення в бік більшовиків [3, с. 102–103]. У свою чергу, українські есери та соціал-демократи, 21–22 березня зібрались у Кам'янці-Подільському на свій «Трудовий конгрес» під головуванням М. Грушевського. Було обрано «Комітет охорони республіки» на чолі з В. Чехівським, який вимагав розриву відносин із Антантою та негайного укладення миру з більшовиками. Проте побоючись внутрішнього протистояння з військами Директорії, комітет вже 27 березня заявив про свій саморозпуск [5, т. 4, с. 110–115].

Головне своє завдання – переговори з Антантою – С. Остапенко доручив міністру закордонних справ К. Мацієвичу. Як зазначає учасник цих переговорів О. Греків, особливих перспектив у делегації УНР не було. Українська сторона не до кінця виконала всі попередні умови, зокрема не відбулася відставка С. Петлюри, а від французької сторони в світлі останніх подій вимагалось тепер значно більше. Зазначимо, що допомога проти більшовиків на той час означала не лише поставку озброєння, а й фактично звільнення всієї території від радянських військ. Переговори затягнулися, причому не на користь України. Останню спробу досягнути компромісу і змусити С. Петлюру піти у відставку відкинуто на засіданні Директорії 5 березня 1919 р. Це

рішення лише дозволило французам затягувати переговори, перетворивши їх у безперспективні [15, с. 171].

Про безрезультатність переговорів свідчив той факт, що в ці дні розпочався широкомасштабний наступ більшовиків на Півдні. Французи відводили свої війська до Одеси, плануючи їх евакуацію. В березні більшовицькі війська під командуванням Н. Григор'єва зайняли Миколаїв та Херсон. На одеському напрямку на станції Березівка французи залишили червоним значні трофеї, зокрема артилерію та 5 танків [23, с. 513]. На початку квітня почалася евакуація військ союзників із Одеси, більшу частину з яких вже розкладено більшовицькою пропагандою. Ці події належним чином висвітлено в радянській мемуаристиці [63, с. 226–230].

Керівник Війська Донського, отаман П. Краснов у своїх спогадах вказує дві причини пасивності військ Антанти: по-перше, на Заході були зацікавленні в послабленні Росії, адже пам'ятали про її загрозу британським інтересам у Персії та Близькому Сході; по-друге, через втому світовою війною солдати Антанти не виказували ніякого бажання воювати [33, с. 126]. Вже перебуваючи в еміграції, С. Петлюра у зверненні «Народе Український!» на честь 5-ї річниці появи УНР пояснював невдачі стосунків з Антантою тим, що «зачарована споминами про колишню могутню Росію, великодержавна Європа не хотіла допомогти надмірним змаганням народів, що творили власні демократичні держави» [64, с. 229].

Тим часом у Рівному, під захистом Волинського корпусу отамана В. Оскілка, 9 квітня С. Петлюрою та А. Макаренком санкціоновано створення нового Кабінету міністрів, його очолив Б. Мартос. Орієнтацію на Антанту визнано помилковою, і хоча офіційно стосунки не було розірвано, переговори припинилися самі собою. Пошуки союзників фактично припинено, й Директорія тимчасово зосередилася на своїх внутрішніх проблемах.

Отже, проаналізувавши мемуарну літературу, бачимо, що у спогадах усі автори відзначили скрутне становище, у якому опинилася Директорія вже в січні 1919 р. Переговори з Антантою,

на думку мемуаристів, стали тими заходами, якими УНР сподівалася переломити хід подій та перехопити стратегічну ініціативу в більшовиків. Однак переговори відразу виявили нерівноправність сторін, реальних дивідендів Директорія так і не отримала, а вже в квітні під тиском радянських військ Антанта сама змушена була евакуювати експедиційні сили з чорноморських портів.

2.4 Українсько-білогвардійська війна 1919 р. у мемуарній спадщині

Війна УНР проти А. Денікіна залишила небагато мемуарних свідчень. Про бойові дії з Добровольчою армією розповідають переважно спогади українських військових. Це в першу чергу мемуари М. Омеляновича-Павленка, який у 1919 р. був генералом для особливих доручень штабу Головного отамана С. Петлюри [17]. Значний матеріал про збройний опір УНР також надають спогади командира 3-ї Залізної дивізії О. Удовиченка [65], начальника штабу групи Січових стрільців, генерала-хорунжого М. Безручка [66], командира гарматної бригади Січових стрільців Р. Дашкевича [26], командувача Київської групи Армії УНР Ю. Тютюнника [19]. П. Білон декілька сторінок своїх спогадів присвятив українському військовому духовництву [67, с. 122–128], зокрема священнику А. Матеюку, який був призначений протопресвітером армії УНР, і у листопаді 1919 р. розстріляний денікінцями.

Про перші збройні сутички між петлюрівцями та білогвардійцями в Києві 31 серпня 1919 р. розповідається в мемуарах командира 1-го кінного полку Чорних запорожців П. Дяченка [35]. Із ветеранів Галицької армії, як приклад, можна навести спогади О. Левицького [12] та В. Галана [69]. В них йдеться про боротьбу з денікінцями та вимушений перехід у табір противника.

Про тимчасовий та нетривалий союз між Директорією та махновцями у вересні 1919 р. згадує в спогадах ідеолог анархізму П. Аршинов [70].

Недостатньо відображено українсько-білогвардійську війну в мемуарах представників «Білого руху». Для них «Петлюрівський» фронт був другорядним, «окраїнним». Так, керівник відділу пропаганди у Збройних Силах Півдня Росії (ЗСПР) К. Соколов дає лише загальну характеристику національній політиці білогвардійців в Україні [71]. Сам командуючий ЗСПР теж побіжно згадує про конфлікт із Директорією, розглядаючи її, як противника «несерйозного» [23]. Однак про епізодичні бойові дії з військом УНР залишили мемуари безпосередні учасники тих подій із білогвардійського табору: І. Рубцов, командир ескадрону 1-го Уланського Петроградського полку [72], С. Афанасьєв, поручик цього ж полку [73]. Про бойовий шлях білогвардійського Кримського кінного полку в Україні розповідає нарис, складений на підставі спогадів 14 його колишніх офіцерів [74].

Зі зрозумілих причин у радянській мемуаристиці українсько-білогвардійська війна не знайшла свого висвітлення. Проте для розуміння військово-політичної ситуації в Україні, як приклад, можна навести спогади О. Селявкіна, який згадує про бойові дії радянського автобронедивізіону в київському напрямку в серпні 1919 р. [50, с. 108–111]. У цілому історико-мемуарна література дозволяє з різних аспектів висвітлити проблему українсько-білогвардійського протистояння у 1919 р.

Події, що передували війні УНР з Добровольчею армією, загальновідомі. У серпні 1919 р. радянські війська залишали Україну, а у київському напрямку з різних сторін просувалися як республіканські частини Директорії, так і білогвардійські формування.

21 серпня 1919 р. біля станцій Христинівка та Шпола війська Директорії «наштовхнулися» на передові частини білогвардійської 2-ї Терської пластунської бригади. 23 серпня зі штабу С. Петлюри в українські частини надійшов наказ – утримуватися від ворожих акцій за відношенням до денікінців [17, с. 196]. Керманічі Директорії ще мріяли про демаркаційну лінію Дніпром з новим «союзником». Серед них панував настрій, що воювати з А. Денікіним – це «воювати з Антантою» [75, с. 314]. У своїх спогадах П. Дяченко писав, що «нам і в голову не приходило, що,

маючи спільного ворога – більшовиків, – будемо битися з денікінцями» [35, с. 49]. По-іншому на це дивилися в білогвардійському таборі. Головнокомандувач Добровольчою армією А. Денікін вказував, що Директорія йому, як союзник, не потрібна [23, с. 286–287]. У своєму наказі від 23 серпня А. Денікін підкреслював, що «Самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральними... або ж приєднатися до нас» [23, с. 288–289]. Про ставлення денікінської влади до «українського питання», в щоденнику, занотував відомий письменник В. Короленко: у першому наказі білогвардійського командування після здобуття Полтави, була вимога – негайно знищити на будівлях усі вивіски «галіційською мовою» [76, с. 236].

30 серпня 1919 р. республіканські війська УНР (основу яких становив 3-й корпус Галицької армії) під командуванням А. Кравса увійшли в Київ. Проте накази, щоб взяти під контроль мости і зайняти Дарницю, не було виконано. І вранці 31 серпня денікінці теж почали проникати в Київ. Відразу ж у місті почалися збройні сутички. Так, П. Дяченко у спогадах відзначив, що білогвардійці роззброїли Мазепинський полк і після перестрілки за допомогою бронепотяга захопили станцію Київ-Товарний [35, с. 50]. Представник єврейських громадських організацій, А. Гольденвейзер писав, що кияни з ентузіазмом зустрічали і петлюрівців, і денікінців, проте на Олександрівській вулиці, поблизу Хрещатика, та біля Думи галичани нібито перші обстріляли білогвардійців [77, с. 259]. На вимогу денікінського командування А. Кравс відвів українські частини з Києва на 25 км у західному напрямку. Так перемога повернулася поразкою. За словами П. Дяченка, солдатській масі «було цілковито незрозуміло, чому ми маємо відходити, а не денікінці, чому без бою віддали Київ» [35, с. 51].

Для переговорів із білогвардійським командуванням відправлено українську делегацію на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком. Але їй, як і слід очікувати, компромісу з Денікіним досягти не вдалося [17, с. 202–205].

На думку В. Винниченка, переговори Петлюрі слід було розпочати не з контрреволюціонером та «соціальним і національ-

Парад Добровольчої армії в Києві. Фото 1919 р.
Першій зліва: генерал В. Май-Маєвський.
Із фотоальбому «Белая Россия 1917–1922 гг». М., 2003

ним катом» А. Денікіним, а з більшовиками, щоб спільно з ними діяти проти білогвардійців [1, с. 450]. Не виправдалися надії Директорії й на підтримку з боку Антанти, лідери якої в боротьбі з більшовизмом зробили ставку не на УНР, а на Добровольчу армію А. Денікіна. Пізніше в мемуарах М. Омелянович-Павленко писав, що влітку 1919 р. всі зусилля української армії треба було спрямувати на завоювання Одеси і Причорномор'я, щоб таким чином встановити прямий зв'язок із Антантою. Однак Петлюру «манив» Київ [17, с. 192].

Як свідчать мемуари, небажання денікінського керівництва піти на військовий союз із Директорією пояснювалося не лише ворожістю до «українського сепаратизму», а й поінформованістю про суперечності в українському таборі між лідерами УНР та ЗОУНР [23, с. 287].

4 вересня уряд УНР видав відозву до населення, в якій фактично визнавав стан війни з білогвардійцями. Як згадував

А. Денікін, над Києвом петлюрівські аероплани розкидали прокламації з закликком звільнити місто від чужоземців [23, с. 284]. А «першим» днем українсько-білогвардійської війни вважається 14 вересня 1919 р., коли відбувся інцидент на станції Затишся (залізниця Роздільна – Бірзула). Там 2-й Переяславський кінний полк під командуванням полковника М. Аркаса «Другого», сина відомого представника українського національно-культурного руху Миколи Аркаса (1852–1909), роззброїв 5-й Новоросійський ескадрон Зведеного драгунського білогвардійського полку під командуванням ротмістра О. Ляшкова.

Мемуаристи по-різному висвітлюють події 14 вересня. Представники білого табору звинувачують М. Аркаса у підступності, оскільки з О. Ляшковим вони разом навчалися у військовому училищі та протягом кількох днів стосунки між обома сторонами були доволі дружніми. Саме цим і скористався український полковник, який несподівано роззброїв добровольчий ескадрон, а ротмістр О. Ляшков у цій ситуації застрелився [72, с. 173; 74, с. 252].

М. Омелянович-Павленко у своїх мемуарах, посилаючись на М. Аркаса, навпаки писав, що українська розвідка донесла про підготовку білих сил розпочати рекогносцировку позицій Переяславського полку. Коли у відповідь М. Аркас вислав сторожові загони, то їх обстріляли білогвардійці, і це змусило його атакувати ст. Затишся [17, с. 199–201]. Як би там не було, але «гармати почали самі стріляти» [17, с. 198]. Отже, із локальних сутичок назрівав повномасштабний військовий конфлікт.

На початок військових дій республіканські війська УНР займали лінію Шепетівка – Житомир – Умань – Ананьєв – ст. Мардарівка. Чисельність українських військ, розташованих безпосередньо на фронті, за підрахунками істориків становила до 30 тис. осіб. Їм протистояли біля 20 тис. білогвардійців, проте фаховий офіцерський склад, налагодженість постачання та матеріального забезпечення зумовлювали високу боєздатність цих військ.

Українські війська поділялися на Київську групу УНР, що займала позиції в районі Монастирище – Христинівка – Умань – ст. Яроватка, та Волинську групу, розташовану уздовж лінії Гайворон – Ананьєв – ст. Мардарівка. Особовий склад української армії потерпав від нестачі зброї та амуніції. Ще у червні 1919 р. українська делегація на чолі з Г. Сидоренком у Парижі, під час роботи мирної конференції, уклала угоду про купівлю на 7,8 млн дол. військового майна в Американській ліквідаційній комісії [78, с. 157]. Проте внаслідок фактичної ізоляції та військових дій уряд УНР нічого так і не отримав. Становище погіршувала епідемія тифу, що охопила війська. Так, у 1-й бригаді Січових стрільців щодня захворювало до 100 військових [79, с. 87]. За свідченнями В. Бородієвича у підрозділі, що налічував 140 стрільців, через два тижні у строю залишилось 25 осіб [68, с. 31]. В. Левицький згадував про 600 померлих на вокзалі Жмеринки [12, с. 31].

Єдина допомога від Міжнародного Червоного Хреста надійшла у жовтні – це був санітарний потяг на 200 ліжок. Його в Австрії, ще на початку року придбав уряд ЗУНР, проте Польща перешкоджала його перепустці, і потяг прибув в Україну через територію Румунії [3, с. 299].

Щоправда у середині вересня Директорія отримала нового союзника в особі Н. Махна. Під тиском білогвардійців у район Умані зі сходу відійшла 20-тисячна повстанська махновська армія [70, с. 131; 80, с. 78]. Для Н. Махна союз із Директорією, яку він розглядав, як буржуазну та контрреволюційну, мав компромісний та тимчасовий характер, про що відверто у своїх спогадах сказав П. Аршинов [70, с. 133]. 20 вересня на ст. Жмеринка представники махновського командування підписали угоду про спільні дії з УНР проти білогвардійців [70, с. 133]. Махновці отримали від українських військ набої, змогли відпочити та реорганізувати свою армію і передати поранених та хворих на піклування українського Червоного Хреста [81, с. 58]. Недовговічний союз розпався наприкінці вересня, коли армія Н. Махна прорвала ворожий фронт, здійснила 400-км рейд на Катеринославщину, дезорганізувавши білогвардійські тили.

Проігнорувавши процедуру формального оголошення війни, Добровольча армія в 20-х числах вересня розпочала активні дії проти українських військ. Особливістю петлюрівсько-денікінського фронту було те, що на півночі, в районі Коростень – Житомир зосередилася «третя сила» в особі Червоної армії. Відтак білогвардійці на київсько-уманському напрямку діяли проти Директорії пасивно, намагаючись тільки прикувати в цьому районі українську армійську групу генерала А. Кравса.

Активно ж діяти на Півдні України проти військ УНР повинні були білогвардійські частини «Новоросійської області ЗСПР», до складу якої входили також і тиллові гарнізони Криму, Херсона, Миколаєва, Одеси. Зосередивши свої сили, денікінці розпочали наступ у напрямках на Бірзулу та Балту, здобувши незабаром станції Любашівку, Затишшя та Мардарівку.

23 вересня білогвардійські формування «Новоросійської області» розпочали загальний наступ і в уманському напрямі. У цей же день на спільному засіданні представників УНР та ЗОУНР ухвалено негайно оголосити війну ЗСПР. Наступного дня 42-й Донський козацький полк, відкинувши Січових стрільців, увірвався в Умань. А 25 вересня денікінці оволоділи Балтою та Бірзулою [72, с. 173]. У цих боях, за свідченнями білогвардійської сторони, особливо відзначилися Петроградські улани [73, с. 200–202].

Отже, за мемуарними свідченнями в українських військах не було бойового піднесення. Так, в районі Ольгопіль – Гайворон вони відходили навіть тільки при появі ворожої кавалерії [82, с. 39–40]. Вересневі бої для армії УНР закінчилися невдачею. Галицька армія в цих боях фактично участі не брала, її керівництво ще сподівалося, домовитися з країнами Антанти про майбутній політичний статус Галичини, уникаючи боїв з А. Денікіним. Тож для Директорії виникла нова загроза – можливість виходу Галицької армії з війни.

На початку жовтня для Київської групи військ УНР продовжувалася позиційна боротьба, між тим як Волинська група на бірзульському напрямку зазнала ряд нових невдач. Мемуарні свідчення розповідають про вдалі дії білогвардійського Кримсь-

кого кінного полку в районі Кодима – Крижопіль [74, с. 256–259]. Вражений невдачами на фронті, С. Петлюра 7 жовтня ухвалив текст ноти «До держав Антанти й держав усього світу». У цьому документі керівництво УНР домагалось, щоб «держави Антанти примусили генерала А. Денікіна залишити територію України й дали можливість Правительству Української Народної Республіки установити лад і спокій на вільній українській землі» [1, с. 55]. Однак Париж та Лондон уже зробили свій вибір на користь денікінської армії, яка в той час, переслідуючи більшовиків, стрімко наближалася до «білокам'яної».

10 жовтня командування УНР нарешті вирішає контратакувати противника. 12 жовтня українські війська під командуванням М. Омеляновича-Павленка перейшли в наступ, що стало повною несподіванкою для денікінців [17, с. 218–222]. 3-я Залізна дивізія 14 жовтня повернула УНР Бершадь, а 6-та Запорізька – Ольгопіль. Але 3-й корпус Галицької армії не підтримав успіх частин УНР. Пасивністю галичан скористалися денікінці. Вони перейшли в наступ на ділянці Київської групи УНР, поставивши під загрозу тили Волинської групи, яка ще продовжувала вести наступальні дії. 16 жовтня білогвардійська піхота здобула Гайсин, 42-й Донський козачий полк 17 жовтня зайняв Брацлав, а наступного дня – Тульчин. Загроза тиловим комунікаціям змусила українські війська 19 жовтня знову залишити Бершадь та Ольгопіль.

Ситуація виявилася критичною. 22 жовтня 1919 р. у Штабі Головного отамана відбулася нарада. Як згадував прем'єр І. Мазепа, Петлюра заявив «що мусимо бути готові до всяких несподіванок з боку керівників Галицької армії» [3, с. 295].

На початку листопада становище української армії погіршилося. У своїх мемуарах начальник штабу групи Січових стрільців М. Безручко згадував, що в умовах холодів військо не мало теплого одягу та взуття, почалося дезертирство. Так, 4-й полк стрільців із 11-ї дивізії прибув на фронт у кількості 1500 багнетів, а через декілька днів у наявності їх залишилася тільки половина [66, с. 276]. Були проблеми і з командним складом. Наприклад, у

10-й дивізії її командири захворіли на тиф. Їх посади обійняли два сотники, які «зовсім не могли справитися з дорученими їм обов'язками» [66, с. 277]. Поширення епідемії тифу мало згубні наслідки для діючої армії. За висловом лікаря проскурівського лазарету, «воші заїдали українську державу» [83, с. 138–139].

6 листопада 1919 р. укладено сепаратну угоду між командуванням Добровольчої армії та Галицької про входження останньої до складу ЗСПР. Щоправда в угоді наголошувалося, що «Галицька Армія не буде воювати з армією отамана Петлюри, яка бореться на фронті» [19, с. 101]. Її керівництво сподівалося отримати в особі А. Денікіна союзника в майбутній боротьбі проти поляків за Галичину. Як влучно написав у спогадах Ю. Тютюнник, і поляки, і росіяни намагалися розколоти україн-

В. Галан – автор спогадів про події 1919 р.
 Фото із книги В. Галана
 «Батарея смерті».
 Джерсі-Сіті, 1968

ський національний табір. «З тактичних міркувань одні хотіли, щоб цей удар обов'язково був зроблений руками наддніпрянців, а другі – щоб зробили то галичани... І вороги таки вбили клин поміж синів одного народу» [19, с. 98]. Сотник артилерії Галицької армії В. Галан, у мемуарах, аналізуючи ті події вказував, що не можна виправдити укладання угод із ворогом ніякими скрутними обставинами. Причиною переходу Галицької армії у стан Денікіна, на його думку, стало те, що «фактично були дві армії з двома командуваннями і двома політичними проводами, не тільки не скоординованими, але й взаємносперницькими» [69, с. 214].

Перехід галичан на сторону противника поширив песимістичні настрої серед військ УНР. 11 листопада білогвардійці без бою зайняли Жме-

ринку. В цей же день до Могилева-Подільського увійшов денікінський Кримський кінний полк, захопивши в місті значні трофеї [74, с. 267–268]. Дехто з керівництва Дієвої армії УНР теж пропонував розпочати переговори з Денікіним.

Між тим командування Добровольчої армії, скориставшись розвалом українського фронту, почало перекидати війська проти наступаючої Червоної армії та селянсько-повстанських загонів, які своїми діями деморалізували білогвардійський тил [84]. Так, наприклад, на Миколаївщині постали Висунська та Баштанська селянські республіки, що знайшло відзвук у радянській мемуарній літературі [85; 86].

Фактично українсько-білогвардійський фронт як такий перестав існувати. Проти республіканської армії Директорії діяли невеличкі білогвардійські підрозділи, що налічували не більше 2,5 тисяч військових. 14 листопада денікінці оволоділи Баром. Наступного дня диктатор ЗУНР Є. Петрушевич залишив українську територію та виїхав у Відень. Перебуваючи в еміграції, він обстоював лише інтереси Галичини і ніколи вже не повертався до праці з колишніми лідерами УНР.

17 листопада С. Петлюра, передавши Кам'янець-Подільський польським військам, переїхав у Проскурів. 22 листопада батальйон білогвардійського Сімферопольського полку зайняв це місто. Розповідаючи про втрату Проскурова, І. Мазепа полемізує з іншими мемуаристами. Так, він не погоджується з твердженнями В. Винниченка [1, с. 472]. та О. Назарука [30, с. 217] про те, що денікінці захопили та розграбували потяг із державною скарбницею УНР. За його свідченнями, потяг із фінансами безперешкодно прибув до станції Чорний Острів [3, с. 315].

Армія УНР відступила до Старокостянтинова. Про жахливий відступ війська, перевантаженого обозами з хворими та пораненими, згадував у спогадах начальник артилерії Січових стрільців, полковник Р. Дашкевич [26, с.485]. Армія УНР опинилася у так званому «трикутнику смерті» Любар – Чорторія – Остропіль, оточена ворожими арміями: польською, червоною, білогвардійською [18, с. 233]. Проте на нараді українських військових

керівників знову лунали промови, що Антанта «нарешті мусила помітити нас і не дасть загинути у Волинських лісах» [19, с. 104].

У ніч із 5 на 6 грудня С. Петлюра виїхав у Варшаву, призначивши командувачем армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка, а його заступником – отамана Ю. Тютюнника [17, с. 237]. На нараді військових прийнято рішення перейти до партизанських форм збройної боротьби. І 6 грудня 1919 р. з'єднання УНР під проводом М. Омеляновича-Павленка вирушили білогвардійськими тилами у свій Перший зимовий похід [19, с. 127].

Таким чином, українсько-білогвардійське протистояння завершилося військовим розгромом УНР. Однак, зайнявши Правобережну Україну, денікінська армія зосередила значні сили проти військ Директорії та повсталого селянства і зазнала поразки у боротьбі з радянською Росією. А. Шкуро, який у 1919 р. очолював 3-й Кубанський кінний корпус Добровольчої армії, у своїх спогадах відзначив, що гасло «єдина та неподільна Росія» не передбачало федеративний устрій, як наслідок – збройна боротьба з С. Петлюрою, непорозуміння з Кубанською Радою, кровопролитні зіткнення з Дагестаном та Азербайджаном. Це розпорозувало сили, перешкоджало створенню єдиного антибільшовицького фронту» [87, с. 217].

Отже, аналіз мемуарної літератури з досліджуваного питання дає можливість стверджувати:

- По-перше, маючи спільного ворога – більшовиків, ні УНР, ні Добровольча армія не спромоглися подолати політичні суперечності та досягти компромісу.
- По-друге, українсько-білогвардійська війна стала поворотним етапом в історії Української революції. Зазнавши поразки, уряд УНР втратив територію і фактично роль самостійного політичного чинника.
- По-третє, петлюрівсько-денікінський конфлікт виявив відсутність внутрішньої консолідації серед українських політичних сил, проілюстрував розбрат між урядами ЗОУНР та УНР.

- По-четверте, лідери Білого руху не досягли головної мети. Незважаючи на поразку, уряд УНР не припинив своєї діяльності, а українське військо продовжило боротьбу за державність в нових умовах 1920–1921 рр.

2.5 Спогади сучасників про останній період існування Директорії

Останній період діяльності Директорії, в часи якого відбулося ряд важливих історичних подій, значно менше відображений в мемуарній літературі. Це пояснюється передусім тим, що його учасники, перебуваючи на межі неминучої поразки, значно менше уваги приділяли опису поточних справ, більше апелюючи до переможного минулого. Однак це не зменшує його значущість та історичний інтерес.

Підставою вважати початком цього періоду є фактичний розкол Директорії на Рівненську та Станіславівську групи після її від'їзду з Вінниці. Уряд, а також С. Петлюра та А. Макаренко переїхали до Рівного, інші ж – до Станіслава. Як зазначає у спогадах І. Мазепа, такі дії С. Петлюри були зумовлені необхідністю продовжувати опір більшовикам на півночі країни, хоча реально всі розуміли, що, переїхавши в Галичину, він міг втратити залишки популярності серед військових, і, отже, владу. Відтак, не зважаючи на думку більшості, він і відбув на Волинь, де фактично монополізував владу в своїх руках [3, с. 157–159].

Відставка уряду С. Остапенка і призначення меншістю в Директорії уряду Б. Мартоса стало початком нової політичної доби в історії досліджуваного періоду, адже формально колегіальний орган фактично перетворився в допоміжний осередок при С. Петлюрі.

На відміну від попереднього, уряд Б. Мартоса значно «полівішав». У своїй декларації, текст якої вміщено у спогадах П. Христюка [39, с. 120–122], зазначено, що завданням діяльності нового уряду зокрема є практичне втілення у життя Акту соборності 22 січня 1919 р. Селянам обіцялася демократична земельна

реформа, а робітникам – відновлення повноцінної роботи підприємств. Будучи змушеним боротися за впливовість із більшовиками, Б. Мартос включив у декларацію ідею трудових рад, що мали здійснювати контроль над усіма державними органами. Це повинно було не допустити зловживання влади і допомогти подолати ту анархію й безвладдя, які відбувалися в країні. Однак, на думку автора мемуарів, такий проект було легше проголосити, аніж навіть реально спланувати, чи тим більше впровадити в життя [39, с. 124]. Значно реалістичніше, відповідно до існуючих умов виглядала зовнішньополітична доктрина нової влади, а саме боротьба за незалежність власними силами без залучення військової допомоги будь-якої іноземної держави.

Лозунги нового уряду були зорієнтовані передусім на селянство, і його метою стало «перетягування» на свій бік тих селянських отаманів, які раніше підтримали більшовиків, а потім розчарувалися в радянській владі. Взагалі, в середовищі членів уряду на той час не було традиції показувати свою недовіру до нового плану дій, хоч реальних сподівань на його успішне втілення по всій Україні майже не було.

Про нестабільність становища Директорії в той час повідомляє у мемуарах і Є. Коновалець, який однозначно говорить про те, що всі сподівання влади були пов'язані з тим, що отамани «схаменуться», а також із послабленням наступу більшовиків через їх війну з А. Денікіним [56, с. 314].

У квітні 1919 р. Директорія пережила одну з найбільш небезпечних для себе подій – «оскілковщину». Отаман В. Оскілко, колишній царський прапорщик, що з перших місяців Директорії став ледь не самовладним правителем Волині, після встановлення «лівого» кабінету Б. Мартоса спробував здійснити державний переворот і заарештувати всю Директорію та її уряд. Причини цього виступу досить докладно подає у своїх споминах сам Б. Мартос, який зокрема вказує, що найбільшу зацікавленість у цьому перевороті відігравали праві українські партії, зокрема Українська партія самостійників-соціалістів, які втратили владу і планували цим кроком позбавитися і Директорії, і її уряду.

Визнаючи, що цей переворот був одним із найнеприємніших явищ для національного престижу, колишній голова уряду намагається дати йому максимально об'єктивну оцінку. Він вказує, що вина людей, які з колишніх сотників опинилися на чолі багатотисячних армій, не менша, ніж у тих, хто їх туди призначав. Схожу думку висловлює у своїх спогадах і Є. Коновалець, наголошуючи на тому, що основна вина заколоту лежить на галицьких політиках, відомих своїми консервативними поглядами [58, с. 328]. За свідченнями П. Христюка, після виступу В. Оскілко відразу надіслав телеграму Є. Петрушевичу з пропозицією, щоб той став президентом усієї України [5, т. 4. с. 126].

Прямим винуватцем заколоту Б. Мартос називає начальника штабу Північного угруповання військ УНР, генерала В. Агапієва, який вів переговори як з правими партіями, так і з денікінцями, і відповідно був зацікавлений у перевороті [6, с. 20]. Початком же самого повстання вважається відмова В. Оскілка виступити з військом на схід проти більшовиків. 28 квітня 1919 р. С. Петлюра видав наказ про зняття отамана з посади, а як відповідь – 29 квітня, зранку віддані отаманові війська зайняли Рівний і взяли під варту частину уряду, серед яких був і Мартос [6, с. 14]. Однак члени Директорії на чолі з С. Петлюрою перебували тоді в Здолбунові, що й врятувало їх від арешту [1, с. 292]. Сил захопити Здолбунів у В. Оскілка не було, і саме це дало можливість С. Петлюрі придушити бунт наступного дня. Як зазначає Б. Мартос, більшість козаків В. Оскілка не розуміли всієї ситуації, і сам похід на Здолбунів їм представлено, як спробу звільнити С. Петлюру, який наче потрапив до рук більшовиків [6, с. 15]. У подальшому, відозви (що розкидано над заколотниками з аероплану) самого С. Петлюри, який закликав не коритися Оскілку, відіграли вирішальну роль [5, т.4. с. 28]. Уже 30 квітня Рівний було зайнято військами Головного отамана, а уряд звільнено з-під варті. Цей заколот вміло використали поляки, які практично без опору зайняли Луцьк та захопили значні склади з амуніцією [39, с. 128].

Про ці події залишив власні свідчення і Оскілко. Необхідність заколоту він пояснював в усуненні від влади українських

соціалістів – прихильників союзу з радянською Росією. «Червона Москва заслонила в їх вузьколюбих соціалістичних головах Самостійну Селянську Українську Державу» [109, с. 47]. Він також звинувачував Головного отамана у повному нерозумінні військових справ та в тому, що той не погодився на поступки дипломатії Антанти, як наслідок УНР залишилась без зовнішньої підтримки. «Петлюра в ім'я свого власного егоїзму відкинув від себе могутню Францію» [109, с. 25].

Сам же В. Оскілко разом із В. Агапівим втекли у Польщу. У спогадах П. Білон писав, що у 1924 р. Оскілка вбито у Рівному «українською революційною організацією» [67, с. 134]. Для самої Директорії цей заколот мав ще більш шкідливі наслідки – він настільки послабив армію, що уряд 5 травня змушений був залишити Рівний і згодом перебратися в Галичину. Війська УНР у цей час спиралися на Збруч, утримуючи лише декілька повітів на схід від річки.

Подальшу сторінку історії Директорії В. Винниченко своїх мемуарах іронічно у називає «вагонним табором», коли під владою українського уряду лишалися

Б. Мартос –
голова уряду УНР
(квітень-серпень 1919 р.),
автор книги
«Оскілко й Болбачан:
спогади»

лише кілька кілометрів залізничного полотна, на яких розташовувалися вагони з владою, партіями та військом [1, с. 293]. Таку саму оцінку, тільки в менш категоричних висловах дають цьому періоду також І. Мазепа та Б. Мартос, наголошуючи, що уряд весь час пересувався лінією Броди – Золочів – Тернопіль. Частина офіцераства, більшість якого походила з царської армії, лише чекала моменту, щоб перейти до А. Денікіна. Отамани ж у цей час взагалі не визнавали будь-якої влади та діяли на власний розсуд. Регіонами поширився звичайний грабiж, що прикривався назвою

«реквізиції». Однак і перебування на території Галичини не могло тривати довго, адже 14 травня 1919 р. армія польського генерала Ю. Галлера розпочала широкомасштабний наступ, зайнявши 2 червня столицю ЗУНР – Тернопіль. Волочиськ на той момент контролювали вже більшовики, яких із поляками розділяла смуга шириною 20 км.

Не менш значущим для долі Директорії цього часу виявився заколот П. Болбочана, організований ним у Проскуріві 9 червня 1919 р. Сам цей заколот В. Винниченко іронічно назвав виступом «другого національного героя проти першого», показуючи, що він став наслідком того самовладдя, яке Петлюра дозволяв своїм отаманам, і яке стало однією з причин падіння Директорії [1, с. 295–296]. Приводом же до цього виступу І. Мазепа називає запровадження урядом Державного інспекторату (на зразок політичних комісарів у більшовиків), що мав виявляти контрреволюційні елементи в армії та боротися з ними [3, с. 162].

Це викликало зворотну реакцію правих сил, які після придушення виступу В. Оскілка продовжили працювати в уряді і армії. Саме вони вирішили використати полковника П. Болбочана як подальшу заміну С. Петлюрі. Головою Директорії мав стати Є. Петрушевич. Справжнім організатором цієї змови став С. Шемет – один із лідерів Української партії хліборобів-демократів, який зумів умовити П. Болбочана розпочати виступ. Зазначимо, що останнього за наказом Петлюри вже призначено в Італію, щоб вирішати там справу повернення українських полонених із колишньої австро-угорської армії [88, с. 163]. Були спроби залучити до заклоту проти С. Петлюри також Є. Коновальця, чи принаймні заручитися його підтримкою, однак керівник Січових стрільців заявив, що підтримає призначення Болбочана лише тоді, коли воно буде проведено легально, що малоймовірно [56, с. 329]. Цим він фактично відмовив заколотникам і підштовхнув їх до рішучих дій.

Основною ударною силою, на яку планували опертися заколотники, був Запорізький корпус, що на той час передислокувався з Румунії. Саме ним у 1918 р. командував П. Болбочан, відтак і

були сподівання на підтримку козаками свого колишнього керівника. С. Шемет організував агітацію серед солдатів, щоб вони вимагали призначення комендантом корпусу саме свого колишнього командира. 9 червня П. Болбочан із прихильниками прибув до штабу Запорозького корпусу в Проскуріві та оголосив себе командувачем. Однак досить швидка реакція уряду не дозволила заколотникам отримати реальну владу в корпусі, частини якого в цей час тримали фронт проти більшовиків під Шепетівкою. Отже, до Проскурова для вирішення ситуації на місці направлено спочатку державного інспектора В. Кедровського. Однак після провалу переговорів проти заколотників відправлено агентів петлюрівської контррозвідки, підтриманих полком ім. Дорошенка, які заарештували П. Болбочана. С. Шемету вдалося втекти у Польщу. 10 червня відбувся суд над заколотником, а 24-го П. Болбочана розстріляно [1, с. 297].

Обидва ці заколоти, досить детально описані мемуаристами, наочно продемонстрували слабкість та ненадійність позицій Директорії, яка не могла опертися навіть на армію. Перехід до «лівої» орієнтації після призначення кабінету Б. Мартоса не лише посилив розкол між соціалістами та самостійниками, а й між політиками УНР та ЗУНР, які відповідно підтримували «ліву» та «праву» лінію орієнтації в майбутній політиці Української держави. Реакцією на цей розрив і стали організовані правими два військових виступи [39, с. 140–141].

Однак остаточному розриву стосунків між галицькими та наддніпрянськими політиками на той час завадили зовнішні умови, а саме наступ польських та більшовицьких військ, який взагалі поставив під сумнів факт існування української влади. Для організації подальшого опору необхідним було об'єднання всіх збройних сил УНР проти єдиного ворога. Однак цьому завадила одна важлива обставина, а саме призначення Є. Петрушевича диктатором. Це відразу зустріло опір із боку «лівого» уряду Директорії, члени якого не могли зрозуміти й прийняти таку зміну в політиці представників галицького громадянства. Через це було вирішено, що акт передачі влади

Є. Петрушевичу від 9 червня 1919 р. є незаконним, і тому «диктатура» не є правовою. Це значною мірою й посилило конфронтацію між галичанами та політиками УНР.

Тим часом, як згадує у своїх спогадах генерал М. Омелянович-Павленко, українці здійснили останню спробу здобути перевагу над поляками та змінити перебіг війни. Однак наступ під Дрогобичем у травні 1919 р. завершився поразкою (в тому числі й через нестачу озброєння). За цих умов на нараді в Бережанах прийнято рішення про об'єднання східної та західної армії під єдиним командуванням генерала О. Грекова та «закриття» польського фронту. Всі сили вирішено спрямувати проти більшовиків. Остання акція в Галичині – наступ під Чортківим теж завершився невдало, більша половина спорядження, приготовленого для відправлення за Збруч із часом потрапила до поляків [17, с. 183–188].

Інакше факт об'єднання обох армій та перехід Галицької армії за Збруч оцінив В. Винниченко. Він назвав дії галицьких політиків «боягузством», адже вони, відкинувши пропозиції більшовиків про антипольський союз, зрадили свій народ. «Буржуазні» прагнення галицьких політиків, що не наважувалися опертися на народні маси, а сподівалися лише на власну армію, виявилися утопічними, адже Польща мала значно більший військовий потенціал. Тож останні дії Національної Ради, а також і надання Є. Петрушевичу статусу диктатора призвели до втрати Галичини, однак врятували С. Петлюру та його «отаманщину» [1, с. 402–404].

Центром нової об'єднаної влади після відступу за Збруч галичан став Кам'янець-Подільський, який вдалося відстояти від більшовиків [89, с. 117–124]. Так 6 червня 1919 р. розпочався останній етап Директорії – Кам'янецький, який остаточно довів неспроможність української влади у форматі Директорії відстояти свою незалежність. Суттєві спогади про цей час нам залишили І. Мазепа, який дав опис та власний аналіз політичних подій літа 1919 р., та М. Омелянович-Павленко, який досить детально охарактеризував ситуацію в армії та перебіг війни проти більшовиків і денікінців. Саме М. Омелянович-Павленко вказує, що відразу після об'єднання Галицької армії з армією Директорії

розпочалася її уніфікація, перетворення у справжню, регулярну бойову силу. За зразок взято структуру галицького війська, яке й стало головною ударною силою в цей час [17, с. 230–231].

Члени Директорії:

Швець, Петлюра, Макаренко (сидять) серед урядовців та військових.
Кам'янець-Подільський, 1919 р.

Фото із книги М. Капустянського «Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році». К., 2004

У політичному житті української влади такої уніфікації досягнуто не було. Як зазначає І. Мазепа, в цей час у Кам'янці-Подільському існувало дві влади: «ліва» у вагонах та «права» (галичани) в самому місті. Таке «двовладдя» й змусило С. Петлюру на початку серпня 1919 р. відійти від революційних ідей та розпочати більш тісну співпрацю з правими силами [3, с. 247–248]. Результатом таких дій стала відставка Б. Мартоса та формування нового уряду, який очолив І. Мазепа. Колишній прем'єр зберіг посаду міністра фінансів. З цього приводу сучасник

відзначив: «нетерпеливо жде з-за кордону аеропланів з друкованими грішми, – це, мабуть, єдиний тепер обов'язок міністра фінансів – діждатись тих грошей і роздати» [90, с. 349].

Новий прем'єр І. Мазепа у спогадах, оцінюючи свого попередника, вказував, що Мартоса тоді вважали головним винуватцем усіх невдач. Однак Мартос був не політиком, а фінансистом. Недовірливий та самовпевнений «він не вмів поводитись з людьми й цим власне викликав постійне незадоволення» [3, с. 250].

Однак І. Мазепа також не зміг подолати протиріччя між С. Петлюрою та Є. Петрушевичем, які особливо загострилися з початком наступу армії А. Денікіна в Україну. Ставлення до цієї нової загрози було неоднозначним – якщо для східних політиків білогвардійська армія була природнім ворогом, адже її лідери ніяким чином не визнавали можливостей існування незалежної української держави, то для галичан порозуміння з А. Денікіним означало можливість налагодження стосунків з Антантою, відтак отримання її підтримки проти польських зазіхань.

У військовому середовищі довгий час обговорювалися плани майбутнього наступу, серед яких розглядалися два напрямки: Одеський для з'єднання з Антантою та Київський. Більшість галицьких командирів виступали за Одеський напрямок, вважаючи його більш перспективним. Але в підсумку головним напрямком визначено саме Київський, на який наполягав С. Петлюра [17, с. 192]. У військовому плані об'єднання армій дало Директорії суттєву перевагу. Відтепер під командуванням С. Петлюри було майже 80 тисяч воїнів, які мали досвід війни з поляками та більшовиками. Подальша реорганізація армії, про яку згадує М. Омелянович-Павленко, перетворили її на контрольовану та боєздатну одиницю. Єдине командування здійснював генерал М. Юнаків, який очолював Штаб Головного отамана.

Проте в самій армії, як і в Галицькій частині, так і в Дісвій (Наддніпрянській) серед офіцерів, як свідчить у своїх «Спогадах» М. Омелянович-Павленко, переважали песимістичні настрої, викликані значною перевагою білогвардійської Добровольчої армії, що здійснювала наступ Україною теж у двох напрямках: на

Київ та Одесу [17, с. 193]. Командувач Галицькою армією, генерал М. Тарнавський писав у мемуарах, що С. Петлюра запевнив його, що з боку білогвардійців небезпека не загрожує, а в разі конфлікту частина денікінців перейде на бік УНР [13, с. 97]. У військах відчувалась нестача озброєння. З цього приводу Петлюра звернувся до селянства. «Знаю, що в кожному селі зараз знайдуться кулемети, в кожній хаті – рушниця та набої, і тому, як Головний Отаман, я вимагаю від Вас, селяни, допомогти мені в справі негайного забезпечення зброєю наших славних лицарів-козаків» [47, с. 179].

П. Христюк у своїй праці зазначав, що просування українських військ ознаменувалося ганебними подіями – єврейськими погромами. Директорія всіляко з цим боролася. У книзі Христюк наводить повний текст наказу С. Петлюри від 26 серпня 1919 р., про суворе покарання причетних до погромів. В наказі був заклик: «Виступайте зі зброєю проти справжнього ворога і пам'ятайте, що наше чисте діло вимагає і чистих рук» [5, т. 4. с.168]. За вчинення погромів у Городку та Смотричі українським військом розстріляно 24 злочинця. Проте отаманів Біденка, Палієнка, Козир-Зірку, Директорія покарати не спромоглася. Постраждалому єврейському населенню в липні, урядом видано компенсації у 11 млн 460 тисяч грн, у жовтні – 20 млн грн. [5, т. 4. с. 168].

Незважаючи на все, в липні – серпні наступ республіканських військ проти більшовиків тривав, що знайшло відображення у спогадах українських військових [91; 92; 93]. Наприклад, мемуари І. Вінника, які є фактично єдиним джерелом з історії Житомирської юнацької (курсантської) школи, що відзначилася в боях із більшовиками за Проскурів [94].

У боях за Жмеринку проявили себе повстанці-кіннотники загону отамана Я. Шепеля, які під гарматним вогнем захопили радянський бронепотяг. Старшина Галицької армії з цього приводу писав: «Ми, галицькі вояки, на таку бравурну відчайдушну атаку ніколи не відважились би. Це могли зробити тільки нащадки запорозьких козаків» [95, с. 121].

В. Галан, розповідаючи про здобуття 10 серпня Вінниці, згадував, що із місцевої тюрми врятовано 110 в'язнів, яких не встигли стратити більшовики. Проте схоплених працівників радянської «надзвичайки», за вироком польового суду розстріляно. Чимало вінничан із нетерпінням та радістю зустріло прихід республіканського війська [69, с. 90–91]. Серед червоних, які відступали на Київ, поширились чутки, що проти них воюють «англійці».

Передаючи настрій тих днів, Р. Дашкевич відзначав: «Придніпрянська і Галицька армії, мимо того, що були боями дуже перевтомлені, погано зодягнені, мали мало набоїв, проте якимось ніби відродилися. Військом опанувало одушевлення. Воякам здавалося, що таки цим разом перемога прийде, і то повна» [26, с. 482].

Вирішальним моментом наступу української армії стало взяття Києва. 30 серпня республіканське військо під командуванням галицького генерала А. Кравса увійшла у столицю, про що розповідається у численній військовій мемуаристиці [14, с. 48; 96, с. 108–117; 97, с. 100–106]. Однак того ж дня у Київ увійшли й передові загони денікінців, що змусили українські підрозділи залишити місто. Саме ця подія мала теж значний відгук у мемуарах сучасників, адже вона фактично поклала край сподіванням Директорії на відновлення своєї влади над Україною [35, с. 51].

Так, М. Омелянович-Павленко пояснює факт втрати Києва наказом Петлюри не вступати в сутички з Добровольчою армією [17, с. 197]. Інакше пояснюють причини відступу з Києва інші мемуаристи. Полковник Генштабу армії УНР В. Чабанівський відкрито звинувачує галицькі частини у тому, що ті не виконали наказу підірвати мости, що могло б зупинити наступ білогвардійців, і таким чином утримати Київ [98, с. 152–154].

І. Мазепа причиною таких дій галицьких воїнів називає їх недостатню політичну підготовленість та незнання реалій життя Наддніпрянської України. На його думку, висловлену в спогадах, шанси укріпитися в Києві були, враховуючи незначну кількість білогвардійського загону, що увійшов у місто. Однак А. Кравс не прийняв бою через те, що не вбачав у денікінцях ворогів, а роз-

глядав їх швидше, як союзника проти більшовиків. Також Мазепа вважає, що Директорія на початку наступу допустила значну помилку, передавши керівництво не наддніпрянському командирі, а галицькому генералу Кравсу [3, с. 259].

Цікаві свідчення залишив старший син українського громадського діяча Є. Чикаленка – Л. Чикаленко. Колишній секретар Центральної і Малої Рад, він у ці дні перебував у Києві та спілкувався як з галицькими, так і з денікінськими офіцерами. Провину за відхід із Києва він теж покладає на А. Кравса, який пішов на поступки білогвардійському командуванню. Останнє вустами полковника Стеселя заявило, що галичани – це «австрійці», а українці набагато гірше більшовиків, адже вони йдуть проти неподільної Росії [90, с. 338–339]. Пізніше, перебуваючи у Кам'янці-Подільському, Л. Чикаленко зустрівся з Є. Петрушевичем і запитав: чому ж відбулася «київська трагедія»? Лідер ЗОУНР відповів: «За Денікіним стоїть ціла Антанта а на конфлікт з нею ми не підемо» [90, с. 350]. Аргумент Л. Чикаленка, про те, що у свій час отаман Н. Григор'єв розгромив війська Антанти і здобув Одесу, на «диктатора» ніяк не подіяв.

У характерній для себе манері відгук дав і В. Винниченко, який один із тих небагатьох, хто не покладав всю вину виключно на Кравса. На його думку, «отаманщина» приречена самим заграванням із А. Денікіним відтак, була нездатною обороняти Київ [1, с. 448–449].

Учасник Білого руху, розповідаючи про здобуття Києва, згадував, що про одночасний наступ українських військ на місто, серед особового складу Добровольчої армії, нічого не знали. Тому всі були вражені, коли просуваючись містом, побачили на Хрещатику колону «австрійців» – галичан армії Петлюри [111, с. 299].

Лідери ЗОУНР і галицьке командування у всьому звинуватило керівництво Директорії. 9 вересня у часописі «Стрілець» (друкований орган Галицької армії) з'явилася стаття О. Назарука під заголовком «До булави треба голови». Вже сама її назва була скерована проти Петлюри як Головного отамана. У статті зазна-

чалоя, що галицьке військо хоробро билось із ворогом і здобуло столицю; а уряд нічого не зробив, щоб дізнатися де саме знаходиться ворог, і не подбав про своєчасне зруйнування мостів через Дніпро [3, с. 264–265].

Незважаючи на такий «пошук винного» у мемуарній літературі, більшість авторів реально вказує, що відступ із Києва став початком кінця союзу галицької та наддніпрянської армій, а в перспективі – кінця й Директорії. Варто зазначити, що сам генерал А. Денікін у спогадах однозначно вказує, що він не збирався визнавати самостійної України [99, с. 282–289]. Отже, Директорія та Добровольча армія опинилися в стані війни.

Подальші дії Директорії нагадують справжню агонію. Використовуючи в черговий раз зміну політики від «лівої» до «правої», уряд УНР звернувся за допомогою до Антанти. І. Мазепа пояснює цей крок останньою можливістю зберегти державність, адже на цей раз головним виступало не політичне питання, а питання національної державності, яке в свій час покладено в основу розв'язання територіальних суперечок у Парижі. Хоч особливих надій сам І. Мазепа не висловлює, однак дає зрозуміти, що нічого іншого йому як главі уряду не лишалося. Не дуже сподівався на успіх і С. Петлюра, поступово розпочавши таємні переговори з поляками, які були присутні в Кам'янці-Подільському як спостерігачі [3, с. 280–283].

Реакцію на це звернення до Антанти найкраще за всіх, на нашу думку, оцінив В. Винниченко, порівнявши «кам'янецький уряд» із віслюком, якому в черговий раз показали клопоть сїна, щоб він заспокоївся. Адже результати роботи спеціальної європейської місії, що мала розібратися в українських реаліях, була суто показовою і ніяким чином не могла вплинути на наступ А. Денікіна [1, с. 456].

Описи подальших бойових дій між денікінцями та українською армією знаходимо в мемуарах їх безпосередніх учасників як з боку українців, так і білогвардійців (цю проблему автором пропонованого дослідження вже розглянуто вище). І якщо перші свою увагу акцентують на тих несприятливих умовах, що супро-

Представники місії Антанти в Кам'янці-Подільському. 1919 р.

воджували бойові дії (нестача медикаментів, перевага ворога в кінноті та артилерії, відсутність боездатних резервів), то офіцери Добровольчої армії більше звертаються до проблем, побічно викликаних війною, а саме: активізацію селянського повстанського руху в тилах та уповільнення наступу на Москву. Як військову загрозу, вони розглядають українську армію виключно в світлі можливого її з'єднання з повстанцями, що може допомогти більшовикам.

І. Мазепа у спогадах згадує про спробу укласти військовий союз із більшовиками проти Денікіна, за посередництва швейцарського комуніста Ф. Платтена, який у вересні 1919 р. опинився в Кам'янці-Подільському. Довідавшись про політичну ситуацію в Україні, він пообіцяв провести перемовини з радянським урядом щодо спільних дій українського війська і більшовиків проти денікінців, адже на той момент білогвардійська Добровольча армія наближалась до Москви. Пропозицію Платтена підтримали у Москві – українській стороні пообіцяли укласти воєнну конвенцію,

і за розпорядженням голови Реввоєнради РСФРР Л. Троцького, передати 20 тисяч гвинтівок, 12 гармат, значну кількість кулеметів та потрібну амуніцію [3, с. 296]. Через місяць на радянсько-денікінському фронті відбулася зламна подія – більшовики перейшли в контрнаступ і почали з півночі знову просуватися вглиб України, необхідність у союзі з Директорією відпала.

Із великим запізненням, лише влітку 1920 р. новий командувач білогвардійськими збройними силами генерал П. Врангель, на відміну від Денікіна, «зацікавився» українським питанням, сподіваючись об'єднати дії своїх військ із повстанськими загонами в Україні проти більшовиків. За мемуарними свідченнями генерала Я. Слащова, було розроблено проект про надання автономії України у складі російської федерації; планувалося утворити національний орган – Українську Народну Громаду; дати дозвіл на формування українського війська, затвердивши для нього жовто-синій прапор, щоправда, у куті з російським триколом. Однак подальші невдачі для Врангеля військово-політичні події, знівеливали цей проект [100, с. 260–262].

Колишні генерали УНР, щоправда, вже перебуваючи в еміграції, залишили спогади про Головного отамана Директорії, ставлячи під сумнів його військові здібності. Так, Омелянович-Павленко писав, що Петлюра у 1917 р. «був надія України, в кінці 1918 – муж довір'я, 1919 – слаба копія Керенського, в кінці 1920 – постать, яка ледве може служити лідером певного політичного напрямку» [17, с. 487]. Генерал Греків вважав Петлюру дилетантом у військовій справі [45, с. 187].

«Мефістофель із Кремля»
карикатура О. Воронцького
на радянського лідера
Л. Троцького
(журн. «Донская волна» 1918 р.)

Завершення доби існування Директорії в світлі поразок її армії було очевидним. Прискорила його епідемія тифу, що поширилася у війську, зробивши його практично небоєздатним. За цих умов, прагнучи врятувати своїх солдатів, керівництво Галицької армії підписало сепаратну угоду з білогвардійським командуванням. Цю подію досить яскраво висвітлено у спогадах ад'ютанта генерала М. Тарнавського – Д. Палііва, який описує ті складні умови, за яких укладено перемир'я з денікінцями. На його думку, це була остання можливість врятувати від загибелі 15 тисяч хворих за досить вигідних умов: збереження автономії армії, надання їй медичної допомоги та перепочинку [101, с. 7–8]. І хоч політики, зокрема Є. Петрушевич, відразу цю угоду скасували, врятувати ситуацію це не могло. Галицька армія практично повністю втратила боєздатність, і через тиждень угоду поновлено з уточненням, що бійців Галицької армії, які переходять під командування А. Денікіна, не будуть використовувати для війни з С. Петлюрою [19, с. 101].

Після фактичного розпаду армії відбувся й остаточний розпад політичної сили уряду УНР. 16 листопада 1919 р. після загальної наради уряд ЗОУНР на чолі з Є. Петрушевичем залишив Кам'янець-Подільський і відбув у Відень. Того ж дня польські війська зайняли останню столицю УНР, змусивши С. Петлюру, який отримав фактично диктаторські повноваження, однак не знав як їх використати, виїхати у Проскурів. Інші члени Директорії, А. Макаренко та Ф. Швець, склавши свої повноваження, також відбули за кордон. З усіх членів Директорії, що майже рік до того успішно розпочала протигетьманське повстання, лишився сам С. Петлюра, який перейняв на себе всю повноту влади, однак реально втратив залишки державної території.

І. Мазепа у мемуарах наводить цікавий факт: в ці дні Петлюра передав йому проект листа до уряду, в якому він як голова Директорії і Головний отаман складав свої повноваження і передавав їх Раді міністрів. У приватній розмові він пояснив Мазепі, що можливо є шанс домовитись з більшовиками, а його персона стане цьому на заваді. Мемуарист відповів, що відхід Петлюри

від боротьби лише деморалізує армію, а з більшовиками в цій ситуації навряд чи вдасться домовитись про щось корисне. Після цього Петлюра відмовився від своєї пропозиції [3, с. 319–320].

За спогадами Ю. Тютюнника, ситуацію погіршив «отаманський тріумвірат» у складі О. Волоха, Ю. Божка та О. Данченка, що з'явився у Любарі. Найбільш дисципліновані курсанти юнацької школи одержали наказ: ліквідувати заколот отаманів, проте вони зібравшись на мітинг, вирішали «утриматися від пролиття крові» [19, с. 110–115]. Захопивши державну скарбницю, отамани вирушили у розташування радянських військ.

Як згадував І. Мазепа, щоб врятувати армію від повної деморалізації, треба було переходити до інших форм ведення збройної боротьби. Пропозицію прем'єра підтримали й військові [3, с. 321]. За планом командарма УНР В. Тютюнника передбачалося відійти у розташування польських військ (з якими укладено перемир'я), дати відпочити армії, а потім рушити на білогвардійські тили, адже денікінці вже самі відходили під тиском червоних [101, с. 318]. Відступ на підконтрольні полякам землі був останньою спробою врятувати від знищення і хвороб залишки української армії, командування над якою знову перейшло до М. Омеляновича-Павленка (В. Тютюнник помер у Рівненському лазареті від тифу), який і розпочне реалізацію цього плану під час вже Першого зимового походу.

Сам С. Петлюра 5 грудня відбув у Варшаву. Перед цим він зустрівся з Мазепою і передав йому свою шинель, яку вважав «щасливою», вона була пробита кулею, ще під час боїв за київський «Арсенал» у січні 1918 р. «Від'їхав спокійний, мовчазний. Ані

Жінка-поручник.
Христина Сушко –
військовий лікар
6-ї Січової дивізії УНР

слова не сказав ні про те, що маємо робити на Україні, ні про те, яка саме мета його подорожі за кордон» [3, с. 325]...

24 грудня 1919 р. постановою спільного засідання центральних комітетів партій соціал-демократів та соціалістів-революціонерів вся повнота влади в Україні передавалася уряду на чолі з І. Мазепою. При цьому ні про Головного отамана, ні про Директорію вже не згадувалося [1, с. 474]. Це стало не лише фактичним, а й юридичним завершенням доби Директорії в Україні. З цим твердженням мемуариста не можна не погодитись, фактично при описі подальших подій 1920 р., діяльність Директорії як інституції, не згадується в спогадах сучасників. Адже політичне життя показало неідеальність існування цього колективного органу влади, і наприкінці 1919 р. Директорія була репрезентована лише С. Петлюрою (номінально залишились Ф. Швець і А. Макаренко, що перебували за кордоном). Щоправда І. Мазепа, у спогадах, відзначив про підготовку урядом 14 лютого 1920 р. «Тимчасового закону про державний устрій та порядок законодавства УНР», за яким повноваження Директорії значно обмежувалися, зокрема її втручання в діяльність міністерств і армії [3, с. 352]. У спогадах опублікованих у 1930 р. І. Мазепа, з цього приводу, наводить уривок листа до Петлюри (він не увійшов до ґрунтовних мемуарів «Україна в огні й бурі революції»), в якому писав: «Директорія, як верховна влада, серед населення втратила свою популярність, ніхто її не знає, популярне лише Ваше ім'я» [102, с. 73].

Подальший перебіг визвольної боротьби 1920–1921 рр. представлено переважно військовою мемуаристикою, яка по суті є унікальним джерелом з історії Першого [35; 103; 104] та Другого [105; 106] Зимових походів армії УНР, участі українських формувань в радянсько-польській війні 1920 р. [107], селянсько-повстанському антибільшовицькому русі [108]. У цій літературі відображено яскраві бойові епізоди, діяльність окремих військових підрозділів та повстанських загонів. Проте це були вже останні спалахи Української революції 1917–1921 рр.

Урочиста зустріч С. Петлюри у Кам'янці-Подільському. Фото 1920 р.
Фото із книги «Збірник пам'яті Симона Петлюри». Прага, 1935

Громадський діяч Є. Чикаленко, підводячи підсумки двох років визвольної боротьби, в 1919 р. занотував у щоденнику, що не дивлячись на поразки, «ці два роки показали як сусідам, так і всьому європейському та заатлантичному світові, що є на світі самостійний український народ, який прагне до самостійного життя» [112, с. 110].

Отже, найменш інформативним, за мемуарною літературою, видається останній період історії Директорії – період її перебування у Рівному та Кам'янці-Подільському. І це не зважаючи на такі інформативні джерела, як спогади двох прем'єр-міністрів: Б. Мартоса та І. Мазепи. Їх мемуари, містячи значний документальний матеріал, дуже стисло дають авторське бачення самих подій, що є зрозумілим із погляду на їх тогочасний статус, адже будь-який коментар в цьому випадку став би оцінкою результатів власної політики, що були далеко не втішними. Відтак автори найчастіше або просто викладають факти, як це роблять Б. Мартос і М. Омелянович-Павленко, або намагаються приховати

свої особисті враження за документами, як І. Мазепа. Інша група мемуарів щодо останнього періоду Директорії також не викликає достатньої довіри через надмірну емоційність чи політичну заангажованість, як у В. Винниченка, представників ЗУНР та діячів Білого руху. Однак всі вони в комплексі створюють цілісну картину подій, що зображує ту безвихідь, в якій опинився уряд УНР та його армія влітку – восени 1919 р. Відсутність союзників чи навіть нейтральних сил зумовило необхідність ведення боротьби на три фронти: проти Польщі, більшовиків та Добровольчої армії. Таке становище, посилене відсутністю достатньої кількості матеріальних ресурсів, епідемією тифу та розбратом між українськими політиками, врешті-решт і призвело до остаточного падіння Директорії та її фактичного саморозпуску. Щодо цього мемуаристи не стільки намагаються знайти істинні причини поразки, скільки підтверджують свої попередні тези про вину тієї чи іншої сторони.

Розглянувши висвітлення періоду існування Директорії в мемуарній літературі, можемо зробити ряд висновків. Так, більшість мемуаристів незалежно від своїх політичних уподобань намагаються дати об'єктивне уявлення про події зазначеного періоду та їх місце в загальній історії. Кожен із них із власної позиції оцінює значення Директорії, підкреслюючи її прогресивність у період повалення режиму Гетьманату (за винятком мемуаристів із гетьманського табору), однак в подальшому оцінка подій та заходів, здійснених новою владою значно різниться. Захоплення перемогою, стримана критика революційних перетворень – це та неоднорідність, що притаманна саме мемуарній літературі. Спроби проведення соціальних реформ, які залишилися на папері, побудова власної армії, стосунки з більшовиками та Антантою – все це не знаходить однозначної оцінки в мемуарній літературі.

І з цим можна погодитися, аналізуючи різні сторони та періоди існування досліджуваного режиму. Визначене більшістю мемуаристів загальнонародне піднесення, викликане відозвами С. Петлюри, поява майже 300-тисячної армії, відступ з України

окупаційних німецьких військ – все це давало майбутній владі значні політичні перспективи, про що й зазначає більшість сучасників. Успіх повстання, боєздатність нової армії, особливо її основи – корпусу Січових стрільців, лише посилювала це враження. Однак у реальності перемога була лише одна – повалення консервативного гетьманського режиму, який навіть за спогадами його апологетів втратив підтримку в суспільстві.

Подальша історія Директорії, і це яскраво прослідковується в мемуарах, стала постійною боротьбою за вплив і владу різних політичних сил як на державному рівні (протистояння В. Винниченка – С. Петлюри), так і на нижчих рівнях: боротьба між політиками та військовими, між «правими» та «лівими», між представниками Директорії в регіонах та селянськими отаманами, які дуже швидко розчарувалися в новій владі. Все це, поєднане з наступом більшовиків і розгортанням селянських повстань, поставило Директорію на грань катастрофи ще в січні 1919 р. Відступ до Вінниці, зміна правлячого кабінету, переговори з Антантою стали тими заходами, які мемуаристи однозначно вважають спробами Директорії переломити хід подій, щоб перехопити у більшовиків стратегічну ініціативу. Директорія навіть пожертвувала одним зі своїх членів – В. Винниченком, що також посилює розбіжність трактування подій у мемуарах. Однак і це не дало достатніх дивідендів через фактичне припинення переговорів із французьким командуванням. Єдиною подією, що позитивно оцінюється мемуаристами, став Акт соборності 22 січня 1919 р., однак і в його описі ми бачимо різні позиції – від піднесено-захопленого в спогадах галичан, до побутово-недовірливого в східних українців.

Отже, проаналізувавши мемуарну літератури щодо діяльності Директорії, можемо відзначити інформативність наявних спогадів у якості ґрунтового історичного джерела, яке дозволяє не лише відтворити перебіг подій, а й проаналізувати їх з позицій сучасників, досліджуючи той реальний стан речей, який був прихований як за текстами офіційних документів, так і за емоціями авторів мемуарів.

Розділ 3

ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ В ГАЛИЧИНІ У 1918–1919 рр. В МЕМУАРНІЙ СПАДЩИНІ

3.1 «Листопадовий Зрив» у спогадах сучасників

Розгляд визвольних змагань у Західній Україні більшість мемуаристів розпочинають із Першої світової війни. Адже саме з цього світового військового катаклізму і розпочалися процеси, що призвели до можливості отримання українцями власної державності. Протистояння двох військово-політичних блоків: Антанти (Англія, Франція, Російська імперія) і Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина та Болгарія), метою якого була боротьба за гегемонію в Європі та світу, не могло завершитися банальними територіальними поступками та мінімальними контрибуціями. На терени історії покладено всі ресурси світових імперій, більшість із яких були самі по собі досить нестабільними. Надмірне напруження зусиль неодмінно мало призвести до послаблення внутрішньополітичного ладу учасників війни, і це дійсно відбулося передусім із багатонаціональними країнами. Франція, Англія та Німеччина, більшість колоній яких розташовувалися за межами Європи, в самих метрополіях зуміли зберегти внутрішню єдність, на відміну від Австро-Угорщини та Росії. Дві останні ще й до війни переживали соціальні та національні катаклізми; мали у своєму складі ті етнічні регіони, що досягли достатнього рівня національної свідомості, щоб проголосити про власні державницькі інтереси.

Особливо гострою ця проблема стала саме для Австро-Угорщини, де на відміну від Росії більшої актуальності мало саме

національне, а не соціально-політичне питання. Наявність у складі імперії таких великих націй як угорці, чехи, поляки, які мали власні, досить потужні державницькі традиції, спричинила розгортання боротьби за незалежність ще до поразки монархії Габсбургів. Спроби австрійського уряду врятувати державу шляхом її перетворення на федерацію були запізними і вже не могли призупинити розпад країни. Всі значні етнічні групи імперії, в тому числі й українці, взяли курс на створення власної державності.

Цей період боротьби за українську державність в Галичині визначальний тим, що значна частина сучасників залишила свої мемуари про ті роки. Серед мемуаристів зустрічаємо представників різних прошарків населення – від політиків, які очолювали державотворчі процеси в певний історичний період, до звичайних солдатів, що воювали по різні боки фронтів. І якщо для історії Наддніпрянської України така політична строкатість є звичним явищем, оскільки тут в періоди правління Центральної Ради, Гетьманату чи Директорії головними були саме соціально-політичні питання, то в Галичині ключовою стала проблема саме збереження здобутої державності перед реальною загрозою з боку Польщі. Саме ця зовнішня небезпека відклала на другий план питання соціального реформування регіону, вирішення тих внутрішніх проблем, розв'язання яких є прерогативою кожного національного уряду. Через це більшість мемуарної літератури галичан об'єднані однією ідеєю – ідеєю незалежності України та потребою відстояти її будь-яким чином. Отже, на нашу думку, внутрішньополітичне протистояння таким чином втрачає ту актуальність, якою проникнуті праці їх східних колег-політиків, для яких боротьба з зовнішньою агресією (чи то більшовиків, чи то Добровольчої армії) часто слугувала лише інструментом для задоволення власних політичних амбіцій [1, с. 95].

Однак не можна сказати, що серед мемуаристів-галичан, які висвітлюють період ЗУНР та українсько-польське протистояння 1918–1919 рр., панує абсолютна єдність. Адже і серед галицької політичної верхівки, як і на Сході, існували окремі течії, та й

рівень інформованості авторів був далеко не однаковий. Характерною особливістю мемуарів, що присвячені подіям у Західній Україні, є велика кількість спогадів колишніх військових – рядових та офіцерів Українських січових стрільців та Галицької армії (ГА), які в умовах постійного збройного конфлікту з поляками відігравали значно більшу роль, ніж військові керівники УНР. У 30-ті роки ХХ ст. значну частину мемуарів колишніх військових, переважно з середовища Січових стрільців, оприлюднено на шпальтах часопису «Літопис Червоної Калини», що видавався у Львові з 1929 по 1939 р.

Проте не лише військові склали основу галицької мемуаристики. Значна кількість політичних діячів різних рангів, які після поразки ЗУНР опинилися в еміграції, створила певний масив історико-мемуарної літератури, що містить як наукові дослідження, так і власні спогади, що дозволяє їх розглядати одночасно, як монографію і джерело. Ці праці, яскравим прикладом яких є мемуари-дослідження М. Лозинського, Л. Цегельського та інших, дозволяють різнобічно проаналізувати весь перебіг боротьби за українську державність, висвітлити ті недоліки у діях конкретних політиків чи військових, які не дозволили захистити молоду державу. Варто також наголосити на тому факті, що в цих працях автори вміщують значну кількість посилань на тогочасні джерела (частина з яких нині вже втрачена або малодоступна), що значною мірою підвищує рівень їх якщо й не завжди об'єктивності, то принаймні інформативності.

Тому, якщо аналізувати мемуарну літературу, присвячену визвольним змаганням у Галичині, можна виділити кілька її груп. Так, до першої слід віднести праці сучасників, що мають узагальнююче значення, містячи як особисті спогади, так і певні документальні джерела. Передусім до них відносимо згадані вище праці М. Лозинського «Галичина в роках 1918–1920» [2], Л. Цегельського «Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопадом 1918 р.» [3], історико-мемуарні твори К. Левицького [4; 5]. Не можна також оминати увагою праці колишнього сотника Січових стрільців О. Осипа

Думіна (Думина), який часто публікував свої твори під псевдонімом Антін Крезуб. Вони містять як історичні дослідження, так і власні враження учасника подій [6; 7].

Іншу, не менш важливу для об'єктивного висвітлення подій групу мемуарних творів становлять згадки про події в Східній Галичині діячів із Наддніпрянщини, які протягом 1918–1919 рр. так чи інакше мали зв'язки з ЗУНР, що відбувалися на різних рівнях. Так, увагу подіям у Західній Україні приділяють у своїх працях: В. Винниченко [8], П. Скоропадський [9], Д. Дорошенко [10], П. Христюк [11] та багато інших, які в свій час стояли на чолі Української держави, чи просто входили до правлячої еліти.

Спогади цих політиків хоч напряму і не присвячені висвітленню політичної ситуації в середині ЗУНР та її боротьби з Польщею, однак містять досить цікавий та сторонній погляд на визвольні змагання галичан. Головною темою, висвітленою в мемуарах цих авторів, є спроба створити соборну Українську державу та опис власних дій на цій ниві; оцінка західноукраїнських політиків. Однак варто зауважити і їх головний недолік – спробу трактувати події за Збручем із позиції власної політичної платформи та відповідно до власного політичного курсу. Особливо цим грішать спогади В. Винниченка, який у своїй праці не приховує власного ставлення до галицьких політиків, як таких і ЗУНР взагалі. Не менш суб'єктивними є і спогади І. Мазепи, за прем'єрства якого Галицька армія фактично розірвала взаємини з Директорією та перейшла на бік А. Денікіна, а потім і більшовиків. Саме ці події й спричинили висловлене у мемуарах цього політика звинувачення галицьких діячів у сепаратизмі та зраді ідеалів соборності. Аналогічними настроями наповнені й праці інших східноукраїнських мемуаристів, що наочно засвідчує наявність непорозумінь, а часто, на жаль, й відкритого протистояння між політиками УНР та ЗУНР, які в подальшому відбилися в їх мемуарах.

Окрему, досить важливу частину мемуарної літератури становлять спогади військових, які боролися за українську державу по обидва береги Збручу. До них можна віднести праці колишніх

воїнів ГА, бійців легіону Січових стрільців, солдатів і офіцерів армії УНР. Найважливіше місце в цьому списку посідають мемуари С. Шухевича – п'ять томів «Споминів з Українсько-Галицької Армії» [12], спогади керівників ГА М. Тарнавського [13] та А. Кравса [14], генералів М. Омеляновича-Павленка [15] й О. Грекова [16] та інших представників вищого командування. Не менш важливими для об'єктивного висвітлення подій, пов'язаних зі збройною боротьбою за ЗУНР, є спогади керівників нижчої ланки та рядових стрільців, які безпосередньо брали участь у військових операціях. Ці мемуаристи хоч і не володіли всім тим масивом стратегічної інформації, що належала їх керівникам, проте саме вони якнайкраще могли оцінити дії своїх командирів і діяльність політиків, що лягла в основу успіхів та невдач української армії. Мемуари цієї групи часто містять таку інформацію, яку важко знайти навіть в офіційних документах – склад того чи іншого підрозділу, безпосередньо поставлені перед ним завдання, реакція воїнів та ворогів на різні події. Ці та інші моменти знайшли своє відображення в спогадах Д. Кренжаловського, О. Кузьми, Н. Іваніни, Д. Паліїва та інших [17–20]. Досить цікаву групу мемуарної літератури військовиків становлять також спогади Січових стрільців – вихідців із Галичини, які більшу частину визвольних змагань провели в Східній Україні, у складі армії УНР (періоду Центральної Ради й Директорії) та Української Держави П. Скоропадського. Їх спогади, хоча й більшою частиною присвячені подіям у Наддніпрянщині, містять цікавий матеріал про державницькі настрої галичан в цілому, їх бачення визвольних процесів на Батьківщині та особливо спільної боротьби в період існування соборної УНР. До цієї групи мемуаристів можемо віднести В. Кучабського, Р. Дашкевича, Є. Коновальця, О. Назарука [21–24] та багатьох інших.

Своєрідну групу серед військових мемуарів виділяються праці діячів армії УНР, які в різні часи мали контакти з Галицькою армією і відповідно висловлювали своє бачення подій у Західній Україні, її політичних та військових особливостей. До таких авторів варто віднести одного з організаторів «Вільного

козацтва» і ледь не останнього бойового генерала армії УНР Ю. Тютюнника [25] та інших, які прагнули показати не лише причини невдач власної армії, а й особливості її стосунків з бійцями ГА як в період спільних дій проти більшовиків та Добровольчої армії, так і після розколу українських збройних сил восени 1919 р.

Окреме місце серед мемуарів сучасників визвольних змагань займають праці, присвячені дипломатичній діяльності ЗУНР, передусім її взаємин із країнами Антанти та участі в Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. Написані дипломатами та членами дипломатичних місій, учасниками конференції та задіяними в підготовці до неї особами, мемуари містять цінну інформацію про організацію дипломатичної роботи, труднощі на шляху до міжнародного визнання УНР та ЗУНР, і що головне – ті проблеми, з якими зіткнулися українські делегації в Парижі при спробі заручитися підтримкою країн-переможниць у відповідності до проголошених ними ж принципів. Особливо змістовно ці аспекти розкрито в спогадах А. Марголіна [26], О. Шульгіна [27], Є. Онацького [28], О. Назарука [29], та інших.

Окрім вищезгаданих, події становлення ЗУНР, її боротьба з Польщею, стосунки з УНР та занепад як державного утворення відображено і в мемуарах інших сучасників, які представляли різні політичні табори. Згадки про ці події є у лідерів російського Білого руху та учасників подій з інших країн – Польщі, держав Антанти тощо. Всі вони становлять той важливий джерельний комплекс, що дозволяє максимально об'єктивно досліджувати історію Західноукраїнської Народної Республіки на всіх її етапах. У цілому ж існування ЗУНР, її внутрішня та зовнішня політика досить детально висвітлена в мемуарних джерелах.

В умовах Великої війни 1914–1918 рр., українці, розподілені кордонами ворогуючих імперій, опинилися між «двох вогнів» і змушені були поповнювати лави армій ворогуючих династій – Габсбургів та Романових. Близько 250 тисяч українців служили в австро-угорському війську, і близько 3,5 млн – у російському. У спогадах Р. Дашкевича про фронтові будні простежується смуток

із приводу того, що українці воюють за інтереси династії Габсбургів: «зневага до тих, які вмирили або хотіли вмерти за цесаря і чужу державу» [30, с. 284]. Він стурбований, що серед офіцерів австрійської армії обмаль українців; що українське населення Волині залякане жорстокістю угорських частин і сподівається, що з часом буде все ж таки служити українській справі.

У воєнні роки спроби галицьких політиків та інтелігенції підняти в австрійському парламенті питання навіть про автономію України, не кажучи вже про незалежність, часто натрапляло на значний опір більш організованих та впливових поляків, які вбачали в Галичині виключно частину майбутньої незалежної Польщі. В свою чергу намагання членів Головної української ради (ГУР) та Союзу визволення України (створені у 1914 р.) знайти порозуміння у Відні натрапляло на однозначну відповідь про те, що уряд Габсбургів непереконливий у щирості та відданості українського суспільства. Причиною такого ставлення до українців мемуаристи однозначно називають діяльність польських політиків, яким австрійський уряд довіряв значно більше. Така пропольська орієнтація австрійського уряду не зникла навіть після офіційного визнання ним Української держави у 1918 р., на що вказує в автобіографії В. Габсбург [31].

Однак потреба протистояти польській агітації змусила українців продовжити процес захисту національної самоідентичності та відстоювати ідеї державності. З метою недопущення повної передачі Галичини під польський контроль замість ГУР 5 травня 1915 р. створено Загальну українську раду, до складу якої увійшли представники всіх політичних партій Галичини та Буковини і делегати від Союзу визволення України. Програму дій цієї організації вмістив у своїх мемуарах М. Лозинський. Він зокрема зазначає, що вона мала дві частини: 1) для українських земель Росії, які будуть звільнені за допомогою Австро-Угорщини та Німеччини, вони домагалися державної самостійності, 2) для земель, що входять до складу Австро-Угорщини, – з'єднання в окремих, автономних українських край [2, с. 18].

Особливий пік діяльності Загальної української ради припав на 1916 р., коли вона на обговорення австрійського уряду висунула власний проект майбутнього українців. Апеляція до імператора та спроби протиставлення відданих австрійському престолу українців неблагонадійним полякам не дала реального результату – своїм указом від 4 листопада 1916 р. імператор Франц-Йосиф I фактично відкинув всі проекти створення українського автономного краю під австрійською зверхністю. Територія Галичини мала увійти до новоствореної Польської держави разом із тими українськими землями, що будуть завойовані в Росії. Українці ж мають лише сподіватися на певну автономію у складі Польщі. Після такої поразки Загальна Українська Рада розпалася, адже більшість партій відкликали з неї своїх представників [2, с. 20].

Сам по собі документ 4 листопада 1916 р., що передбачав після завершення війни створення самостійної Польської держави, до складу якої й мали ввійти землі східної Галичини, став серйозним ударом по проавстрійських настроях української верхівки. У своїх мемуарах К. Левицький дає досить промовисту оцінку цій ситуації, вказуючи, що Австрія на патріотизм галицьких українців відповіла репресіями, інтернуванням, реквізиціями, і нарешті мала віддати їх полякам, фактично засудивши на національну смерть. Відповідь на цей документ оголосила 7 листопада 1916 р. українська група в парламенті. Депутати одностайно заявили, що «Українська нація не визнає ніколи відокремлення Галичини під польським пануванням та ніколи не зречеться права самоуправи її національної території і створення окремого краю в рамках Австрії» [4, с. 69]. Варто зазначити, що ця відозва найкраще демонструє позицію тогочасної західноукраїнської політичної еліти. Незважаючи на образу і відкрите ігнорування імператором Францом-Йосифом I їх позиції, вони навіть не намагалися радикалізувати свою програму, продовжили політику відданості династії та австрійській державі, сподіваючись на зміну позиції Відня.

Підстави для такого сподівання були. Адже в цілому ставлення представників австрійської еліти до українців не було таким однозначним, про що засвідчує у своїх мемуарах В. Габсбург, який особисто був знайомий із багатьма тогочасними політиками. Зокрема він наголошує, що в основі пропольської орієнтації були особисті уподобання імператора Франца-Йосифа I. Більш прихильно ставився до українців спадкоємець престолу Карл I. Однак останній навіть після свого приходу до влади у листопаді 1916 р. не наважився на поділ Галичини на польську та українську, хоча вже підготував проект цього наказу. Як зазначає автор спогадів, Карл I просто не хотів скандалів у парламенті, які неодмінно б влаштували польські депутати [31].

Наступною спробою досягнення порозуміння між українськими політиками та австрійським урядом щодо майбутнього галицьких земель стала активізація діяльності депутатів австрійського парламенту – Української парламентської репрезентації (УПР), керівництво якою здійснював Є. Петрушевич. Однак єдності серед галицького політикуму не існувало. Так, очолюваний

К. Левицький –
автор мемуарів про події
1918 р. в Галичині.

Фото із книги «Українські січові
стрілці 1914–1920». Львів, 1935

К. Левицьким Народний комітет (Львів), а також група депутатів з Буковини діяли окремо від УПР, не визнаючи монополії Є. Петрушевича та його репрезентації на відстоювання українських інтересів. М. Лозинський, який у своїх спогадах досить детально описує цей розкол між українцями, вказує, що він значно послабив їх роль у парламенті [2, с. 22].

Більше того, М. Лозинський відкрито звинувачує представників УПР в неспроможності виконання завдань щодо створення української держави і недопущення включення Східної Галичини до складу майбутньої Польщі. На його думку, репрезентація та її

лідери зберегли ту саму тактику, яка призводила до попередніх невдач, а саме: спроба досягнути порозуміння з австрійським урядом та угодницька позиція перед ним, недостатньо ефективне використання парламентської трибуни для захисту українських інтересів тощо. Наводячи текст промови Є. Петрушевича в парламенті 19 грудня 1917 р. в ході дебатів про допущення народів імперії до мирних переговорів, автор вказує на відсутність в ній навіть натяку на власну державу, а можливість об'єднання австрійської України з Наддніпрянською виглядала лише у формі далекого ідеалу. Максимальне, чого домагалася в цей час репрезентація, – це автономія України в складі Австрії, а не Польщі [2, с. 23].

Інакше характеризує в мемуарах діяльність УПР її учасник Л. Цегельський. Випускаючи з уваги 1917-й р., він вказує на ту значну роботу, яку провели члени цієї групи напередодні подій 1 листопада 1918 р. Зокрема наголошується на участі представників репрезентації у багатосторонніх переговорах із делегаціями інших слов'янських народів – хорватів, словенців, чехів, словаків щодо рекомендацій імператору Карлу I про зміну державної структури імперії в цілому. Він також наголошує, що розбіжності між українськими групами не були такими сильними, і у переговорах з імператором Карлом I щодо майбутнього держави спільно виступили віце-президент парламенту Ю. Романчук, голова Української парламентської репрезентації Є. Петрушевич, представник від Буковини М. Василько та голова львівського Народного комітету К. Левицький [3, с. 26–27].

Одночасно у мемуарах Л. Цегельський відкидає і звинувачення сучасників щодо небажання лідерів УПР надалі відстоювати ідею об'єднання Галичини з Наддніпрянською Україною. Причиною таких дій своїх соратників він називає саме ситуацію в Києві, де при владі знаходився проросійський гетьман П. Скоропадський, проти якого вже встигла сформуватися опозиція з числа українських соціалістичних партій. На думку автора спогадів, будь-який протигетьманський переворот мав неодмінно призвести до захоплення України більшовиками, що звичайно ніяк не суміщалася з планами існування єдиної, соборної держави [3, с. 30].

Важливим заходом, проведеним УНР на початку 1918 р., стала нарада 25 березня, на яку скликано представників усіх політичних партій Галичини. Її предметом було вирішення питання щодо організації національних сил. На нараді присутніми були 500 депутатів, що засвідчує зацікавленість у поставлених питаннях усіх політичних сил регіону. Прийнята резолюція містила низку положень, зокрема щодо визнання Брестського миру, як першого кроку до української державності, чергового наголошення на невідривності українських земель від Австро-Угорщини, вимога остаточно відокремити «королівство Галичини» від польської адміністрації та перетворення Галичини й Буковини в окреме державне об'єднання [4, с. 8–11]. Нарада продемонструвала ту розбіжність, що існувала ще на початку 1918 р. щодо майбутнього українських земель у різних соціальних прошарках Галичини. Якщо молодь та військові, особливо Січові стрільці, виступали передусім за незалежну соборну Україну, то парламентарії та партійці до останнього трималися федералістської позиції щодо майбутнього устрою Австрійської імперії [21, с. 28–29].

Протягом літа – початку осені 1918 р. у середовищі УНР розроблялися різні проекти майбутньої української державності в Галичині як у складі Австрії, так і як незалежної країни. Особливо помітно це стало тоді, коли поразка країн Центрального блоку в світовій війні проявилася досить очевидно. Тим більше, що на міжнародній арені серед лідерів Антанти ставлення до майбутнього Австро-Угорщини поступово змінювалося. Якщо на початку 1918 р. пріоритетним видавався проект американського президента В. Вільсона про збереження Австрійської імперії як федеративної держави з широкими повноваженнями всіх національних меншин, то в подальшому більшої ваги став набувати проект французького прем'єра Ж. Клемансо щодо повного розгрому Австрії та її розподілу на низку незалежних держав. І чим далі тягнулася війна, тим реалістичнішим ставав саме французький проект, у якому були впевнені чехи, словаки, поляки та південні слов'яни [2, с. 26].

Одним із заходів з розробки плану майбутньої співпраці Галичини з Антантою став проект створення у складі антантівської армії українського легіону з військовополонених галичан на Італійському фронті. Його автором став редактор газети «Діло» В. Панейко, який ще в квітні 1918 р. виїхав у Швейцарію і там розпочав зустрічі з представниками Антанти [3, с. 32]. З метою реалізації названого проекту він повернувся у Львів та вів переговори з К. Левицьким та Є. Петрушевичем про фінансування такої діяльності. Однак, отримавши відмову від обох політиків, В. Панейко змушений був повернутися в Швейцарію ні з чим. При цьому Є. Петрушевич відкрито заявив, що він не братиме участі у таких заходах, адже вважає їх зрадою Центральному блоку, засвідчивши таким чином ще раз позицію УПР щодо автономії України у складі Австрії [4, с. 52–54].

Політика вичікування української верхівки врешті-решт дала збій. Про це однозначно вказують більшість мемуаристів, які висвітлюють події жовтня 1918 р. У цей час військова та політична криза Австро-Угорщини стала настільки очевидною, що навіть галицькі політики змушені були змінити свою тактику вичікування та перейти до відкритих вимог. Так, ще 22 вересня 1918 р. у великому залі Народного Дому у Львові відбулося маніфестаційне віче українців, що стало протестом жителів міста проти приєднання Галичини до Польщі. Окрім простих громадян на віче присутніми були К. Левицький (який вмістив у свої мемуари опис цієї події), секретар Народного комітету С. Баран, письменник М. Левицький, доктор Л. Цегельський та інші відомі персони. Основною ідеєю цих зборів стала вимога виконання австрійським урядом усіх зобов'язань перед Українською Державою відповідно до Брестського договору, а також зобов'язань зі створення автономного українського коронного краю в самій Австрії. Ключовою темою віча стала ідея єдності всіх українських земель. І хоч в черговий раз було наголошено на вірності ідеям автономізму, все більш яскраво проступала ідея власне української соборної держави [4, с. 97–98].

Наступним кроком відходу від попередньої політики стали парламентські дебати у Відні, що розпочалися 1 жовтня 1918 р. Діяльність українських парламентарів на цій сесії досить детально висвітлив у своїх мемуарах М. Лозинський. Основою для дебатів стало оголошення «унії» Австрії з Польщею, що вкотре підкреслило ігнорування австрійцями всіх українських проектів. У відповідь на неї 4 жовтня в своєму виступі голова УПР Є. Петрушевич уперше відкрито пригрозив розривом із Австрією в разі відмови від поділу Галичини на українську та польську частини. Ще більш радикальним став виступ К. Левицького, який чітко заявив, що шлях українців веде не до Варшави, а до Києва [4, с. 105]. Більше того, в його промові читалося попередження про рішучість українців збройним шляхом відстоювати свої права і не допустити переходу у «польське рабство». Підсумував же прагнення української сторони депутат від соціал-демократів С. Вітик, який заявив, що українці обрали свій шлях, і він веде до «з'єднання вільної України» [2, с. 27].

Така позиція українських парламентаріїв не лише наочно продемонструвала іншим депутатам рішучість української сторони, а й фактично підштовхнула їх самих до реальних справ із забезпечення власної державності. Як згадує у своїх мемуарах Л. Цегельський, українці стали грати в подвійну гру, з одного боку, засвідчуючи свою відданість Габсбургам, а з іншого – готуючи переворот [3, с. 34]. Однак, як і кожна конспірація, ця не могла тривати вічно, тим більше, що події та публічні заяви змушували діяти рішуче. Через це 10 жовтня 1918 р. у Відні проведено нараду УПР, на яку зібралися всі українські депутати разом із С. Вітиком, митрополитом А. Шептицьким та депутатами з Буковини, очолювані М. Васильком. Рішенням цієї наради, прийнятим одногосно, стало скликання 19 жовтня 1918 р. до Львова представників усіх українських областей Австро-Угорщини з метою створення власного керівного органу – Української національної ради, яка буде уповноважена проголосити й реалізувати право самовизначення українського народу на його західних землях [4, с. 105–106].

Потрібно сказати, що не лише парламентарі розпочали роботу з переходу влади в Галичині до українського керівництва. Такі ідеї поширювалися й серед українських військовиків. І якщо депутати більше уваги приділяли саме організаційним моментам, щоб провести заходи в «законному полі», то військові готували практичні проекти. Як зазначає у своїх мемуарах В. Габсбург, ще 15 жовтня до нього приїхали два українських офіцери з Галичини і повідомили, що українці готуються перейняти владу в регіоні. Більше того, ними обговорювалися реальні заходи, зокрема план знищення мосту через р. Сян, що мало забезпечити неможливість швидкої відповіді поляків [31]. Ця згадка засвідчує, що плани військового перевороту готувалися не перший день, і військовики реально розцінювали можливість перемоги. А той факт, що про свої плани вони доповіли хоч і прихильному до українців, але все ж таки представнику правлячої династії, засвідчує, що ніхто з них не розглядав можливість реальної протидії з боку австрійської влади подальше існування Австрійської імперії.

Отже, можна стверджувати про те, що на середину жовтня 1918 р. більша частина українського суспільства Галичини, особливо його політично активні прошарки, були готові до радикальних змін, прагнули продовжувати боротьбу за українську державність на всіх рівнях.

Подальші події в Австро-Угорщині розвивалися досить швидко, і що головне – на користь українській справі. Так, 6 жовтня на Буковину для поповнення з Великої України переведено частину підрозділів Січових стрільців – найбільш національно свідомої частини українських військових, які могли стати головною опорою нової влади [31]. А 16 жовтня 1918 р. зникла й остання перепона для скликання національних зборів – імператор Карл I Габсбург опублікував свій маніфест, у якому сам закликав кожне «плем'я» в країні створити свій власний державницький організм [4, с. 109] Передбачалося для всіх народів, які прагнули увійти до складу нової, перебудованої Австрії (а українці декларативно відносилися саме до таких), необхідність ство-

рення власних національних Рад, що мають займатися справами свого народу. Проголошення цього указу ставило під сумнів правове підґрунтя від польської сторони, адже тепер дії українців відбувалися не самовільно, а відповідно до імператорського маніфесту. Однак, маніфест розрахований передусім на поляків, ще раз підкреслив їх право на створення власної держави і лише висловлював надію щодо «унії» Польщі з Австрією. Він практично повністю ігнорував інтереси українців не лише Галичини, а й тих регіонів, що до неї не належали, передусім Холмщини, Підляшшя та Закарпаття. Опублікована в газеті «Діло» відповідь української сторони, складена в дусі УПР, чітко зазначала, що за таких умов українці не бачать для себе перспективи. Лише відокремлення українських регіонів від Польщі та здійснення їх повноцінного захисту від полонізації дозволить виправдати дії українців зі збереження союзу з Австрією [2, с. 28].

Враховуючи все вищезгадане, Всенародний конгрес Східної Галичини, що відбувся 19 жовтня 1918 р. перетворився на вирішальну політичну подію цієї доби. Сам цей захід дуже детально описано більшістю мемуаристів – учасників конгресу: К. Левицьким, Л. Цегельським, М. Лозинським та ін. Вони зазначають, що на зібранні присутні були практично всі представники української політичної верхівки, а головуєчим був голова УПР Є. Петрушевич. Однак тривало воно не довго. Головуючий зачитав прийняті напередодні постанови про утворення Української національної ради та її статут, постанову про проголошення незалежності всіх західноукраїнських земель. Спроба соціал-демократів нав'язати дискусію з приводу подальших відносин із Великою Україною та проведення соціальних реформ завершилася невдачею – конгрес було закрито [2, с. 31].

Однак не всі політичні сили були задоволені таким завершенням конгресу. Як засвідчує у своїх спогадах О. Кузьма, того ж дня прихильники соборності українських земель зібралися на окрему нараду. Її рішенням стало відправлення у Київ власної делегації з заявою про прилучення українських земель Австро-Угорщини до Наддніпрянщини [18, с. 109]. Підкресленням цього

факту мемуарист показав, що з моменту виникнення української влади, вона не була єдиною, і вже в жовтні 1918 р. проявився розкол на дві групи – прибічників власне галицької незалежності та тих, хто виступав за єдину, соборну українську державу.

Головним же результатом конгресу стало проголошення прокламації Національної ради, в якій задекларовано курс на самостійну українську державу на території Східної Галичини. Враховуючи той факт, що більшість членів Національної ради на чолі з Є. Петрушевичем мали від'їхати у Відень на переговори з австрійським урядом, створено також львівське представництво УНРади, очолюване К. Левицьким, яке мало на місці вирішувати питання щодо процедури переходу влади до національного уряду і фактично готувати військовий переворот, що і відбувся 1 листопада [3, с. 34].

Однак боротьба за проголошену незалежність не обмежилися тільки конгресом 19 жовтня 1918 р. Наступні тижні тривала робота з практичного впровадження його рішень. У Відні розпочала переговори група УНРади, очолювана безпосередньо Є. Петрушевичем. Проте австрійський уряд у характерній для себе манері затягував переговори щодо визнання статусу української держави та повноважень Української національної ради. Лише на 30 жовтня призначено зустріч із главою уряду Лямашем, на якій українська делегація мала представити свої вимоги [3, с. 40]. Відповідно таке затягування негативно позначалося і на ситуації у Львові, де місцеві політики на чолі з К. Левицьким не мали можливості перейняти реальну державну владу в Східній Галичині [4, с. 128–129].

Таке затягування часу було вигідним іншій стороні – полякам. 18 жовтня майже одночасно з українцями поляки створили Польський національний комітет на чолі з Р. Дмовським, який відразу висловив претензії на Познанщину, Західну Білорусь та Галичину. Маючи достатні гарантії від австрійської сторони про майбутнє створення власної держави та входження усієї Галичини до її складу, вони не поспішали зі створенням додаткових представницьких інституцій, адже і так більша частина адміністрації

в Галичині була в їх руках. Лише 28 жовтня 1918 р. у Кракові відбулася нарада польських депутатів, на якій засновано Польську ліквідаційну комісію, що претендувала на контроль над усім регіоном, а 1 листопада комісія повинна була приїхати у Львів і перейняти в австрійських урядовців всю владу. За таких умов вичікування відповіді з Відня було політично смертельним для Української національної ради, яка могла втратити владу навіть її не отримавши. Як зазначає у своїх мемуарах К. Левицький, наближався конфлікт, який мав вирішити: хто ж буде господарем у Східній Галичині [4, с. 120].

Перехід влади до українців у Львові, що в історіографії отримав назву «Листопадового зриву», став настільки несподіваною для більшості подією і настільки бажаною для проінформованих, що не міг залишитися поза увагою практично всіх мемуаристів, які описують у своїх працях події того часу. 1 листопада 1918 р. стало ключовою межею, з якої розпочалася практична, а не декларативна боротьба за незалежність Західної України. Саме вона докорінно змінила політичну свідомість великої кількості українців, вихованих до того часу в дусі відданості Габсбургам. Після захоплення українськими військами Львова більшість із них відчули себе справжніми українцями, які не менше, аніж інші народи – поляки, чехи, угорці заслуговують на свою державність. Зрозуміло, що такий ключовий історичний момент знайшов широке відображення у спогадах сучасників, часто навіть тих, хто не був свідком цих подій.

Висвітлити події перших днів, пов'язаних з антипольським повстанням в Галичині, що розпочалося 1 листопада 1918 р., дозволяють доволі детально зробити спогади політичних лідерів ЗУНР: К. Левицького, М. Лозинського, Л. Цегельського. Про перебіг боротьби у Львові залишили свідчення українські [17; 32] та польські [33; 34; 35] військові, які опинилися в ті дні на різних барикадах. У цілому існуюча мемуарна література дозволяє всебічно розглянути передумови та перші дні Листопадового повстання на західноукраїнських землях, наслідком якого стало створення ЗУНР.

Поразка Австро-Угорщини у Першій світовій війні восени 1918 р. сприяла активізації національно-визвольного руху поневолених народів імперії Габсбургів. Ще наприкінці вересня у Львові сформовано Український генеральний військовий комітет (УГВК), який розпочав підготовку збройного повстання. Коли 31 жовтня стало відомо, що до міста прибуде Польська ліквідаційна комісія, щоб перебрати від австрійського намісництва владу в Галичині, УГВК приймає рішення про збройний виступ. У ніч на 1 листопада найважливіші установи Львова перейшли під контроль українських військових.

Однак, аналізуючи ці події, не можна уникнути тієї підготовчої роботи, що відбулася напередодні повстання. Як уже зазначалося вище, 1 листопада мало стати днем прибуття до Львова членів Польської ліквідаційної комісії й відповідно встановлення польської влади над містом. Представники Української національної ради в цей час перебували у досить невизначеному стані. Як зазначає у своїх мемуарах голова львівського осередку Ради К. Левицький, її нарада 30 жовтня тривала до пізнього вечора, а рішенням стало: самостійно, не чекаючи реакції Відня, здобути Львів і перейняти на себе всю державну владу в регіоні [4, с. 129]. Ще раніше з метою забезпечення військового перевороту здійснено ряд заходів із централізації управління українськими підрозділами. Проте, на жаль, довгий час УГВК не мав власного керівника, і лише, коли 29 жовтня у Львів приїхав сотник Січових стрільців Д. Вітовський, влада була зосереджена в його руках. Однак невирішеність деяких моментів, а також недосвідченість членів українського військового керівництва стала очевидно в перші дні боїв за місто.

Останній день перед переворотом усі мемуаристи описують майже однаково. Ключовими його подіями стали нарада Національної ради, на якій були присутні К. Левицький, І. Ківелюк, В. Сінгалевич, С. Голубовський, М. Лозинський, С. Баран, а також приїзд із Відня Л. Цегельського [2, с. 39–40]. На вищезгаданій нараді окрім членів Національної Ради присутнім був також сотник Січових стрільців Д. Вітовський. Сама нарада проводилася

таємно, що було характерно для української політики того часу, оскільки загроза від пропольської адміністрації була досить серйозною. Д. Вітовський, як згадує К. Левицький, по-військовому прозвітував перед нарадою про повну готовність українських підрозділів до захоплення міста. Приїзд же з Відня Л. Цегельського пригальмував рішучість членів Національної ради. Зокрема він приніс звістку, що саме на 1 листопада очікується приїзд у Львів кур'єра від уряду, який і має привести акт про передачу влади Українській національній раді. Враховуючи цей факт, у зібрання виникло питання про перенесення дати перевороту, однак проти цього рішуче виступив Д. Вітовський. На його думку, це негативно позначиться на військових, які лише чекали наказу. В мемуарах Л. Цегельського дослівно передано слова сотника: «Все готове! Кур'єр або приїде, або ні, а тим часом поляки захоплять Львів. Нам ніяк не можна відкладати!» [3, с. 43].

З мемуарів Л. Цегельського помітно, що така поведінка ніяк не влаштовувала автора, і конфлікт між ними на нараді таки відбувся. Протягом усіх спогадів прослідковується негативне ставлення до Д. Вітовського взагалі, здійснюється спроба максимально зменшити його роль у цих подіях. Не маючи можливості заперечити його заслугу в перевороті цілком, Л. Цегельський наголошує на тих негативних рисах, що були, на його думку, більш серйозними, аніж популярність серед військових та патріотизм: політична наївність, надмірний радикалізм, недостатня військова підготовка для організації армії [3, с. 16]. І хоча таку критику Д. Вітовського автор пояснює бажанням зруйнувати створені в мемуарній літературі легенди, однак у ній прослідковується особиста образа.

Зауважимо, що саме Д. Вітовський зумів переконати К. Левицького та його колег у необхідності рішучих дій та захопленні Львова саме в ніч на 1 листопада. М. Лозинський відкрито в своїх мемуарах говорить про те, що саме Д. Вітовський змусив членів Ради прийняти його план перевороту [2, с. 40]. І якщо більшість політиків змирилися з таким тиском військових, представляючи в мемуарах дискусію між Д. Вітовським та

Л. Цегельським, як звичайні дебати, то сам Цегельський відкрито говорить про інцидент, звинувачуючи свого опонента в незнанні парламентських методів і процедур [3, с. 43]. Це лише зайвий раз засвідчує, наскільки напруженою була ситуація під час наради, і як вплинув на неї приїзд Л. Цегельського. Останній по суті виявився форпостом попередньої політики, що орієнтувалася виключно на законні засоби боротьби і до останнього сподівалася на порозуміння з австрійським урядом. Тим часом УВГК перейменовано на Українську генеральну команду (УГК), до складу якої увійшли сотник Д. Вітовський, отаман С. Горук, поручики П. Бубела, Б. Гнатевич, І. Цьокан та ін. Саме ці люди й взяли за розробку остаточного плану перевороту, представленого в подальшому членам Національної ради.

«Апофеоз України». Україна виборює незалежність від поляків та росіян.
Листівка із колекції автора

Незважаючи на те, що події, безпосередньо пов'язані з переворотом, описано в мемуарах І. Фенціва, В. Кривокульського, М. Дем'янчука [36; 37; 38] та ін., жоден із авторів не дає опису тієї підготовчої роботи, що велася серед українських військово-

службовців напередодні повстання. Згадується лише той факт, що майже ніхто з солдатів, крім деяких офіцерів точно не знали дати виступу. Інші автори взагалі стверджують, що виступ почався тому, що всі його чекали, а відповідно наказ Д. Вітовського був лише останньою краплею [36, с. 6]. Цікавим також видається спеціально зауважена Л. Цегельським спроба ряду авторів представити Д. Вітовського ледь не єдиним організатором перевороту за максимальної віддаленості його від діячів Української національної ради. І дійсно, такий варіант висвітлення початку перевороту 1 листопада 1918 р. дуже притаманний мемуаристам із числа колишніх військових, для яких перемога у Львові була ледь не найбільшим успіхом за всю подальшу кар'єру. Власне ситуація в регіоні на той момент була настільки напруженою, що всі солдати з дня на день вичікували наказу про виступ. Через це аргумент Д. Вітовського про неможливість відкладення початку операції був дійсно слухним і переконливим, адже настрої військових могли швидко змінитися в разі невиправдання їх сподівань. Тим більше існував аргумент, що наступного дня поляки стануть непереможними, адже Львів є їх політичним та адміністративним центром [2, с. 39].

Відповідно прибуття до міста представників Польської ліквідаційної комісії стане приводом до відкритого виступу всіх поляків, підтриманого також австрійською адміністрацією, яка змушена буде забезпечити передачу влади новій силі. Українці за таких умов взагалі залишаться поза законом. Не можна при цьому ігнорувати і той факт, що більшість жителів Львова на той момент були представниками польської культури, відтак очікувати від них допомоги було марно. Лише рішучість галицьких українців, на якій і наголошують у своїх мемуарах сучасники, могла дати потрібний результат.

Спогади учасників про безпосередній виступ є досить однорідними. Військові зазначають, що наказ про захоплення ключових об'єктів – будівлі вокзалу, ратуші, інших урядових установ виконано швидко і без-будь якого опору. Так, підхорунжий З. Русина згадував про підняття українського прапору над львів-

ською ратушею. «Відшукую двірника, щоб відчинив двері на вежу. Двірник, коли побачив у моїх руках прапор, зразу здогадався в чому діло, і ключа не міг знайти... Та револьвер найкращий аргумент: ключ знайшовся» [39, с. 93]. Наступною перепоною був пожежний вартовий, який зачинив двері від входу на башту, але й тут демонстрація зброї відіграла вирішальну роль – незабаром над ратушею замайорів український прапор.

Хорунжий В. Михайлів розповів про залучення до виступу 19-го піхотного полку, особовий склад якого переважно український. Уночі 31 жовтня, в казармах на вул. Петра і Павла, представники УГК спільно з рядовими, заарештували офіцерів-поляків. Командир полка – чех Опеталь, який мріяв про відновлення, на уламках імперії, Чеської держави, прихильно поставився до роззброєння полку і побажав повстанцям успіху. Вранці, 1 листопада полк взяв участь у перевороті [40, с. 75–77].

Польські урядовці виявилися не готовими до таких радикальних заходів із боку українців, не маючи у місті достатньо сил, щоб йому протидіяти. Тим більше напередодні 1 листопада на території Львова діяло декілька нелегальних польських організацій із різною політичною орієнтацією, і подолати ці розбіжності їм було не легше, аніж українцям. Через це опір організувати в перші години було просто нікому. Незначні перестрілки стали більше винятком, аніж реальною спробою протидіяти українським підрозділам. Австрійського намісника, графа Гуйна та військового коменданта міста, генерала Пфєффера затримано у домішках та оголошено заарештованими. Однак окрім фактичного домашнього арешту проти австрійських чиновників не здійснено ніяких заходів. Діячі Української національної ради готували процедуру законної передачі влади від намісника і через це віднесли до заарештованих із повагою [2, с. 41]. Саму процедуру арешту намісника досить докладно передав у своїх спогадах Л. Цегельський [3, с. 48–50]. Усього ж у перевороті, за офіційними даними, на які й спираються більшість мемуаристів, брало участь 1500 українських військових – практично весь український військовий контингент у місті. Допомога цивільних українців,

які теж прагнули взяти участь у виступі, не знадобилася, тим більше, що про цей захід практично ніхто не знав.

Як згадує в своїх мемуарах К. Левицький, захоплення Львова обійшлося для українських військових без жодної втрати. У подальшому в місті лунали лише поодинокі постріли, коли українські патрулі займалися вилученням зброї у поляків, не даючи їм можливості для швидкої організації опору. Д. Вітовський, який перейняв на себе функції коменданта, був переконаний, що українське військо контролює ситуацію і його становище є цілком певним [4, с. 136]. Таку успішність перевороту мемуаристи пояснюють майже однозначно – головними підвалинами успіху стала якісна підготовка плану з захоплення міста і повна таємність цієї операції. Однак варто врахувати і позицію М. Лозинського, який змушений був визнати, що вся ця акція виявилася справжньою імпровізацією. Поляки, як з числа військових, так і з цивільного населення навіть не підозрювали, що українці наважаться на такі радикальні дії і тому не спробували завадити перевороту [2, с. 41]. Підхорунжий Січових стрільців М. Заклинський, передаючи атмосферу та враження сучаників тих днів, у спогадах підкреслив, що вперше після 1349 р. Львів – знову українське місто [41, с. 216].

Проте, незважаючи на швидку перемогу, українцям з самого початку довелося її відстоювати збройною силою. Адже ще 1 листопада, як засвідчують очевидці, поляки спробували здійснити контрпереворот, організувавши в міській школі ім. Конарського, в районі головного залізничного вокзалу, свою військову акцію. Вона фактично стала початком війни за Львів, що тривала до 22 листопада [2, с. 41]. І хоч українцям вдалося в перший день не допустити поширення польського заколоту, однак у подальшому військові сутички посилювалися, наступного дня перейшовши у відкрите протистояння. Вуличні бої охоплювали цілі райони, і перевага в них поступово почала переходити до поляків, значно краще обізнаних із містом.

Для більшості жителів переворот 1 листопада 1918 р. пройшов зовсім непомітно. Більшість невійськових мемуаристів ак-

тивно використали у своїх працях фразу: «мешканці лягли спати в Австрії, а прокинулися в Україні». Символом нового порядку став жовто-синій прапор над міською ратушею. Такий перебіг подій у Львові викликав негативну реакцію поляків та здивування євреїв, які випитували українських вартових що сталося. Ті відповідали, що «Прийшла Україна!» [4, с. 136]. Така реакція простих міщан наочно демонструє правдивість аргументів Д. Вітовського, адже саме несподіваність стала основною перевагою українців, і вичікування ще одного дня могло б призвести до цілком протилежних результатів.

Однак захопити владу над містом і організувати власну державність виявилось не такою легкою справою, особливо за наявності потужного, організованого ворога – поляків. Як засвідчує В. Габсбург, далеко не всі необхідні заходи здійснено вчасно. Так, не встигли українці підірвати міст через р. Сян, що дозволило полякам швидко перекинути резерви до повсталого Львова [31]. Не вдалося здійснити також вчасну передислокацію куренів Січових стрільців з Буковини, де вони знаходилися під командуванням В. Габсбурга, і це дозволило полякам укріпитися в місті в районі Каstellівці. Ще надвечір 1 листопада поляки зуміли припинити внутрішнє протистояння (а саме воно й стало затримкою початку широкомасштабного польського контрповстання) та об'єдналися під керівництвом капітана Ч. Мончинського. І що головне, як засвідчує очевидець подій Л. Цегельський, – не вдалося налагодити достатню дисципліну серед української армії. Д. Вітовський не зумів повноцінно виконати обов'язки коменданта, дозволивши польським легіонерам укріпитися на Каstellівці. Нервовість як військових, так і цивільних політиків у перші години знівельовала всю ту перевагу, яку отримано вночі. Провину за такий розвиток подій Л. Цегельський покладає особисто на Д. Вітовського [3, с. 60].

І якщо українські військові допустили певну «поблажливість» до виступу поляків, то цивільні з перших годин розпочали роботу з улаштування всіх правових процедур отримання влади. Так, того ж дня на вулицях було розвішано «Відозву до населення

міста Львова», в якій оголошувалося про створення Української держави на українських землях Австро-Угорської монархії. Таким чином ще раз публічно задекларовано приналежність до імперії. Відтак українська влада на законних підставах переймає владу від австрійців. Про розрив стосунків з Віднем у цей час навіть не йшлося. І вже в полудень 1 листопада українська делегація УНРади вирушила в палац заарештованого намісника графа Гуйна. К. Левицький, який очолював українців, детально описав цю подію. Віце-президент намісництва В. Децикевич, який офіційно заарештованим не був, підписав з українською делегацією протокол про передачу влади Українській національній раді [4, с. 138–139]. Так цивільна влада набула легального статусу за всіма «канонами права».

Український патруль на Галицькій площі Львова. Листопад 1918 р.
Фото із книги «Українські січові стрільці 1914–1920». Львів, 1935

Того ж дня відбулася й передача військової влади в місті. Військовослужбовці австрійської армії з числа неукраїнців просто розійшлися, і генерал Пфедфер залишився без армії. Тому на Бернардинській площі він разом з іншими австрійськими офіцерами урочисто передав владу коменданту Д. Вітовському. Таким

чином і цивільна, і військова влада офіційно перейшла до рук українців. Однак тут і допущено стратегічної помилки – поза увагою лишилися поляки-військовослужбовці, які почали скупчуватися на Кастелівці, організовуючи там осередок антиукраїнського руху. Сподівання українських офіцерів, що поляки не наважаться на відкритий виступ виявилось ілюзорним.

Наступним, важливим для державного будівництва кроком стало оприлюднення програми дій, які нова влада вважала першочерговими. Так виникла «Відозва Української Національної Ради у Львові до українського народу», включена в мемуари практично усіх авторів. Зміст цієї відозви складав програму дій та основи конституції нової держави. В ній було проголошено громадянську рівність усіх незалежно від народності та віросповідання, оговорено право національних меншин: німців, євреїв, поляків – надіслати своїх представників до Ради. До прийняття нових законів у силі лишалися закони Австрійської імперії, адже вони, на думку авторів документа, не суперечили ідеї української держави. Сама ж Національна рада визначалася як тимчасовий уряд, що діятиме до того часу, коли вдасться провести вибори на засадах рівного, загального і таємного виборчого права. Сформовані на виборах Установчі збори й повинні вирішати майбутню долю Західноукраїнської держави. Однак ключовим моментом цього документа можна вважати ту його частину, що напряму присвячена армії та необхідності захисту власної державності. Всім воїнам-українцям наказувалося перейти в підпорядкування Українській національній раді. Особлива увага також приділялася налагодженню оборони стратегічних об'єктів – залізниць, пошти і телеграфу [2, с. 42–43].

Сам текст документа наочно демонструє ту небезпеку, яка постала перед молодого українською державністю. Легка й безкровна перемога у Львові стала лише першим кроком і не могла приховати ту загрозу, що становили поляки, які так і не змирилися з втратою важливого стратегічного центру. Не менш важливим для галичан стало захоплення влади у регіонах, адже самим Львовом держава не обмежувалася. Як зазначає у своїх

спогадах К. Левицький, ще зранку 1 листопада до міста прибули представники повітових організацій, які прагнули отримати безпосередні інструкції дій та документи, що мали підтвердити їх легітимність, як комісарів Української національної ради для перейняття влади в повітах [4, с. 138–139]. Однак останній момент виявився досить складним і затягнувся на певний час. Особливу увагу йому приділили лише після створення спеціального виконавчого органу – Тимчасового державного секретаріату.

Тим часом сама ситуація в місті була досить нестабільною. Поляки вже 2 листопада спробували контратакувати. Їм досить швидко вдалося захопити склади зброї та продовольства, що дозволило озброїти нові підрозділи. Як засвідчує Л. Цегельський, саме здобуття вантажного вокзалу забезпечило полякам перевагу, адже там знаходилася значна кількість боєприпасів. Наступною помилкою, якої допустилися українські політики, стало укладання перемир'я терміном на 24 години. Саме його найбільш якісно змогли використати поляки, зосередивши в місті нові резерви [3, с. 57–62].

Досить швидко поляки змогли довести число своїх воїнів до 1150, з яких 500 були кадровими офіцерами. Незважаючи на те, що українців було більше (на 3 листопада їх нараховувалося в місті 2050 осіб), їм бракувало досвідчених офіцерів. Військові мемуаристи, описуючи ці події, часто називають причинами невдач відсутність у галичан військової техніки та озброєння, однак наголошують на високому бойовому дусі солдат [38, с. 13]. І хоч заперечити мужність українських військових неможливо, однак не можна й однозначно списувати причини поразки на звичайну невдачу. Більш об'єктивно видається причина, згадана Л. Цегельським, який пояснює поразки українців 2–3 листопада недосвідченістю офіцерів і особисто Д. Вітовського, який не зміг налагодити керівництво гарнізоном. Як згадує К. Левицький, Д. Вітовський сам попросив про відставку, обумовлюючи її тим, що його армія не має досвіду воювати з населенням у місті й через це почала розходитися по домівках [4, с. 145]. Однак відставка Д. Вітовського 3 листопада і призначення комендантом полков-

ника Г. Коссака не тільки не вирішила питання, а ще більше дезорганізувала українців [3, с. 64–65].

Важливим рішенням Української військової команди став наказ основним курем Січових стрільців, що на момент повстання дислокувалися у Чернівцях, якнайшвидше їхати у Львів. Цей наказ Д. Вітовського ще 1 листопада передано командирові легіону В. Габсбургу, про що він згадує в своїх мемуарах. Однак він так само і зазначає, що більшість стрільців не бажала залишати Чернівці, плануючи обороняти місто від наступаючої румунської армії. Офіцерський корпус, незважаючи на рекомендацію В. Габсбурга виконати наказ, не вірив в те, що поляки можуть розпочати повстання. І тільки особисте втручання командира забезпечило відправку Січових стрільців о 4 годині ранку 2 листопада 1918 р. [31]. До Львова ці сотні прибули на добу пізніше, аніж планувалося. Лише 3 листопада до станції Сихів (Львівські вокзали вже були в руках поляків) прибула перша група стрільців. На думку Л. Цегельського, ця затримка січовиків мала фатальні наслідки у боротьбі за Львів [3, с. 22].

Окрім Січових стрільців, аналогічні накази отримали команди українських підрозділів Золочева, Бродів, Станіслава та інших міст. Однак надходження допомоги з регіонів затримувалося. Як згадує Л. Цегельський, лише з Бродів прибуло 200 бійців, а місцеве керівництво у Станіславові, Коломиї та Тернополі хоч і мало достатньо досвідчених військових, штучно затримувало їх відправку, побоюючись повстання місцевих поляків та не розуміючи стратегічної різниці між можливою втратою їх міст і реальною втратою Львова [3, с. 60–61]. Головною надією галичан у протистоянні з поляками стала допомога з боку Української Держави гетьмана Скоропадського. Є. Чикаленко, добре обізнаний у політичних справах (йому не раз пропонували очолити гетьманський уряд), 5 листопада 1918 р. відзначив у своєму щоденнику, що Національна Рада телеграфом постійно прохає про військову допомогу. Проте гетьман не піде на конфлікт із Польщею. П. Скоропадський лише пообіцяв просити німецьке коман-

дування, щоб те заборонило полякам порушувати умови Брестського миру і займати своїми формуваннями Холмщину [42, с. 194].

Наступний перебіг боїв за Львів наочно продемонстрував перевагу поляків, добре обізнаних із містом. Незважаючи на надходження вночі 4 листопада нової допомоги – приїхали інші стрілецькі загони з Чернівців, наступ українців на вокзал виявився невдалим. Ці поразки деморалізували січовиків. Їх довіра до власних офіцерів знизилася. Проте приїзд нового стрілецького підрозділу – сотні Іваницького, певною мірою стабілізував ситуацію в місті та тимчасово зупинив наступ польських легіонерів [38, с. 14]. Це дало можливість перейти до створення управлінської структури – Державного секретаріату та проголошення 13 листопада Західноукраїнської Народної Республіки.

3.2 Утворення ЗУНР в історико-мемуарній літературі

На початку листопада 1918 р., коли у Львові ще тривали бої за місто між українськими військами та польськими повстанцями, Українська національна рада розпочала створювати власний управлінський апарат, якого так потребувала новостворена держава. Однак для цього були свої складнощі, адже частина її членів перебувала у Відні, серед них і президент Ради Є. Петрушевич. Їх повернення на батьківщину було під значним питанням, адже Краків вже контролювали поляки, а в Угорщині розпочалася революція. За таких умов реальним інститутом, що міг діяти, виявилася т. зв. львівська делегатура Української національної ради. Однак фактично львівське представництво складалося лише з незначної групи людей, які змушені були в тих умовах перейняти на себе всю повноту влади [3, с. 63].

Також потрібно відзначити, і на цьому наголошують більшість авторів мемуарів, що українські політики виявилися не готовими відразу створити управлінський апарат. Лише 9 листопада сформовано Тимчасовий державний секретаріат, що перейняв від Національної ради виконавчі функції і безпосе-

редньо розпочав роботу зі створення державного апарату управління. До складу Тимчасового секретаріату увійшли: голова та секретар фінансів – К. Левицький, секретар внутрішніх справ – Л. Цегельський, закордонних справ – В. Панейко, секретар судових справ – С. Голубович, військовий секретар – Д. Вітовський, секретаріат із віросповідань та шкільних справ – О. Барвінський, земельних справ – С. Баран, торгівлі та промисловості – Я. Литвинович, праці та суспільної опіки – А. Чернецький, суспільного здоров'я – І. Куровець, шляхів – І. Мирон, пошти та телеграфу – О. Пісецький. За своєю структурою цей уряд був коаліційним, адже до нього входили представники різних політичних партій: націонал-демократичної – 8 секретарів, радикальної – 2 секретарі та по одному від християнсько-суспільної та соціал-демократичної партій [2, с. 44; 43, с. 15–18; 44, с. 109].

Однак мемуаристи в своїй переважній більшості були схильні до думки, що такий склад уряду є далеко недосконалим. Він формувався фактично з тих людей, які на той момент перебували у Львові та часто навіть не уявляли всього обсягу своєї діяльності. Не було також головного – досвідчених службовців, які мали виконувати свої безпосередні функції [3, с. 53] Ще однією серйозною проблемою, з якою зіткнувся новий уряд, стала потреба у визначенні подальших політичних орієнтирів, за якими мала розвиватися держава. І ледь не ключовим у цей час виявилось питання майбутніх стосунків із Наддніпрянською Україною, від якої чекали допомоги проти Польщі. Особливо такі ідеї були поширені серед військових, соціалістів та радикалів, яким імпонувала революційність Києва, і які вбачали як в Гетьманській державі, так і в опозиційних до неї силах свого природного союзника. В той же час більшість членів Ради з числа націонал-демократів, вихованих у проавстрійському руслі, передбачали швидке падіння Гетьманату та ставилися до ідеї союзу з революційними силами досить обережно. Одноманітну градацію українських політичних сил щодо питання про соборність подає в своїх спогадах В. Винниченко, який вказує, що соціал-демократи та трудовий люд були за союз з революційною Україною, а дрібнобуржуазні

націонал-демократи – проти [8, с. 397–398]. На останніх подіяла лише їх пряма залежність від армії в період вуличних боїв, і що головне – потреба пошуку хоч якогось зовнішнього союзника проти поляків. Відтак 10 листопада, окрім присяги членів Тимчасового секретаріату, опубліковано і його відозву з чітким зазначенням – головним завданням нового уряду є забезпечення виконання національного ідеалу всього українського народу та проведення всіх необхідних заходів для об'єднання всіх українських земель в одну державу [2, с. 45].

Як зазначає у своїх спогадах Л. Цегельський, навіть без головних заяв потреба у допомозі з Києва була необхідною. Відсутність боєздатної армії, важкого озброєння, амуніції та грошей робило неможливим не лише відбиття Львова, а й саме існування держави в східній Галичині. І тому навіть він, який до цього був ледь не найбільшим «сепаратистом», змушений був погодитися на приєднання всіх західноукраїнських земель до Гетьманату. Однак при цьому Л. Цегельський не забуває вказати й на ту загрозу, яка чекала Галичину вразі протигетьманського перевороту і приходу революційної армії – хаос, який утвориться в спокійній «австрійській Україні» в разі її союзу з революційною Україною [3, с. 74–75].

Наступним важливим кроком до розбудови власної державності стало формування її нормативно-правової бази. Через це в перші дні Державний секретаріат приділяв основну увагу виробленню «Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії». Документ опубліковано 13 листопада, і його повністю вмістив у свій твір М. Лозинський. Зокрема документ, складений з п'яти артикулів, містив основні положення існування держави – принцип суверенітету та державного заступництва. В ньому також чітко визначалися кордони нової держави – Галичина, Буковина та частина угорських комітатів Закарпаття за тими кордонами, що існували на офіційних картах колишньої імперії. Визначено також і державну символіку – гербом став золотий лев на синьому фоні, повернутий у правий бік. Офіційною назвою нової дер-

жави визначено Західноукраїнська Народна республіка [2, с. 45–46]. Автор мемуарів спеціально звертає увагу на назву «народна республіка», підкреслюючи цим розуміння галицькими політиками ситуації в тогочасній Європі та особливо в Україні. М. Лозинський чітко вказує, що, визначаючи назву, вони орієнтувалися на той зразок державного устрою, що був сформований ще у 1917 р. Центральною Радою, а діючий на той час гетьманський режим доживав свої останні дні.

Орієнтація власне на антигетьманську опозицію хоч і не була приємна всім (зокрема категорично проти неї виступав Л. Цегельський), однак саме вона стала найбільш перспективною і прагматичною на той момент. Ще більш жорстко висловився з цього приводу в своїх мемуарах В. Винниченко. На його думку, члени галицької верхівки були виховані, як «сеймові канцеляристи», і відповідно не могли уявити всіх перспектив, що створював загальнонародний революційний рух [8, с. 395].

Окрім вищезгаданого документ, під час свого недовготривалого перебування у Львові Секретаріат розробив, а Національна Рада прийняла ще 2 важливих документи – Закон про тимчасову адміністрацію областей Західноукраїнської Народної Республіки (16 листопада) та Закон про тимчасову організацію судів і власті судейської. Ці документи по суті визначали внутрішні організаційні принципи функціонування державного апарату, закладали підвалини до майбутньої перебудови її на республіканських засадах. Але на практиці запроваджувати ці закони виявилось набагато складніше. Головними перепонами в цьому процесі стали відсутність кваліфікованих кадрів та непорозуміння, пов'язані зі швидким і непередбаченим переходом влади від австрійських установ. У відповідності до інструкції першим завданням нової влади ставало створення українських повітових рад. Проте реальна влада перейшла до рук «комісарів української республіки», яких часто обирали серед місцевих, а потім в телефонному режимі затверджували у Львові [3, с. 54–55]. Однак навіть створення таких місцевих управлінських органів викликало значні труднощі. Так, з окремими гірськими районами взагалі не могли зв'язати

тися через брак на місцях звичайних телефоністів. Але за них, як зазначає мемуарист, урядовці були спокійні – в цих районах не було великих польських компактних поселень, та й для польської армії вони не становили великого інтересу.

Спогади учасників тих подій є важливим і часто єдиним джерелом, що висвітлює Листопадове повстання в інших містах регіону. Зокрема мемуарні свідчення М. Соневицького розповідають про перебіг подій у Чорткові [45, с. 394–396], М. Бігуна – у Стрию [46, с. 372–377], Ю. Рабія – у Камінці Струміловій [47, с. 311–321], Л. Рубінгера – у Золочеві [48, с. 306–309], М. Фляка – у Самбірі [49, с. 365–370], М. Кордуби – в Буковині [50], та інші. Як правило, усі ці мемуаристи вказують, що виступи місцевих українців для поляків були дійсно несподіваними, і влада переходила до рук повстанців без значного опору.

Український добровольчий загін м. Старий Самбір. Листопад 1918 р.

Так, наприклад, колишній поручик австрійської армії В. Шкварка у спогадах згадував, що він з українськими старшинами та 93 солдатами, в ніч з 1 на 2 листопада, без будь якого опору, в Теревовлі роззброїли угорський підрозділ, який був відправлений на батьківщину. З листопада склало зброю чеське форму-

вання, причому командири цієї частини привітали українців гаслом: «Хай живе Українська республіка!», у відповідь почули: «Хай живе Чеська республіка!». Незабаром двома ешелонами чехи теж відбули на свою батьківщину [51, с. 378–380]. Ці мемуари яскраво засвідчують про небажання національних меншин австро-угорської армії виступати на захист імперії та династії.

Більш складною виявилася ситуація з Перемишлем – ключовим містом на польсько-українському порубіжжі. Як зазначають у мемуарах сучасники, захопивши владу, місцеві представники Національної Ради та військового командування так і не змогли організувати оборону міста від поляків, зокрема знищити мости через р. Сян. 11 листопада польське військо захопило Перемишль. Трапився «перемиський скандал» [52; 98, с. 64–69]. Українці втратили не тільки ключовий форпост на заході держави, а й важливий залізничний вузол, через який поляки змогли в подальшому перекинути підкріплення до Львова. Фактично ця поразка багато в чому визначила весь подальший перебіг українсько-польського протистояння не лише за Львів, а й за Східну Галичину в цілому.

Та й в інших містах, де українцям вдалося здобути владу, ситуація була далекою від ідеальної. Л. Цегельський, який у перші дні свого секретарства здійснив поїздки різними містами, наводить цілу низку недоліків у їх організації та функціонуванні – від самовільного, неузгодженого захоплення влади, до призначення на посаду зовсім некомпетентних осіб. Хоча це, на думку автора, і засвідчувало про високий державницький дух галицьких українців, які самостійно спромоглися сформувати державний апарат [3, с. 86]. Зауваження мемуариста про здатність західних українців до політичної самоорганізації вважаємо цілком слушними, особливо у порівнянні з аналогічними заходами в Наддніпрянській Україні, де жодна з влад так і не змогла створити дієвий державний управлінський апарат.

Однак, незважаючи на такі патріотичні заяви галицьких мемуаристів, більшість тогочасних політиків розуміли, що власними силами відстояти Львів їм не вдасться, адже з кожним днем

польський опір посилювався, і поляки поступово займали всі стратегічні позиції у місті. Через це на початку другої декади листопада перед Національною Радою та Державним секретаріатом постало головне завдання – якнайшвидше отримати допомогу з Наддніпрянської України. З необхідністю термінового направлення делегації до Києва погоджувалися всі українські політики незалежно від своєї політичної приналежності. І вже 5 листопада до Гетьманату відправлено делегацію Української національної ради у складі О. Назарука та В. Шухевича, які мали офіційно звернутися до П. Скоропадського про допомогу [24, с. 5].

До Києва делегація Української національної ради прибула лише 11 листопада – в день, коли Німеччина, головна тогочасна зовнішня опора Гетьманату, підписала Комп'єнське перемир'я, капітулювавши перед державами Антанти у Першій світовій війні. Звістка про це лише посилила паніку правлячого гетьманського режиму, що тепер остаточно змушений був самостійно організувати боротьбу як проти зростаючої внутрішньої опозиції – Директорії, так і проти військ більшовиків, що лише вичікували початку евакуації німецької армії з України. Через це приїзд до допомогу зі Львова української делегації не викликав жодного ентузіазму гетьманських урядовців, хоча всі зовнішні риси зацікавленості дотримувалися. Так, делегація змушена була дві години чекати аудієнції в гетьмана, а коли вона нарешті відбулася, то стало зрозуміло, що допомога скоро не надійде. Хоча П. Скоропадський прийняв дипломатів досить привітно і відразу заявив, що допомогу надасть, однак зауважив, що не хоче офіційного оприлюднення своєї участі в цьому конфлікті, пропонував зробити так, наче допомога прийшла без його відома [3, с. 78].

Причини такої поведінки розкриває сам П. Скоропадський у своїх «Спогадах»: перемога Антанти вже була реальною справою, і відповідно пошук із нею порозуміння ставав ключовою необхідністю. Через це пряме втручання у внутрішні справи Австро-Угорщини могло бути сприйнятим переможцями, як виклик. Це питання мало однозначно вирішуватися на мирній конференції держав Антанти. До того ж публічне проголошення

антипольського виступу зумовило появу ще одного ворога – відновленої Речі Посполитої, яка користувалася повною підтримкою Антанти [9, с. 455].

І хоч обіцяна допомога, що мала надійти від гетьмана, виглядала досить поважно (фінанси, броневих автомобілі та важка артилерія), однак це не завадило членам делегації вступити в контакти і з опозицією, представленою В. Винниченком, С. Петлюрою та Є. Коновальцем. Вони повідомили галичан про підготовку перевороту та запропонували власну допомогу після приходу до влади. Така зацікавленість опозиції галицькими справами була очевидною, оскільки головною ударною силою, що мала йти на допомогу ЗУНР, стають Січові стрільці, які на той момент були і головною військовою опорою Директорії. І відповідно втрачати їх (а стрільці-галичани мали бажання повернутися на батьківщину) напередодні виступу було недоречним [21, с. 120–121]. Аргументи навів В. Винниченко, який посилався на необхідність збереження української влади в Наддніпрянській Україні. Відтак розпорошення всіх українських патріотичних сил між Києвом і Львовом, на думку майбутнього глави Директорії, може стати загибеллю для української ідеї взагалі. Варто зазначити, що сам В. Винниченко не вмістив цю розмову з делегатами у своїх мемуарах, що лише засвідчує його суб'єктивність у процесі написання праці «Відродження нації».

Результатом зустрічі галицької делегації з опозицією стало перенесення переговорів до Білої Церкви, яка знаходилася під захистом Січових стрільців, і з 14 листопада 1918 р. перетворилася на штаб нового, тимчасового, революційного українського уряду – Директорії. Саме туди змушені були переїхати О. Назарук та В. Шухевич, отримуючи обіцянки тепер від нового лідера – Головного військового отамана С. Петлюри. Однак як з часом переконалися учасники делегації, реальна влада належала не Директорії, а стрілецькій раді – виборному органу управління січовиків, лідерами якого були Є. Коновалець та А. Мельник. Саме стрілецька рада, розглянувши пропозицію відкомандирувати частину підрозділу у Львів, виступила категорично проти цього.

Аргументація майже повністю повторювала ту, яку свого часу застосував В. Винниченко: Січові стрільці, хоч і походять з Галичини, пов'язані передусім із державницькими інтересами Великої України; Київ – важливіший за Львів, а відправлення однієї частини загону до Львова могло б привести до того, що й Києва не здобудуть, і Львів не втримають [23, с. 299].

На думку О. Назарука, який значною мірою захопився ідеями лідерів Директорії про спільний похід спочатку на Київ, а потім на Львів, затримка з відправленням Січових стрільців на захід була виправданою, адже з кожним днем армія Директорії збільшувалася. Співпраця між О. Назаруком та керівництвом протигетьманського повстання зросла настільки, що галицький дипломат фактично почав виконувати функції міністра преси та пропаганди УНР – писав відозви, вів переговори з німецькими гарнізонами тощо [24, с. 90–91]. Це дійсно надавало певного оптимізму в Білій Церкві, у той час як у Львові справи українців ставали з кожним днем все гірше. Неодноразові переговори з лідерами польських формувань про припинення бойових дій у місті сприяли лише подальшому посиленню поляків. Розкладався також моральний дух українських воїнів, які втрачали надію на перемогу. Деякі мемуаристи, описуючи стан та настрої українських військових, чітко та безапеляційно вказують на той факт, що вони, незважаючи на свій патріотизм, програли передусім завдяки «сільській психіці», що полягала не лише у нерозумінні міста, а й у певній неприязні до нього. Для більшості українських стрільців, як зазначає у своїх спогадах Р. Купчинський, саме по собі місто було виразником ворожого оточення, чужорідним елементом. Відповідно перші ж успіхи польських легіонерів лише посилити прагнення більшості стрільців залишити Львів і перенести бойові дії у звичну для них відкриту місцевість [53, с. 50].

Мемуаристи, описуючи сутички в місті, неодноразово підкреслювали героїство, продемонстроване бійцями з обох сторін. Так, Л. Цегельський, відзначаючи мужність українських солдат, наголошував також і на героїзмі польських легіонерів, серед яких були жінки. Окрім іншого, через виступи поляків практично

припинилося прибуття резервів із регіонів. Лець не останнім прибув до Львова на допомогу українським військам загін імені І. Гонти під проводом отамана А. Долуда з Наддніпрянщини – по суті майже єдина допомога, яка прийшла із-за Збручу. Досить швидко цей отаман перетворився на місцеву легенду, хоч реальної допомоги його підрозділ надати вже не міг. Проте Л. Цегельський у спогадах присвятив йому декілька рядків. «Коли Січові стрільці у Білій Церкві під командуванням Коновальця (галичани!) махнули рукою на Львів і Галичину, Долуд прибув десь із чорноморських степів до Львова – туди, де ішла боротьба за українську землю... Звідки в нього зародилось те сильне почуття єдності? Звідки він зрозумів, що таке Галичина – не знати. Долуд залишиться тихим героєм української соборності» [3, с. 68].

Жінки-воїни Польського жіночого добровільного легіону у Львові. 1918 р.

Українська армія за чисельністю й надалі переважаючи поляків, почала втрачати плацдарм за плацдармом, поступово витісняючись все далі на схід, опинившись на 20 листопада під реальною загрозою оточення. Єдиним виходом, що міг би дозволити українцям евакуюватися з міста, лишалося Підзамче, де стояв підрозділ Січових стрільців, посилений артилерією [86, с. 15].

У таких умовах Рада державних секретарів постановила розпочати підготовку до створення свого політичного центру поза межами міста. Однак, будучи переконаними у своїй безпеці, більшість Ради мала залишатися у Львові. Така позиція базувалася на впевненості, що українська армія зможе протриматися в місті ще два тижні, поки не прийде допомога з регіонів [2, с. 53]. Варто наголосити, що жоден із мемуаристів, описуючи події кінця листопада, вже не говорить про сподівання на підтримку з Наддніпрянщини. Це засвідчує факт повної невдачі місії О. Назарука та В. Шухевича, що став очевидним не лише для політиків. Щоправда учень львівської гімназії, який 21 листопада залишив Львів з українськими підрозділами, що відступали, у своїх спогадах відзначив: «І раптом пригадалося мені, скільки ще недавно було в мене і в моїх друзів надії на поміч гетьмана, на його військо...» [54, с. 254].

Сподівання на допомогу з інших міст Галичини, як і переконання у боєздатності українських військ у самому Львові, виявилися примарними. Відразу після завершення перемир'я, 21 листопада стало очевидним, що сили польських повстанців значно зросли, і не лише за рахунок місцевого населення. Поляки встигли отримати військову допомогу, і відповідно їх наступ став ще рішучішим, поставивши українців на межу оточення. Відтак й прийнято рішення якнайшвидше евакуюватися з міста, щоб зберегти як залишки армії, так і самих членів Української національної ради та Державного секретаріату. Ввечері 21 листопада український уряд та військо розпочали евакуацію, і наступного дня центром ЗУНР вже стало м. Золочів, куди переїхав Державний секретаріат та штаб армії. Львів залишено полякам, що стало одним із вирішальних чинників українсько-польської війни [55, с. 147–149]. Здобувши місто, поляки отримали не лише важливий стратегічний центр, а й моральну перевагу. Більше того, як зауважив у своїх мемуарах Л. Цегельський, захопивши Львів, поляки на 50 % виграли війну, адже тепер Антанта отримала аргумент про безпідставність українських

претензій на Галичину [3, с. 111–112]. Отже, існуюча мемуарна література як лідерів ЗУНР, так і їх політичних опонентів, є важливим джерелом, що дозволяє об'єктивно висвітлити перші кроки становлення державності в Східній Галичині у листопаді 1918 р.

3.3 Внутрішня політика ЗУНР та протистояння з Польщею

Листопадове антипольське повстання 1918 р., що розпочало визвольні змагання в Східній Галичині, зумовило й подальший розвиток західноукраїнської державності. Саме під час боїв за Львів закладено її підвалини – створено уряд, прийнято перші документи, розпочалося формування внутрішньої державної служби та правоохоронних органів – жандармерії. Однак, як засвідчують сучасники, ці процеси розвивалися досить повільно і не відповідали потребам часу. В їх основу покладено систему колишньої Австро-Угорської монархії, і це значною мірою уповільнило державне, національне будівництво. За умов втрати Львова перед українським урядом постала низка проблем, які потрібно було вирішити якнайшвидше. Всі вони досить ґрунтовно висвітлені в мемуарній літературі. Так, більшість авторів однозначно вказує, що головними перед галицьким політикумом в цей час стають 3 питання: 1) організація органів державної влади і управління на місцях, 2) створення національної армії, 3) налагодження ефективного співробітництва і відповідно отримання допомоги з Великої України [3, с. 113–115].

Вирішення цих трьох ключових проблем розпочалося українськими урядовцями ще за часів їх перебування у Львові. Однак перед цим стояла значна проблема, а саме неможливість зібрання в одному місці всіх членів Національної Ради, оскільки частина з них перебувала у Львові, інші – в містах, що потрапили під польський контроль (Перемишль, Ярослав); а значна частина політиків на чолі з Є. Петрушевичем продовжувала залишатися у Відні. Фактично влада перейшла до тієї частини Державного секретаря-

ріату, що з 1 по 21 листопада перебувала у Львові. Саме вона на нараді 23 листопада у Золочеві прийняла низку важливих рішень, що й визначили основні вектори розбудови держави. Першим стало рішення перенести столицю у Тернопіль, що має значно зручніші умови для контролю над транспортними артеріями провінції та з Києвом. Наступним, не менш важливим стало питання про проведення довиборів у законодавчий орган держави, що мало забезпечити його легітимність та дієвість. Зокрема до сформованого ще у жовтні 1918 р. складу Національної ради мали долучитися також депутати з інших міст, і що важливо – представники національних меншин – євреїв, поляків та німців. Однак, як засвідчують документи та мемуаристи, жодна з цих меншин своєї делегації до законодавчого органу, скликаного в січні 1919 р. у Станіславові, так і не відправила [2, с. 62].

Незважаючи на далекоглядні плани, передусім необхідно було вирішити поточні питання, що й стали завданням для Державного секретаріату в Тернополі. Найголовнішими з них вважаються: організація української армії та налагодження контактів з Директорією – політичною силою, що все більше встановлювала свій контроль у Наддніпрянській Україні.

Важливою проблемою, з якою зіткнулися галицькі урядовці у ході створення власної армії, стала практична відсутність офіцерів вищого рангу, здатних не лише керувати окремими підрозділами, а й планувати стратегічні операції та здійснювати комплексне командування збройними силами [15, с. 116].

Саме це, на думку ряду мемуаристів, і стало головною причиною поразки українців у Львові. І дійсно, серед українців, які займали офіцерські посади, не було не лише генералів, а й полковників. Через це проблему заповнення вищих командних вакансій вирішено шляхом запрошення військових професіоналів із Наддніпрянської України. Там Директорія більше дивилася на партійну приналежність, ніж на здібності колишніх представників російської імператорської армії. Саме залучення таких офіцерів стало одним із головних завдань галицької делегації на Велику Україну. Крім цього, їй необхідно було налагодити офіційні

стосунки з Директорією та обговорити проблему подальшого створення єдиної соборної держави.

Значна частина військових мемуаристів, С. Шухевич, М. Заклинський, описуючи становлення Галицької армії (після об'єднання восени 1919 р. з Денікіним – Українська Галицька Армія), звертають увагу на конфлікт між військовими комендантами Львова та командуванням Січових стрільців. Так, 21 листопада керівництво січовиків відмовилося виконувати наказ коменданта про передислокацію до Куровичів, де мали зібратися всі українські частини, що відступали зі Львова. Стрілецькі старшини вважали, що можливості обороняти місто ще не втрачені. Однак, коли стало зрозумілим, що власними силами стрільцям вистояти не вдасться, вони самовільно відійшли з міста, закріпившись на лінії Підбірці – Лисиничі – Винники – Чижки, утворивши таким чином Львівський фронт.

За таких умов формування армії набуло стихійного характеру. Як згадують у своїх мемуарах більшість сучасників, до приїзду з Наддніпрянщини генерала М. Омеляновича-Павленко українське військо практично було неконтрольованим [3, с. 115]. Зокрема Галицька армія на той момент становила низку об'єднань: групи «Схід» та «Старе Село» формувалися переважно з Січових стрільців, які й склали основу Львівського фронту; група «Північ» тримала фронт у районі Белза та Яворова; група «Південь» діяла в районі Перемишля. Вище командування (Начальна команда) всіх сил на той момент знаходилося в Бережанах.

Неоднорідним був також особовий склад українських підрозділів. Більшу частину з них становили колишні військові: українці зі складу австро-угорської армії, які в жовтні почали повертатися на батьківщину (передусім з Італійського фронту); добровольці з різних повітів регіону; Січові стрільці – фактична еліта тогочасної армії з високим рівнем боєздатності та патріотичного духу [3, с. 114]. Однак перетворити ці різномасті підрозділи в реально керовану та боєздатну армію виявилось не під силу Секретаріату військових справ. Через це одним із важливих

завдань, що покладалося на делегацію ЗУНР стало забезпечення прибуття в Галичину військових спеціалістів із Наддніпрянщини.

Рішення про відправку цієї делегації прийнято на засіданні Державного секретаріату в Золочеві. До її складу увійшли Л. Цегельський та Д. Левицький, які до останнього не знали, з яким саме урядом у Києві їм доведеться вести переговори. Програма візиту передбачала отримання військової допомоги – штабних офіцерів, фінансів, важкої артилерії, амуніції та одягу для армії, що мала вести позиційну війну взимку [3, с. 115]. Тим часом українські війська продовжували бої з поляками. Останні зосередилися на обороні захоплених плацдармів – Львова і Перемишля, та практично не намагалися наступати. Причина цього було досить очевидною, і її називає у своїх мемуарах генерал М. Омелянович-Павленко: Польща в той час вела боротьбу проти всіх сусідів (німців, литовців, чехів), і її військових ресурсів не вистачало для наступу в Галичині [15, с. 132].

Як зазначає у мемуарах сам учасник делегації Л. Цегельський, переговори з Директорією були досить складними. Члени революційного керівництва у Фастові відмовлялися від дискусії, апелюючи до того, що «вірчі грамоти» були адресовані керівництву Української Держави П. Скоропадського, а вони представляють Українську Народну Республіку. Більш результативно пройшли переговори з Головним отаманом С. Петлюрою, який досить швидко погодився надіслати офіцерів до Галичини та надати фінансову допомогу [3, с. 148–149]. Однак домовленість із верхівкою Директорії не вирішила всіх питань – навіть офіційно призначених офіцерів довелося чекати у Фастові три дні. Лише після цього відбулася особиста зустріч галицької делегації з генералом М. Омеляновичем-Павленком та його начальником штабу, полковником Є. Мишковським, яких звільнили перед цим з-під арешту Директорії за нібито прихильність до «федеративної грамоти» гетьмана [15, с. 111].

Лише 7 грудня делегація, отримавши частину необхідного спорядження та обіцяних Директорією коштів, відбула на захід. Сам Л. Цегельський у мемуарах висловлює задоволення резуль-

татами місії – окрім штабних офіцерів, він таки отримав 10 мільйонів крон, військове спорядження, передусім гармати, кулемети та продовольство [3, с. 150]. Проте головна обіцянка Директорії – відразу після здобуття Києва направити до Галичини декілька корпусів – реалізована так і не була.

Для керівництва ЗУНР це дійсно був великий успіх, що в подальшому дозволив генералу М. Омеляновичу-Павленку реформувати збройні сили, стабілізувати фронт та створити боєздатні підрозділи Галицької армії.

Сам же процес створення Галицької армії як єдиної бойової сили зайняв майже місяць. Як засвідчують у своїх спогадах учасники цих подій, у першу чергу цьому завадила недостатність матеріального забезпечення. М. Омелянович-Павленко згадував, що після свого призначення головнокомандуючим він зіткнувся з великою кадровою та мовною проблемою – значну кількість офіцерів в українських частинах склали австрійці, і офіційною мовою була саме німецька, що недостатньо зрозуміла простим солдатам. Та й самі новопризначені головнокомандувач з начальником штабу були не готові до роботи за австрійськими військовими статутами. Всього ж у розпорядженні нового командування, як зазначає у спогадах генерал, було 15 тисяч солдат, 40 гармат та повна відсутність технічних засобів [15, с. 116].

Однак протягом наступних місяців чисельність та боєздатність Галицької армії значно зросла. На початок весни 1919 р. замість практично неконтрольованих груп створено окремі корпуси та бригади з певним забезпеченням військовою технікою та допоміжними службами. Чисельність армії наближалася до 100 тисяч солдат та офіцерів, що на той момент було досить значною силою [2, с. 66]. Це дозволило військам ЗУНР не лише провести низку оборонних і наступальних операцій у Східній Галичині, а й пізніше у складі об'єднаних військ УНР взяти участь у військовій кампанії в Наддніпрянщині. Як зазначав у своїх спогадах М. Омелянович-Павленко, ледь не найболючішою проблемою нової армії стала організація санітарної служби. Йому як командувачу довелося навіть звернутися до населення регіону,

Підполковник піхоти та артилерист Галицької Армії.

Рисунок із книги О. Дерябіна «Гражданская война в России 1917–1922 гг.

Национальные армии». М., 2002

щоб створювалися спеціальні благодійні товариства, адже державним коштом вирішити проблему було неможливо [15, с. 141]. Про значну підтримку, надану військовим в цьому контексті українським населенням, писав у щоденнику юрист із Коломиї В. Глинський [106, с. 641].

Декілька рядків, із словами вдячності, М. Омелянович-Павленко присвятив українському військовому духівництву, зокрема О. Нижанківському якого в 1919 р. стратили поляки [15, с. 143].

Сучасники залишили нам мемуарні свідчення і про єврейські військові формування у складі Галицької армії. Так, С. Гайдучок та В. Михайлів розповідають про Кінно-кулеметну сотню, сформовану наполовину з вояків-євреїв при 4-й Золочівській бригаді Галицької армії у травні 1919 р. У цій сотні було 8 кулеметів на двоколках, що робило її під час бою дуже мобільним вогневим підрозділом [56, с. 16]. Командував Саул (Сальцьо) Роттенберг (з листопаду 1918 р. служив у війську ЗУНР), який за свідченням В. Михайліва виявився хоробрим командиром, його сотня відзначилася, після переходу р. Збруч, вже в Наддніпрянській Україні в боях з більшовиками під Коростенем. Прикриваючи відхід війська, 4 вересня 1919 р., знявши з тачанок свої 8 кулеметів, сотня Роттенберга шаленим вогнем стримала наступ підрозділів 2-го радянського Богунського полку. І лише під перехресним вогнем двох ворожих бронепотягів, почала відступати. Сам С. Роттенберг зазнав важкого поранення в голову, був відправлений до лазарету і ймовірно вже там помер [57, с. 7].

У цілому ж, аналізуючи тогочасну справу на фронтах, М. Омелянович-Павленко слушно зауважував в своїх мемуарах, що вона змінювалася ледь не кожен місяць [15, с. 135]. І якщо спочатку Галицька армія намагалася усіяко повернути Львів, то в подальшому її дії стали більш оборонними і врешті-решт завершилися відходом за Збруч. Варто зазначити, що однією з причин подальших її невдач стало перемир'я, укладене між українською та польською стороною 25 лютого 1919 р. за вимогою антантівських посередників, зокрема надісланого з Парижа генерала Ж. Бертелемі. Він привіз свій план припинення війни та

встановлення демаркаційної лінії між українськими та польськими військами. Як зазначає М. Лозинський, для української сторони це перемир'я було зовсім недоречним, оскільки її війська на той момент контролювали майже всю Східну Галичину, у той час як поляки – лише ділянку залізниці між Львовом та Перемишлем. Самі переговори у Львові тривали досить напружено і завершилися ультиматумом українській стороні відійти за т. зв. «лінію Бертелемі». Однак ультиматум відкинуто Державним секретаріатом [2, с. 75–80; 15, с. 161–162].

В подальшому деякі галицькі політики сумнівалися у правильності такого кроку, адже вони втратили не частину Галичини, а всю територію. Зауважимо, що для дипломатів Антанти Польща завжди була значно пріоритетнішим партнером, аніж Україна [8, с. 393]. Проте з цим твердженням не погоджується С. Петлюра, аналізуючи усі події, він писав: «мені тяжко згадувати деякі непоправні факти, що нанесли тяжкий удар не тільки ідеї нашої державності, але загальмували і справу спеціально галицьку» [58, с. 226]. Головний отаман військ УНР, який наполягав на визнанні демаркаційної лінії, був упевнений, що після цього кроку Антанта визнає українську державність і надасть допомогу в боротьбі з більшовизмом. Однак галичани прислухалися до порад генерала М. Омеляновича-Павленка, «який ніколи не орієнтувався в державних справах», і зірвали переговори [58, с. 226].

Отже, не лише військові поразки на рубежі 1918–1919 рр. визначали становище ЗУНР. У той час, коли військові намагалися реформувати армію та повернути втрачений Львів, політики здійснили низку кроків до подальшої розбудови держави. На кінець листопада реальна влада перебувала в руках Державного секретаріату, очолюваного К. Левицьким. Національну раду старого складу розпорошено, а її глава – Є. Петрушевич ще перебував у Відні. Однак протягом грудня ситуація в середовищі західноукраїнської верхівки змінилася. Так, 7 грудня з посади голови Державного секретаріату усунено К. Левицького, якого навіть політичні опоненти характеризували поміркованим та працездатним політиком. Його посаду зайняв більш виважений

С. Голубович, який, на думку Л. Цегельського, не спроможний був до самостійних політичних заходів – «політик без власного «Я» [3, с. 166].

Новим поштовхом до активізації державного життя стало повернення Є. Петрушевича, якого сучасники характеризують, як політичного максималіста та людину, що не схильна до компромісів. Саме ці дві особи – максималіст Є. Петрушевич та залежний від нього С. Голубович і стали тією силою, що здійснила остаточну розбудову нової держави. Важливим заходом у їх подальшій діяльності стала співпраця з новим складом Національної ради, що зібралася у Станіславові 3 січня 1919 р. Цей орган тепер складався з 150 депутатів, які представляли різні політичні партії, однак не мали представництва національних меншин регіону [2, с. 62]. І саме в перші дні діяльності цього органу прийнято ті ключові постанови, на основі яких мала розбудовуватися система державного управління. Зокрема першою стала постанова про об'єднання з УНР, значення якої різні мемуаристи висвітлюють у залежності від власних політичних симпатій. Переважна більшість (О. Станімір, М. Лозинський, О. Назарук) позитивно оцінюють таку перспективу, в той час як інші, до того-ж представники різних політичних сил (В. Винниченко, І. Мазепа), віднесли до неї більш ніж прохолодно, про що вже наголошувалося у ході аналізу доби Директорії.

Більш практичними стали прийняті закони, що визначали заходи зі встановлення вертикалі влади в країні. Зокрема доповнено статут Української національної ради, за яким упроваджено структуру її президії; Закон про створення відділу УНРади – нового керівного органу держави, до складу якого мали увійти президент та його радники, і який уповноважувався змінювати склад уряду, а також здійснювати низку державних заходів, наприклад, оголошення амністії, підписання нових законів тощо; Закон про недоторканість членів Державного секретаріату. Одноразово прийнято рішення про обрання нового складу Секретаріату, що остаточно сформувався 4 лютого 1919 р., і в якому більшість посад зберегли попередні державні секретарі [2, с. 63–64].

Проте не лише законодавчою діяльністю визначалася робота органів державного управління ЗУНР у цей час. Зокрема державний секретар внутрішніх справ Л. Цегельський у своїх мемуарах досить детально описує заходи, проведені його відомством із налагодження повноцінного життя країни. Так, він вказує на необхідності швидкого реформування всього інституту повітових комісарів, більшість із яких прийшли до влади, не маючи достатніх навичок управлінської роботи. Крім цього, становленню органів влади та правопорядку на місцях заважали натовпи австрійських та російських солдатів, які, повертаючись із фронту або з полону через Галичину, влаштували грабежі місцевого населення. А на Сокальщині з колишніх військових утворилися загони «вільного козацтва», що проявляли анархічні настрої та грабували польських мешканців. Л. Цегельський порівнює 2 млн полонених із колишніх австрійської та російської армій, які пройшли в обидві боки Галичини, з новою добою «Великого переселення народів» [3, с. 121–122]. Отже, щоб перешкоджати анархії, наступним важливим заходом стала організація національної жандармерії. Для цього створено спеціальний підготовчий заклад, очолюваний капітаном австрійської жандармерії М. Федитником. Уже на кінець грудня цей заклад підготував перших 1200 українських правоохоронців [3, с. 167].

Складною виявилася проблема налагодження зв'язку – телефонного та телеграфного. Причини цього автор мемуарів називає чітко – відразу після падіння австрійської влади місцеві селяни поспілювали стовпи та розікрали дроти. Також не вистачало кваліфікованих кадрів для роботи пошти, телефона та телеграфу, адже до цього більшість із них займали поляки та євреї, які не бажали співпрацювати з новою українською владою. З метою виправлення ситуації організовано спеціальні курси для українських дівчат, випускниці яких до кінця 1918 р. зайняли більшість вакансій [3, с. 168]. Ще складнішою була ситуація на залізницях, де окрім кадрового питання, існувала проблема з вугіллям, якого в Східній Галичині не було, а завозити його з Донбасу не дозволяла революційна анархія. Тому в місцевих майстернях

вперше у Європі почали переобладнувати локомотиви на опалювання їх нафтою [3, с. 168]. Про саботаж польських залізничників у Галичині писав у спогадах і представник дипломатичної місії УНР в Угорщині М. Галаган [59, с. 410].

Найбільш проблемним виявилось питання наповнення державної скарбниці, адже в умовах війни збирання податків було досить складним, а з експортної сировини східна Галичина мала лише нафту. Через це збільшення мита на її вивіз стало ледь не єдиним джерелом прибутків, породивши одночасно внутрішні проблеми з виробниками та торговцями, які розглядали підвищення мита, як зловживання з боку української влади. Наслідком такого «вирішення зверху» нафтового питання, а також цілої низки інших непопулярних серед робітників заходів стало Дрогобицьке повстання, очолюване соціалістом С. Вітиком. Цей виступ вдалося придушити українській адміністрації, лише залучивши військові підрозділи з фронту [60]. Однак і в подальшому проблема нафти стала ще більш актуальною в умовах визнання делегатами Антанти приналежності дрогобицького району до польської зони, відтак, й вимог вивести звідти українські війська та адміністрацію. Зокрема на особливу зацікавленість українських галицьких політиків у нафті неодноразово натякає в своїх мемуарах їх ідеологічний опонент В. Винниченко. З притаманним йому публіцистичним стилем він називає їх «кулуарними нафтовими патріотами», натякаючи на надмірну консервативність та прагнення будь-якою ціною зберегти контроль саме над нафтовими родовищами [8, с. 394].

І таких питань, що мали практичне значення у ході становлення державницьких інституцій, було більш аніж достатньо – питання перерозподілу панських лісів, націоналізованих державою; земельні питання; становлення української освіти; українізація державної служби тощо.

Усі вони вимагали негайного вирішення, і, як засвідчують більшість мемуаристів з середовища тодішньої влади, реально вирішувалися. Зокрема, як вважає М. Лозинський, прийняття в березні 1919 р законів «Про мову державних установ» та «Про

основи шкільництва» вирішило ці найболючіші питання [2, с. 65]. І хоч такий оптимізм галицьких мемуаристів і був перебільшенням реального стану речей, однак в якості виправдання їх позиції можна навести порівняння з Наддніпрянською Україною, де лише «контрреволюційний» гетьманський режим спробував провести аналогічні реформи, а революційна Директорія обмежилася заміною вивісок на установах у Києві [8, с. 202–203]. За таким порівнянням діяльність Державного секретаріату видається значно більш ґрунтовною, аніж її реальні наслідки. Через це неодноразова критика діяльності галицьких урядовців, вміщена в спогадах їх політичних опонентів, окрім раціонального зерна, містить звичайні спроби приниження їх досягнень.

Аналізуючи всю внутрішню політику ЗУНР в цей час, варто зупинити увагу на ключову політичну акцію, що проведена передусім за ініціативи західноукраїнських політиків – проголошення єдиної, соборної України. Саме питанню соборності приділяють значну увагу більшість мемуаристів, незважаючи на їх соціальне походження та політичні погляди. Однак при цьому варто визначити певну закономірність – якщо представники західноукраїнської політичної еліти основну увагу приділяють саме процесу підготовки цієї акції, то у мемуарах східноукраїнських сучасників головний акцент робиться саме на заходах 22 січня 1919 р. та їх наслідках. І в такому висвітленні подій є свій сенс, адже для галичан, які пріоритетним вважали саме національне відродження, ідея створення соборної держави була вершиною політичної діяльності. Для їх колег із Наддніпрянської України, більш зорієнтованих на соціальну боротьбу, проголошення соборності стало звичайним політичним кроком, що мав забезпечити взаємодопомогу українцям по обидва береги Збруча. Відповідно наслідки цієї події трактуються по-різному – від захоплення, що порівнюється з «хрещенням Русі», у Л. Цегельського [3, с. 252], до проголошення її «мертвонародженим проектом» В. Винниченком [8, с. 243].

Однак, незважаючи на таку розбіжність в оцінці результатів, усі мемуаристи майже однотайно називають початком цієї акції

підписання договору 1 грудня 1918 р. у Фастові між Директорією в особі В. Винниченка, П. Андрієвського, Ф. Швеця й С. Петлюри та делегацією Державного секретаріату в складі Л. Цегельського та Д. Левицького [8, с. 154–156]. Один із авторів цього документа, Л. Цегельський досить детально у своїх спогадах описує дискусію щодо майбутнього статусу Західної України в єдиній державі, результатами якої було забезпечення автономії Галичини, на яку дуже неохоче погоджувалися члени Директорії. Основне протиріччя полягало у баченні майбутнього соціального ладу, адже соціалісти з Наддніпрянщини настоювали на соціалізації та націоналізації, а їх західноукраїнські колеги – на пріоритеті приватної власності на землю [3, с. 138]. Але, незважаючи на розбіжності, договір таки укладено, і ключовим пунктом у ньому стало зобов'язання обох сторін провести «злуку» ЗУНР та УНР у найкоротший час.

Виконання ж цієї угоди відбулося досить швидко. Так, головною перепоною, яка стояла перед проголошенням Акту соборності була необхідність відбити у гетьманців Київ, що й затягнулося фактично до середини грудня 1918 р. Відтак урочистості довелося перенести на січень наступного року – через потребу скликання Трудового конгресу, вищої владної інституції, що передбачена декларацією Директорії. В свою чергу Українська національна рада, яка до скликання загальноукраїнських Установчих зборів вважалася вищою владною інстанцією у Східній Галичині, урочисто проголосила Акт соборності на своєму засіданні вже 3 січня 1919 р., не очікуючи реакції Києва [3, с. 210–212]. Одночасно обрано делегацію в складі 65 осіб, які повинні були їхати у Київ для нотифікації угоди про возз'єднання [2, с. 68].

Опис подій у Києві 22 січня 1919 р. знаходимо в більшості мемуарів сучасників, однак реакція на них є досить неоднорідною. Так, визначаючи урочистий характер заходів, їх пишність та помпезність, автори по-різному до них ставляться. Наприклад, представник Директорії В. Винниченко вважає ці заходи зайвою демонстрацією марнославства С. Петлюри [8, с. 242]; О. Назарук, вказуючи на урочистість, не намагається їх описувати через

існування зовнішньої загрози для Української держави [24, с. 116]. Близький до О. Назарука погляд висловлюють представники Січових стрільців. Так, Р. Дашкевич наголошує, що Січові стрільці, в тих умовах, не раділи святку, бо журилися над майбутньою долею України [61, с. 139–140], а В. Кучабський трактує цю подію, як велику перемогу, затьмарену наступом ворогів на всіх фронтах [21, с. 177]. Л. Цегельський та М. Лозинський називають проголошення соборності початком нової державності, адже наступного дня розпочалася робота першого спільного державного органу – Трудового конгресу, в якому брали участь делегати з обох частин України [3, с. 239–240; 2, с. 69].

Наддніпрянці – представники Армії УНР на святі Соборності в Коломії.
Січень 1919 р.

Не оминули увагою західноукраїнські мемуаристи і роботу самого Трудового конгресу, висловлюючи про нього досить одноманітні думки. Більшість сучасників, окрім звичного визначення ролі галичан у його роботі (С. Вітик став членом президії), наводять і власну критику щодо його організації та діяльності – нетривалий час засідань, відсутність досвіду парламентської роботи (зрозуміло за виключенням галицької делегації), політичне протистояння між представниками різних партій тощо. Все це звело нанівець ті позитивні моменти, що могла створити діяльність цього представницького органу. Результат же роботи став досить прогнозований – в середовищі українських партій посилилася диференціація; конгрес не створив нової влади, фактично продовживши термін діяльності Директорії; жодне з питань внутрішньої політики, що вже наболіло, так і не було вирішено [2, с. 69–70; 3, с. 262–266].

Щодо самої ЗУНР, то її перейменовано в Західну Область Української Народної Республіки (ЗОУНР), наділено широкими автономними правами до скликання загальноукраїнських Установчих зборів, а лідера Української національної ради Є. Петрушевича включено у склад Директорії. Однак, не дивлячись на такі оптимістичні декларативні заяви, рішення про реальну допомогу галичанам у війні з Польщею так і не було прийнято. ЗУНР, незважаючи на зміну назви, і надалі лишилася сам на сам із польською загрозою, що посилювалася з кожним днем, і стала, на жаль, ще одним підтвердженням номінального характеру соборності України в ті часи.

3.4 Мемуаристика про поразку ЗОУНР

Останній період існування Західноукраїнської держави, що тривав протягом більшої частини 1919 р., на відміну від попередніх періодів («Листопадовий зрив» та ін.) висвітлений у мемуарній літературі порівняно вузько. Його розкрито переважно лише в спогадах військових, як українських, так і польських, які й були реальними носіями державності. Очевидці подають

детальну інформацію про основні події цієї доби. У монографії науковця М. Литвина зазначено біля 380 позицій подібних публікацій [62, с. 400–418]. І якщо праці С. Шухевича, М. Омеляновича-Павленка, А. Кравса насичені значним фактичним матеріалом щодо утворення та функціонування збройних сил, то спогади О. Станіміра зосереджені на спробі пояснити причини невдач. На його думку, державницька ідея у суспільстві належним чином не спиралася на власні фізичні та моральні сили, тобто на військо та церкву [63, с. 7–11]. Мемуари сучасників є не тільки важливим джерелом військової кампанії, а й висвітлюють історію повсякденності армійського побуту. До них належать спогади Н. Іваніни [19, с. 33–40], Р. Купчинського [53, с. 48–54], А. Дівнича [63, с. 101–106], С. Жибачинського [64].

Більшість же політиків, особливо тих, хто власними діями (чи бездіяльністю) призвів до падіння цього осередку західноукраїнської державності, намагаються максимально скоротити ту частину мемуарів, що присвячена саме поразці. Така традиція притаманна не лише західноукраїнській мемуарній спадщині, а всьому масиву матеріалів, присвячених визвольним змаганням 1918–1919 рр. Саме через це викладення подій 1919 р. в Галичині у спогадах сучасників є досить різноманітними. Отже, спробуємо через призму мемуарної літератури висвітлити останні місяці існування ЗОУНР, виявити внутрішні та зовнішні чинники, що призвели до поразки визвольних змагань у Східній Галичині.

Незважаючи на офіційну зміну державницького статусу – перехід від незалежної держави до автономної області у складі УНР, – політичний розвиток Східної Галичини в першій половині 1919 р. тривав по-особливому. Втручання паризької Найвищої Ради мирної конференції у перебіг збройного українсько-польського протистояння значною мірою погіршило перспективи українців власними силами захистити державність. Вимушене перемир'я дозволило полякам не лише зупинити «Вовчухівський наступ» галичан, а й забезпечити плацдарм для власного просування на схід. Тим часом новим центром ЗОУНР стає м. Станіславів. І саме в цьому місті Українська національна рада продо-

вжила процес державного будівництва. Будучи по суті лише тимчасовим керівним органом, Національна рада підготувала і прийняла ряд законопроектів, що мали стабілізувати внутрішню структуру держави. Так, з 25 березня по 15 квітня тривала чергова сесія законодавчого органу регіону, на якій прийнято низку важливих законів. У своїх мемуарах М. Лозинський наводить тексти цих документів, що значною мірою (завдяки авторським коментарям) дозволяє проаналізувати їх значущість для державного життя. Зокрема 15 квітня прийнято 2 закони про майбутню владу – «Закон про вибори до сейму» та «Закон про скликання сейму». Ці документи не лише визначали принципи формування нового, загальнонародного представницького органу влади, а й здійснювали розподіл території країни на виборчі округи і обумовлювали принципи українського виборчого права. Інший не менш важливий документ – «Закон про виконання громадянських прав і обов'язків у Західній області УНР» від 8 квітня 1919 р., на думку мемуариста, забезпечив правову єдність жителів обох частин України, адже відповідно до нього громадяни УНР також прирівнювалися до громадян ЗОУНР [2, с. 89–92].

На цій сесії, що передбачалася, як остання для Національної ради (в червні 1919 р. вже мав бути обраний сейм), здійснено також спробу розв'язання земельного питання. Будучи ледь не ключовим для українського населення, воно потребувало якнайшвидшого практичного вирішення, чого сама Національна рада зробити не могла. Через це прийнятий 14 квітня закон містив лише основи майбутньої земельної реформи, проведення якої відкладалося на той час, коли солдати повернуться з війни, і головне (як зауважив М. Лозинський) – поки не визначиться міжнародна ситуація. Через небажання дати полякам додатковий аргумент проти ЗОУНР, так і не було чітко встановлено процедуру націоналізації великих земельних наділів, більшість із яких належала саме польським власникам [2, с. 92].

Однак така поміркована політика української влади не досягла потрібної мети. І окрім власне внутрішніх, не менш важливими були й зовнішньополітичні причини. Незадоволення значної

частини населення і особливо політиків соціал-демократичного спрямування орієнтацією Державного секретаріату на Антанту (і небезпідставне в світлі її ставлення до українсько-польського конфлікту) вилилася в пошук нового політичного союзника. Якщо в перші місяці ЗУНР таким орієнтиром була Наддніпрянська Україна, то після втрати Директорією Києва та її політичного коливання в бік тієї ж самої Антанти, надія на допомогу з боку С. Петлюри значно знизилася. Нарада в Рівному, на якій присутніми були військові керівники Галицької армії та військ Директорії, досить детально описана в спогадах М. Омеляновичем-Павленком. Вона ще раз лише засвідчила, що С. Петлюра сам сподівався на підтримку з боку Галицької армії, а не збирався допомагати їй проти поляків [15, с. 180–181].

Колишній міністр закордонних справ Гетьманату Д. Дорошенко, який опинився у Станіславові, згадував, що був там неприємно вражений великою кількістю офіцерів різних отаманських загонів Директорії. Петлюрівська «отаманщина» викликала розчарування серед галичан [10, с. 441–442]. Так, Л. Цегельський розповідаючи про повернення делегації ЗУНР зі свята проголошення соборності у Києві, відзначив, що потяг чотири рази затримували на різних станціях місцеві отамани. І лише урядовий статус делегації та особисті зустрічі-переговори з отаманами, дали можливість доволі швидко повернутись до Галичини [3, с. 152–154].

Тож на кінець весни 1919 р. лишалось тільки два можливих політичних орієнтири – союз із відомим українофобом, який відмовлявся навіть визнавати право українців на власну державу – білогвардійським генералом А. Денікіним, або союз із більшовиками, яких не сприймали не лише західноєвропейські політики, а й більшість представників галицької еліти. Саме в цей час в Угорщині встановлюється радянська влада, і Угорська соціалістична республіка усіма силами намагалася здобути територіальний «коридор» до більшовицької Росії. Найкоротший шлях до об'єднання цих двох радянських країн проходив саме через територію ЗУНР, що й спричинило спроби більшовиків порозумі-

тися з Національною радою [8, с. 321–322]. Сам факт переговорів з угорськими комуністами про створення цього «коридору» мемуаристи розцінюють по-різному. У той час, як В. Винниченко однозначно називає їх єдиною спробою врятувати українську державу, яку буржуазні політики відкинули через страх перед революцією, М. Лозинський згадує, що самі по собі переговори велися на приватному, а не на офіційному рівні. Більше того, він як мемуарист, аналізуючи їх результати, апелює до твердження – ані Антанта, ані більшовики реально не хотіли бачити українську державу і не збиралися виконувати свої обіцянки [2, с. 103].

Взагалі про стосунки УНР та Угорщини якнайкраще розповідають спогади М. Галагана. Ще на початку січня 1919 р. міністр закордонних справ УНР В. Чехівський призначає М. Галагана головою дипломатичної місії в Будапешті. Перед українською дипломатією в Угорщині стояло два нерозв'язаних питання: проблема територіальної приналежності Закарпатської України та повернення українських військовополонених колишньої російської армії з угорського полону.

22 лютого 1919 р. М. Галаган прийняв президент Угорської республіки М. Карольї. Зустріч виявила різні погляди щодо бачення проблеми навколо Закарпаття. Український дипломат переконував, що цей регіон – українська етнічна територія. Президент навпаки доводив, що Угорщина має всі історичні права на ці землі [59, с. 425]. Через місяць, у березні 1919 р. владу в Угорщині захопили ліворадикальні сили, і на мапі Європи з'явилася Угорська радянська республіка. М. Галаган відвідав комісара закордонних справ, комуніста Бела Куна, проте той дав зрозуміти, що у зовнішній діяльності червона Угорщина буде орієнтуватися на більшовицьку Росію [59, с. 442–444]. Переговори української сторони з урядом комуністичної Угорщини викликали невдоволення з боку країн Антанти, що не сприяло авторитету УНР на міжнародній арені.

За таких умов небажання галицьких політиків йти на контакт із Москвою та Будапештом виглядало досить обґрунтованим.

Політичні баталії та внутрішнє протистояння, що були визначальними для верхівки ЗОУНР, лише підкреслювали ту кризу, в якій опинився регіон на початку травня 1919 р. До того ж військово-стратегічна ситуація змінилася там на користь поляків. Уже 20 квітня польські війська розпочали наступ у районі Львова і повністю зняли його блокаду. 30 квітня до міста прибув генерал Ю. Галлер разом із французькими офіцерами. Його армія, сформована у роки війни у Франції з поляків, була озброєна та вишколена за найкращими зразками і не мала собі рівних на українсько-польському фронті [15, с. 182]. Одночасно в перші дні травня на бік поляків перейшов отаман УНР В. Оскілко, який мав тримати оборону Волині. Однак після невдалого державного перевороту змушений був тікати під польське прикриття. Поляки увійшли в Луцьк. Це відкрило увесь правий фланг оборони Галицької армії, змушуючи її відступати. Як згадує генерал М. Омелянкович-Павленко, наступ поляків тривав у напрямку Хирів – Старий Самбір із подальшим виходом до нафтових районів. Одночасно з півдня розпочався наступ румунської армії, що підійшла ледь не до Станіславова. Взагалі бойові дії Галицької армії з румунами на Покутті слабо відображені в мемуаристиці. В якості джерела слід навести спогади М. Бурандза [65, с. 131–141].

Командний склад 2-го корпусу Галицької армії м. Стрий. 1919 р.

Уже 18 травня українські війська змушені були відійти в трикутник Дністер – Збруч – Золота Липа [15, с. 183–184]. Опис цих подій різними мемуаристами, незважаючи на відмінності, засвідчував одне – українська армія не могла вже на рівних боротися з поляками. 23 травня, не маючи можливості захищати Станіславів від румунської армії, що наступала, Державний секретаріат прийняв рішення про початок евакуації. 26 травня президент Національної ради Є. Петрушевич та члени уряду залишили місто і відбули спочатку до Бучача, звідти до Заліщик і нарешті до Чорткова [2, с. 106].

Ситуація, в якій опинилися ЗОУНР на кінець травня 1919 р., увійшла в історичну та мемуарну літературу під назвою «трикутника розпачу», адже дезорганізація в армії та уряді була значною. Як засвідчує О. Станімір, урядовці продовжували дискутувати навіть на мості в Заліщиках, а моральний стан солдатів був вкрай низьким. Не було ніякої визначеності щодо майбутнього. Єдиним шансом, на думку офіцерів, мало стати створення військової диктатури, яка зуміє об'єднати всі зусилля армії для перемоги. Результатом подальших консультацій між військовими і урядовцями став перехід 9 червня 1919 р. усіх владних повноважень Є. Петрушевичу, який отримав посаду «диктатора» [2, с. 107]. В. Винниченко з притаманним для нього «чорним гумором» описав цю подію, як дії купки кулуарних бійців, які спочатку узурпували владу, а потім на мосту в Заліщиках передали її одному кулуарному герою [8, с. 403]. І хоч таке висвітлення подій також має право на життя, однак за тих умов іншого вибору в галичан фактично не було.

Встановлення диктатури, як тимчасового явища, призвело і до змін у політичній структурі держави. Замість попередніх державних органів створено уряд Головноуповноважених диктатора, які виконували функції міністрів. При владі з'явилися й інші люди, зокрема новим головнокомандуючим став генерал О. Греків. Заходи, проведені диктатором, певною мірою стабілізували ситуацію в українській армії, а генерал О. Греків зміг підготувати

план загального наступу, що увійшов в історію під назвою «Чортківської офензиви».

Саме наступ у червні під Чортковом став останньою великою битвою Галицької армії на батьківщині, яка несподіваним ударом змогла заволодіти Чортковом і в подальшому відтіснила поляків на лінію Золотої Липи. Ця перемога знайшла своє відображення у численних спогадах учасників тих подій [66, с. 9–10; 67, с. 78–82; 68, с. 18–19; 69, с. 4–5]. На його здійснення пішли всі ресурси Галицької армії, як людські, так і матеріальні. Метою операції стала підготовка до подальшого можливого наступу на Львів [15, с. 187]. На 26 червня 1919 р. лінія фронту зупинилася на ділянці Дністер – Букачівці – Перемишляни – Броди, але розвивати успіх не було можливості через брак амуніції та зброї. Про боротьбу в цей час українських «літунів» з польською авіацією, розповідають спогади одного з організаторів повітряних сил ЗУНР П. Франка – сина видатного українського письменника Івана Франка [70].

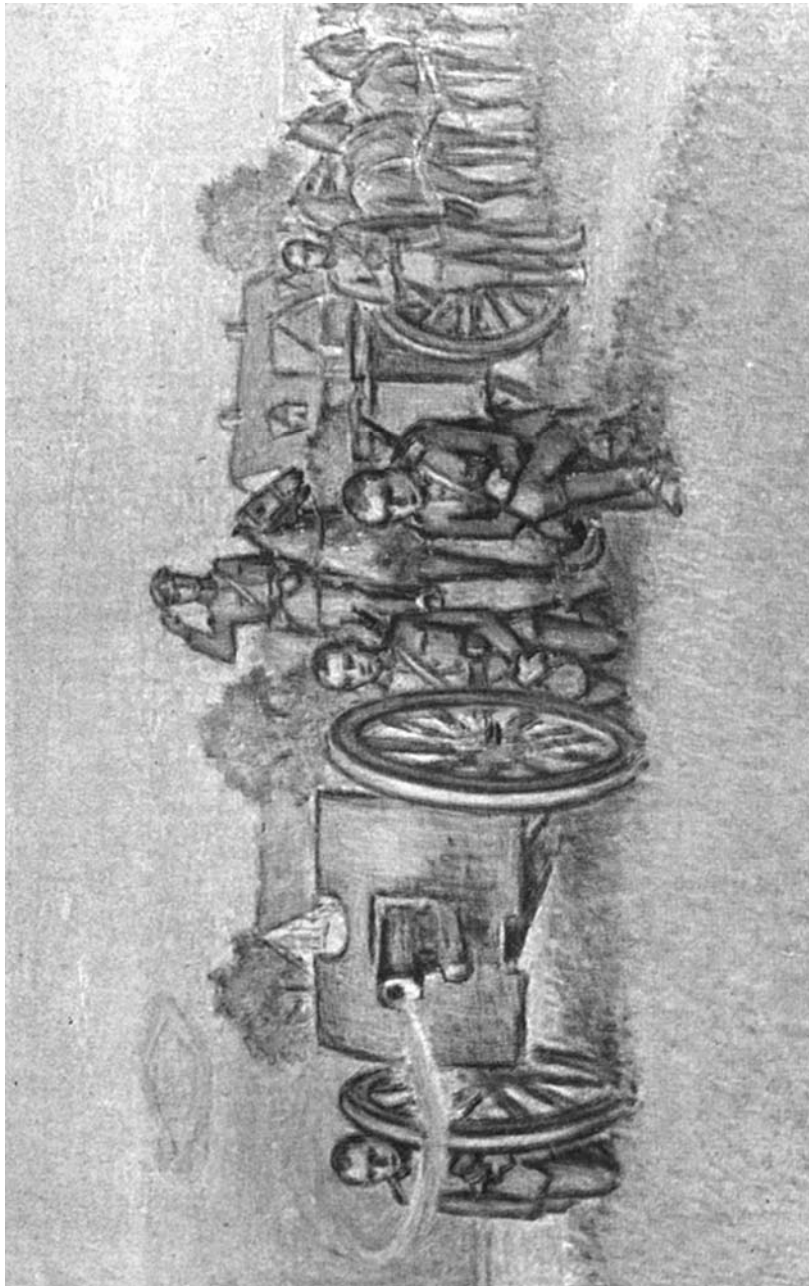
На кінець червня поляки зуміли зосередити на вищеназваній лінії армію Галлера, яка 28 червня розпочала загальний контрнаступ усім фронтом. Як засвідчує у своїх спогадах М. Омелянович-Павленко, плани О. Грекова щодо наступу на Львів з самого початку були блефом, адже військовий потенціал поляків був значно вищим. Через це відступ української армії на старі позиції, а в подальшому й відставка самого О. Грекова стали закономірними явищами [15, с. 188]. Відступ Галицької армії на територію між Стрипою та Збручем, що завершився на початку липня, підсумував результати українсько-польської війни. Українці втратили не лише всю територію, а й по суті саму державність, залишками якої виявилися уряд та армія без власних громадян.

16 липня видано наказ про перехід р. Збруч та переміщення Начальної команди і уряду до м. Кам'янець-Подільський. З цього моменту розпочинається останній етап історії ЗОУНР та її боротьби за незалежність. М. Лозинський зазначає, що Збруч перейшли близько 100 тисяч солдатів [2, с. 66]. Проте генерал

М. Омелянович-Павленко наголошував, що кількість боєздатних серед них не перевищувала 60 тисяч [15, с. 141]. Очолювані власним керівництвом галичани, незважаючи на свою присутність на території Директорії, не поспішали переходити під владу С. Петлюри. Колишній секретар внутрішніх справ ЗОУНР Л. Цегельський у спогадах відзначив, що на той момент розчарувавшись у Директорії, він залишив уряд ЗОУНР, оскільки був впевнений, що галицьким військам треба відступати не за Збруч, а в Карпати для забезпечення прихильності та допомоги саме з боку Чехословаччини [5, с. 291].

Ще більш незрозумілим виявився статус Є. Петрушевича у загальноукраїнському керівництві. Як зазначає О. Назарук, ситуація ускладнилася після заяви диктатора про його вихід зі складу Директорії, яка самою Директорією прийнята не була. Через це важко було визначити, чи є він членом цього органу, чи ні, а його іменем східноукраїнські політики прикривалися відповідно до власних політичних потреб. Не менш заплутаною була ситуація з урядом УНР, до складу якого входили також представники ЗОУНР – С. Вітик, В. Темницький, О. Безпалко та інші. Всі вони за політичною спрямованістю були соціал-демократами, що відповідало загальній приналежності уряду. Однак для керівництва ЗОУНР міністри УНР були опозиціонерами, що лише посилювало розкол між цими владними інституціями. За таких умов навіть резиденції двох урядів знаходилися в різних районах Кам'янця. Отже, фактично єдиною причиною, через яку уряди обох частин УНР змушені були діяти спільно, був зовнішній виклик: загроза з боку Польщі та більшовиків.

Не було єдності й у планах дій українських армій. Галичани, перейшовши Збруч, діяли за лозунгом, наведеним М. Лозинським – «Через Київ на Львів», що передбачало звільнення України від більшовиків, а потім спільними зусиллями – визволення Галичини від поляків. Однак такий проект ніяк не вписувався в плани С. Петлюри, який вже на той час вів таємні переговори з Ю. Пілсудським про спільні дії, і Галичина розглядалася ним, як розмінна монета для торгу [24, с. 228]. Варто також зазначити,

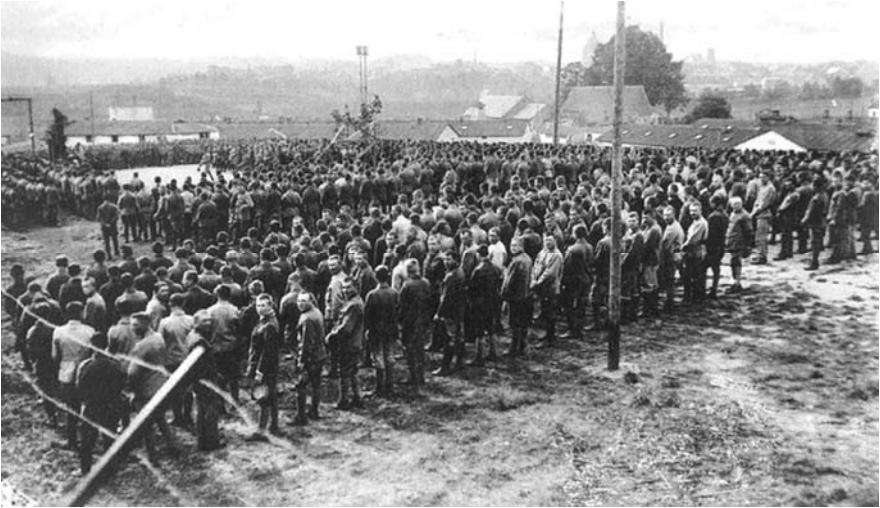
Останній постріл над Збручем, прощання з рідною землею, 1919 р.
Рисунок Л. Перфецького із книги В. Галана «Батарей смерті», Джерсі-Сіті, 1968

що обидві сторони не полишали надії на порозуміння з Антантою, незважаючи на той факт, що Найвища Рада мирної конференції ще 25 червня 1919 р. фактично визначила долю Галичини. В її рішенні чітко було вказано на необхідності польської окупації регіону [2, с. 146–149].

У відповідності до існуючих умов складено й два плани майбутнього наступу об'єднаної української армії. Так, Директорія наполягала на необхідності захоплення Києва, що дозволить заручитися підтримкою всіх антибільшовицьких сил; галичани у свою чергу більше схилилися до ідеї походу на Одесу, адже це дозволить встановити прямий зв'язок з Антантою [15, с. 192]. І коли врешті-решт прийнято було остаточне рішення просуватися на Київ, з'явилася нова проблема – наступаюча армія генерала А. Денікіна, який відстоював позиції «єдиної та неподільної Росії» та взагалі відкидав можливість співробітництва з «більшовиком та сепаратистом» С. Петлюрою. Однак А. Денікін розглядався галицькими політиками, як можливий союзник у боротьбі проти Польщі. Та й сам Головний отаман УНР до останнього сподівався на можливість порозуміння з білогвардійською Добровольчою армією на ґрунті боротьби зі спільним ворогом – більшовиками.

Серпневий похід об'єднаних українських армій на Київ описано у багатьох мемуарах, адже його значення важко було переоцінити [12; 13; 14; 71; 72]. Через це подальша невдача, викликана переважно політичними, а не військовими обставинами, була сприйнята всіма учасниками подій досить неоднорідно [73, с. 34–48].

Саме дії галицького генерала А. Кравса, який, зайнявши Київ 30 серпня, вже 31-го без бою залишив його денікінцям, викликали в мемуарах східноукраїнських політиків появу звинувачень у зраді та сепаратних переговорах галичан із білогвардійцями [74, с. 51]. Однак інший мемуарист, В. Винниченко зазначає, що існував наказ С. Петлюри не вступати в конфлікт з А. Денікіним за будь-яких умов, відтак, А. Кравс його лише виконав [8, с. 448–449]. Аналогічно пояснював причини відводу українських військ

Українська бригада в Німецькім Яблоннім (Чехія).
Церковна служба на таборовому плаці 3 серпня 1919 р.
Листівка із колекції автора

із Києва і М. Омелянович-Павленко, вказуючи на наявність наказу не вступати в конфлікт із Добровольчою армією до приїзду офіційної делегації для переговорів [15, с. 196]. Самі ж переговори, на які так сподівалися українські політики, лише посилили розкол між ними. Генерал А. Денікін погодився мати справу лише з керівництвом Галицької армії, ігноруючи С. Петлюру та його уряд. В ультимативній формі командування Добровольчої армії вимагало підпорядкування українських військ собі, в іншому разі вони розглядатимуться, як вороги [75, с. 289].

Отже, на початок осені ситуація в українському керівництві була досить напруженою – кожна зі сторін вела переговори з потенційним союзником (Петлюра – з Пилсудським; Петрушевич – з Денікіним), де ставкою за власну державу була незалежність іншої частини України. І хоч більшість мемуаристів намагаються не наголошувати на таких обставинах, проте вони яскраво читаються поміж рядків. Навіть спільний маніфест, присвячений оголошенню війни А. Денікіну від 24 вересня 1919 р.; спільна нарада 25 жовтня та інші заходи, що мали продемонструвати єдність,

були, на думку М. Лозинського, лише тимчасовими спробами приховати існуючий серед політичної еліти розкол [2, с. 146–149].

Навіть припинення переговорів із Добровольчою армією та оголошення їй війни не зняло напруги між українськими політиками та військовими. Галицька армія та армія УНР продовжували діяти окремо. І хоч їм вдалося на певний час зупинити наступ денікінців, проблеми лише посилилися. Особливо це стосувалося галичан, які практично не мала матеріального забезпечення, і в середовищі яких розпочалася епідемія тифу [76, с. 138–139]. Війська поступово втрачали боєздатність [77, с. 147]. Не могло сприяти примиренню й укладання перемир'я Директорії з Польщею 3 жовтня 1919 р., яке хоч і було визнане Є. Петрушевичем, однак більшістю галицьких військових розглядалося, як відкриття зрада з боку наддніпрянців.

Вирішальною подією, що остаточно розірвала союз ЗОУНР та УНР, стала угода між командуванням Галицької армії та Добровольчою армією, укладена 6 листопада (угода Тарнавського – Шіллінга). За нею Галицька армія на засадах автономії входила до складу білогвардійської армії [25, с. 101]. Головними причинами таких дій галицького військового командування, за свідченням мемуаристів, стало бажання врятувати від неминучої загибелі 15 тисяч хворих тифом та загалом зберегти армію від повного розкладу [20]. І навіть незважаючи на те, що ще 5 листопада Є. Петрушевич своїм наказом усунув М. Тарнавського від командування, а підписану угоду не було затверджено новим командуючим й самим диктатором, звинувачення у зраді були неминучими. Їх ми знаходимо в багатьох мемуарах східноукраїнських авторів. У цей час їхні західноукраїнські колеги по-різному намагаються виправдати дії своїх керівників. Навіть подальший арешт М. Тарнавського (9 листопада), суд над ним (11 листопада) та денонсація угоди змінити ситуацію не змогли [2, с. 197].

Такий розвиток подій, на думку В. Винниченка, став кінцем петлюрівської «отаманщини», адже вона в той час спиралася виключно на підтримку Галицької армії [8, с. 386]. 15 листопада член Директорії А. Макаренко відкрито заявив про необхідність

евакуації з Кам'янця. Того ж дня Є. Петрушевич провів нараду зі своїми офіцерами, яка, за свідченням М. Лозинського, завершилася ухваленням рішення про необхідність еміграції. В ніч з 15 на 16 листопада диктатор із членами уряду перейшли румунський кордон, а звідти вже виїхали у Відень [2, с. 200]. Одночасно Кам'янець залишив і уряд УНР, переїхавши на підконтрольну полякам територію. Цим фактично завершилася проголошена на початку року соборність УНР. Незабаром між А. Лівіцьким (з польської сторони) та С. Петлюрою укладено угоду, за якою Головний отаман відмовлявся від претензій на Галичину в обмін на підтримку Польщі у війні з більшовиками [8, с. 474–475]. Цим він лише підтвердив побоювання галичан, які давно очікували такого розвитку подій.

Перехід до еміграції уряду ЗУНР та подальше коливання УГА між А. Денікіним, більшовиками та повстанцями з її подальшим інтернуванням на території Чехословаччини фактично підсумували боротьбу за незалежність Східної Галичини. Останньою спробою щось досягнути дипломатичним шляхом стала участь делегації ЗУНР у Ризькій мирній конференції 1920–1921 рр., про яку в своїх мемуарах пише О. Назарук. Як згадує автор, це була перша українська дипломатична місія, що діяла чітко за попередньо затвердженим планом. Склад делегації був досить представницьким – К. Левицький, Е. Брайтнер, Л. Мишуга та О. Назарук, а її завданням стало не лише відстоювання права Східної Галичини на власну державність й представлення її інтересів на міжнародних конференціях, а й привернення уваги до цієї проблеми світової преси. На самій конференції позицію ЗУНР з власних кон'юнктурних міркувань підтримали більшовики, однак практичних результатів для відновлення незалежності вона не мала [29, с. 140–142]. Після цього спроби керівництва ЗУНР на високому рівні відстояти власну державність фактично припиняються.

Отже, проаналізувавши мемуарну літературу, можемо зробити загальний висновок. Завдяки багатоманітності джерельної бази, сформованої спогадами не лише політиків, а й військових –

учасників визвольних змагань, бачимо досить об'єктивну картину боротьби за державність в Східній Галичині. Її особливістю (порівняно з Великою Україною), на чому загострюють свою увагу більшість мемуаристів, стала спроба збудувати власну державу не на соціальних, а на національних принципах, зі збереженням стабільності та недопущення революційних вибухів. Відповідно й дії урядовців були спрямовані саме на формування державницьких інститутів – органів влади та армії, а не на вирішення соціально-економічних проблем регіону. Це стало як сильною (наявність власної, боєздатної армії), так і слабкою (відсутність народної боротьби з польськими окупантами) стороною цього політичного проекту, що зауважують більшість авторів. Не меншою особливістю є й стан постійної війни, що супроводжував ЗУНР з перших годин її існування і врешті-решт призвів до її падіння. Саме поразка у війні з поляками стала головною причиною не лише втрати державності як такої, а й відмови Антанти визнати право українців на власну державу, що неодноразово зауважують більшість мемуаристів. Однак такий розвиток подій в Україні став закономірним результатом усіх державницьких процесів на рубежі XIX–XX ст., а його наслідки – проявом особливостей визвольних змагань як в Наддніпрянщині, так і в Галичині.

ВИСНОВКИ

Комплексний аналіз української мемуаристики про добу Директорії УНР та ЗУНР доводить: вона представлена значним масивом різнопланової літератури, яка є важливим історичним джерелом. Водночас ця література, на відміну від більшості інших видів джерел, містить у собі й специфічні складові: суб'єктивне бачення епохи на тлі незаперечної історичної інформації (реальних фактів), яких автор не може уникнути, але подає у власній, специфічній інтерпретації. Поєднання цих двох головних складових – об'єктивного та суб'єктивного – дозволяє дослідникові висвітлити такі аспекти проблеми, що не містять інші види джерел, у першу чергу, документальні. Адже для якісного та всебічного вивчення епохи потрібно не лише знати послідовність та розуміти закономірності розвитку подій, а й бачити їхню рецепцію у свідомості людей, внутрішньому розумінні особливостей певної історичної доби. Встановлено, що джерельна база є достатньою для розв'язання сформульованих завдань дослідження.

Серед робіт новітньої історіографії з цієї проблеми, своєю продуктивністю відзначаються теоретичні напрацювання сучасних науковців: В. Великочия, В. Верстюка, І. Дацківа, Ю. Каліберди, М. Литвина, Р. Пирога, О. Реєнта, О. Рубльова, В. Солдатенка, М. Стопчака. У поєднанні з загальнонауковими методами історичного пізнання вони дозволили розкрити нам заявлену проблему.

Мемуарна література за своєю суттю не може бути цілком об'єктивною. Адже кожен із авторів так чи інакше намагається показати власне бачення причин та наслідків як особистих дій, так і діяльності сучасників. Підтримка та засудження, нерідко відверта іронія щодо дій опонентів – ці суттєві ознаки мемуарної літератури посилюються зі зростанням історичної значущості

описуваних процесів, а отже, дозволяють зробити об'єктивні висновки не лише щодо історичної ролі власне автора мемуарів, а й усіх згадуваних ним у роботі осіб. Отже, мемуарні джерела які мають суто індивідуальне походження і, відповідно, відображають суб'єктивне сприйняття подій, вимагають критичного аналізу й вивчення умов їх створення, осіб авторів, обов'язкової верифікації за іншими джерелами. Чимало мемуарних творів написано в контексті «історії повсякденності» (внутрішні переживання, світосприйняття, деталізація побуту), що дозволяє науковцю глибше проникнути та «вжитися» в досліджуваний ним період, чим підвищує значення мемуаристики як історичного джерела.

Мемуарний матеріал (спогади, щоденники, листування) дозволяє реконструювати просопографічні портрети окремих мемуаристів. Узагалі мемуарний жанр відтворює життєдіяльність відомих історичних персон, що ґрунтувалося на особистих контактах і навіювалося споминами автора. При цьому дуже часто відбувалася ідеалізація осіб, акцентувалася увага на їх ролі в доленосних воєнно-політичних подіях, що призводило до перебільшення дійсних впливів і суспільної значущості. На оцінку особи накладалися політична кон'юнктура та особиста симпатія чи антипатія мемуариста. Отже, аналізуючи історичну постать, її велич і трагізм, слід враховувати ті політичні реалії, які зумовили її вчинки, моральні риси особи.

З'ясовано суспільно-політичні умови написання мемуарів як джерела з історії Української революції. Показано негативний вплив ідеологічних стереотипів та політичних уподобань на висвітлення сучасниками подій в мемуарній літературі. У спогадах також простежується і регіоналістський підхід (галичани, наддніпрянці) при висвітленні подій, що не сприяло відтворенню цілісного загальноукраїнського процесу. Сучасна історіографія (В. Великочий, В. Верстюк, М. Литвин, Р. Пиріг, О. Рєєнт, О. Рубльов, В. Солдатенко, М. Стопчак) неодноразово звертала увагу на безперспективність цього підходу при вивченні історії визвольного руху 1917–1921 рр.

Автори мемуарної спадщини були носіями переважно національно-державницької ідеології, обстоювали права й свободи

українського народу, насамперед його право на самостійний державний розвиток. Вважаємо, що активне залучення спогадів учасників тих подій сприятиме формуванню максимально об'єктивної картини перебігу революційних процесів в Україні 1917–1921 рр., причин їхньої незавершеності, активізуватиме пошук нетрадиційних шляхів вивчення буремних процесів перших двох десятиліть ХХ ст. представниками сучасної академічної історичної науки.

Історико-мемуарна спадщина дозволяє проаналізувати основні етапи та особливості державного будівництва (УНР, ЗУНР), виявити їх регіональну специфіку та причини невдач. Однак мемуарні свідчення детально розкривають переважно зовнішню сторону процесу державотворення (військово-політичні події), тоді як внутрішнім чинникам (соціально-економічні фактори, культурно-освітня сфера) і наслідкам приділяється значно менше уваги.

Враховуючи, що носіями державотворчих процесів, за часів Директорії та ЗУНР, у першу чергу були військові маси, тому не випадково військова тематика стала домінуючою у мемуарній спадщині, що істотно вплинуло на її історико-аналітичне осмислення. Колишні учасники визвольної боротьби, перебуваючи на західноукраїнських землях та за кордоном, оприлюднили величезний масив першоджерел, у яких чітко простежується «наддніпрянська» (гуртувалася у Польщі – Варшава, Каліш) та «галицька» (Чехословаччина, Польща – Львів) військові еміграції, які оцінювали події минулого крізь призму власних національно-політичних уподобань. Для останньої прикметний національно-патріотичний пафос щодо Січового стрілецтва та Галицької армії як уособлення жертвовної боротьби. Військова мемуаристика по суті часто виступає єдиним джерелом щодо історії певних військових формувань, проведення окремих бойових операцій та їх безпосередніх учасників.

У плані порівняння мемуарів представників різних сторін, які часто суперечать або й відверто полемізують один з одним, пошук у них спільних рис і відмінностей дозволяє не лише підтвердити чи заперечити певні концепції та підходи, а й переві-

рити достовірність історичних міфів та світоглядних стереотипів, що склалися у наступні епохи.

У дослідженні визначено роль наукових інституцій та періодичних видань як в Україні, так і за кордоном у формуванні та використанні історико-мемуарного фонду з історії Української революції. Важливою складовою джерельної бази дослідження стали періодичні видання 1920–1930-х рр., зокрема паризький часопис «Тризуб», пражка «Розбудова нації», воєнно-літературний журнал «Табір» (Каліш – Варшава), збірник «За державність», часопис «Український Скиталець» (Ліберці – Відень), львівські «календарі-альманахи «Червоної Калини», «Літопис «Червоної Калини» та ін. Усі вони періодично й системно вмщували спогади активних учасників і свідків подій 1917–1921 рр. в Україні.

Небільшовицька мемуаристика Української революції посідає певне місце у радянському історіографічному дискурсі. Жорсткі рамки радянської ідеології обмежували використання та оприлюднення цієї мемуарної спадщини. Лише у 1920-х рр., коли ідеологічний тиск у радянській Україні не був доведений до крайньої межі, була можливість із відповідними купюрами та коментарями оприлюднювати спогади представників небільшовицького табору. Українська радянська історіографія втратила можливість розвивати власну, саме національну, концепцію державотворення. Важливу роль у збереженні та публікації радянських мемуарних свідчень відіграла створена у 1920-х рр. мережа Істпарту (друкований орган – «Літопис революції»). Проте аж до часів «перебудови» написання спогадів про українські визвольні змагання, а тим більше їх публікація за радянських умов, було практично неможливою справою через систему перманентного контролю за друкованим словом у СРСР.

Проведене дослідження демонструє важливість вивчення історико-мемуарної літератури часів визвольних змагань. Отже, нагальним залишається подальше ґрунтовне дослідження мемуарної спадщини 1917–1921 рр. Пропонуємо наступні рекомендації щодо майбутніх перспектив цієї проблематики:

- мемуарна спадщина з української історії 1917–1921 рр. невиправдано розпорошена у різних виданнях та зберігається в різних архівних установах. Ефективному пошуку і залученню до історичних досліджень вітчизняної мемуаристики заважає відсутність зведених бібліографічних покажчиків, створення яких – нагальна потреба для сучасних науковців;
- доцільним є вивчення перебігу визвольних змагань на регіональному рівні саме крізь призму мемуаристики;
- перспективним виглядає подальше дослідження мемуарної спадщини в контексті національно-культурницьких, церковно-релігійних процесів, адже головний зміст спогадів визначали переважно події воєнно-політичного характеру.

Подальше вивчення даної проблеми вимагає не лише розширення джерельної бази, а й удосконалення методики її аналізу, підвищення рівня археографічного осмислення джерел.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Кривецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння / Іван Кривецький. Кам'янець: Видання «Стрільця», органу Галицької армії, 1919. 31 с.
2. Кривецький І. Як писати мемуари? Відень, 1921. 34 с.
3. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії: Ч. III: Українська воєнно-історична наука в періоді між двома війнами (1921–1939) *Український історик*. 1973. № 3–4 (39–40). С. 113–126.
4. Пиріг Р. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. 4. С. 31–58.
5. Калинович І. Українська мемуаристика 1914–1924 (Бібліографічний реєстр). *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 145–150.
6. Калинович І. Українська мемуаристика 1914–1924 (Бібліографічний реєстр). Львів: Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1925. 32 с.
7. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р.: [в 3 ч.]. Київ; Відень: Дзвін, 1920. Ч. 1. 348 с.; Ч. 2. 328 с.; Ч. 3. 535 с.
8. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р. Київ; Відень, 1920. Ч. 1. 348 с.
9. Винниченко В. Щоденник / редакція, вступна стаття і примітки Г. Костюка. Едмонтон; Нью-Йорк: Видавництво Канадського Університету Українських Студій, 1980. Т. 1: 1911–1920. 500 с.

10. Шаповал М. Щоденник: [у 2 ч.] / упоряд. С. Зеркаль. Нью-Йорк: Українська громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку, 1958. Ч. I: Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. 128 с.

11. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Спогади / упорядкув. С. Зеркаль. Нью Йорк : Українська громада ім. М. Ю. Шаповала в Новім Йорку, 1958. 126 с.

12. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). Київ: Темпора, 2007. 272 с.

13. Липинський В. Твори. Архів. Студії. Філадельфія, Пенсільванія, 1976. Архів. Т. 7: Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського / ред. І. Лисяк-Рудницький. 530 с.

14. Липинський В. Твори. Архів. Студії. Філадельфія, Пенсільванія, 1973. Архів. Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / ред. І. Коровицький. 452 с.

15. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень: Український Соціологічний Інститут, 1922. 228 с.

16. Шелухін С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. Прага: В-во «Нова Україна», 1926. 40 с.

17. Шелухін С. Визнання Української Республіки Росією: [1918 р.] *На переломі*. Відень, 1920. 20 березня. Ч. 3. С. 23–28.

18. Шелухін С. Як будовано Українську соборність: В. Панейко на роботі в українській делегації на Мирову конференцію в Парижі 1919-го року: [Доповідь у Товаристві українських письменників і журналістів у Празі, 9 квітня 1935 р.] *Наша культура*. Варшава, 1936. № 1. С. 47–54.

19. Прохода В. Записки непокірливого: Історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця. Торонто: Накладом Укр. вид-ва «Пробоем», 1967. Кн. I: В Україні. С. 426–427.

20. Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників. *Табор*. Варшава, 1927. Ч. 5. С. 47–62; 1928. Ч. 6. С. 22–48; Ч. 7. С. 43–52; Ч. 8. С. 53–63; 1930. Ч. 14. С. 98–110.

21. Прохода В. Сірожупанники в повстанні проти уряду гетьмана Скоропадського. *Табор*. Варшава, 1928. Ч. 9. С. 90–95.

22. Коновалець Є. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в Українській революції. *Розбудова нації*. Прага, 1928. Січень. Ч. 1. С. 18–23; Лютий. Ч. 2. С. 60–64; Березень. Ч. 3. С. 104–110; Квітень. Ч. 4. С. 153–158; Травень. Ч. 5. С. 199–204; Червень. Ч. 6. С. 241–244; Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. Прага: Накладом Проводу Українських Націоналістів, 1928. 39 с.; 2-ге вид. Б. м.: Накладом Проводу Українських Націоналістів, 1948. 48 с.

23. Коновалець Є. Зі споминів [про історію «болбочанівщини»]. *Воля*. Відень, 1921. Т. 3. Ч. 3/5. С. 129–132.

24. Коновалець Є. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в Українській революції. *Розбудова нації*. Прага, 1928. Січень. Ч. 1. С. 18–23.

25. Пархоменко В. А. Українська революція та визвольна боротьба 1918–1919 рр. у мемуарній спадщині Євгена Коновальця. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2016. № 1 (13). Т.2. С. 106–110.

26. Кедрин І. Життя – події – люди: Спомини і коментарі. Нью-Йорк: Червона Калина, 1976. 724 с.

27. Галаган М. З моїх споминів. Львів: Червона Калина, 1930. Ч. 2: Світова війна. Розвал царату. Українська революція. 196 с.; Ч. 3: III Військовий з'їзд. Делегація на Кубань. Більшовицька навала. 174 с.; Ч. 4: Дипломатична місія в Румунії. Гетьманщина й повалення Гетьмана. Директорія. Дипломатична місія на Угорщині. 298 с.

28. Галаган М. З моїх споминів. Львів: Червона Калина, 1930. Ч. 4: Дипломатична місія в Румунії. Гетьманщина й повалення Гетьмана. Директорія. Дипломатична місія на Угорщині. 298 с.

29. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті рр.). К.: Темпора, 2005. 656 с.

30. Осташко Т., Соловйова В. Микола Галаган: біографічний нарис. / Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті). К.: Темпора, 2005. С. 3–44.

31. Відкритий лист М. Галагана з приводу річниці укладення Варшавської угоди, 27 березня 1933 р. // Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті). К.: Темпора, 2005. С. 534–538.

32. Якимович Б. Андрій Чайковський: життя, творчість, громадсько-політична діяльність // Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: у 3 т. Львів, 2002. Т. 1. С. 6–24.

33. Чайковський А. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919. Львів: Червона Калина, 1930. 119 с.

34. Чайковський А. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. Спогади. Листи. Дослідження: у 3 т. Львів, 2002. Т. 1. С. 207.

35. Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна, 1918–1919. Прага, 1929. 71 с.; Омелянович-Павленко М. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) *За державність: Матеріали до історії війська українського*. Каліш, 1929. 36. 1. С. 5–47; Каліш, 1930. 36. 2. С. 9–46; Каліш, 1932. 36. 3. С. 9–54; Каліш, 1934. 36. 4. С. 9–72; Омелянович-Павленко М. Зимовий похід. Каліш: Чорномор, 1934. 191 с.

36. Омелянович-Павленко М. Останні місяці 1918 року: [Спомини]. *Розбудова нації*. Прага, 1928. № 10/11. С. 392–399; № 12. С. 438–443; Омелянович-Павленко М. На чолі Запорожців в 1919 р. у боротьбі з денікінцями *Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1930*. Львів, 1929. С. 46–60; Омелянович-Павленко М. Початок 1919 року: Спомини. *Розбудова нації*. Прага, 1929. № 1/2. С. 38–47; № 3/4. С. 109–117; № 5. С. 166–176; № 6/7. С. 210–217; № 8/9. С. 276–281; Омелянович-Павленко М. Спомини. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1929. Кн. 10. С. 888–897; Кн. 11. С. 963–974; Кн. 12. С. 1068–1077; Омелянович-Павленко М. Переговори з Добрармією: [Спомини]. Львів: Накладом Т-ва допомоги емігрантам з Великої України, 1930. 16 с.; Омелянович-Павленко М. Спомини *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1930. Кн. 1. С. 26–35; Кн. 2. С. 128–134; Кн. 4. С. 321–330; Кн. 6. С. 504–510.

37. Омелянович-Павленко М. На Україні, 1917–1918: Спомини. Прага: Накладом т-ва «Stilus», 1935. 120 с.; Омелянович-Павленко М. На Україні, 1919: Переговори й війна з російською Добровольчеською армією: Спомини голови та командира Запорізької групи. Прага: Накладом компанії «Stilus», 1940. 96 с.

38. Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917–1920). К.: Темпора, 2007. 608 с.
39. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії: Ч. III: Українська воєнно-історична наука в періоді між двома війнами (1921–1939). V–IX *Український історик*. 1972. № 3–4 (35–36). С. 64.
40. Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Перший Сімферопольський полк ім. гетьмана Петра Дорошенка (Зі споминів). *Літературно-науковий вістник*. Львів. 1923. Кн. 1. С. 31–42.
41. Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Другий всеукраїнський військовий з'їзд. Перший Універсал. (Зі споминів). *Літературно-науковий вістник*. Львів. 1923. Кн. 3. С. 228–234; Кн. 4. С. 306–314.
42. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. К.: Книга Роду, 2008. 312 с.
43. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. Київ: Стікс, 2010. 448 с.
44. Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота // Степанів О., Дашкевич Р. Спогади і нариси. Львів: Піраміда, 2009. С. 375–490.
45. Греков А. П. Переговори украинской директории с французским командованием в Одессе в 1919 году (1918 и 1919 гг. на Украине). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. № 1–2. С. 137–172.
46. Греков А. П. Петлюровщина. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. № 1–2. С. 173–190.
47. Греков А. П. Восемь лет в ссылке в Советском Союзе. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. № 1–2. С. 191–209.
48. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 648 с.
49. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упоряд. О. В. Гайова, У. Я. Єдлинська, Г. І. Сварник. Київ: Наукова думка, 1993. С. 508–509.
50. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Львів: Накладом автора, 1931. 464 с.

51. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Нью-Йорк: Червона Калина, 1960. 464 с.

52. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921: [Спогади]. Прага: Пробоем, 1942. Т. 1: Центральна Рада. Гетьманщина. Директорія. 210 с.; Т. 2: Кам'янецька доба. Зимовий похід. 232 с.; Прага: Пробоем, 1943. Т. 3: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. 231 с.

53. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.: у 4 т. Відень: Український соціологічний інститут, 1921. Т. 1. 152 с.; Т. 2. 204 с.; Т. 3. 160 с.; Т. 4. 192 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Київ: Академкнига, 2011. Т. 1–2. 353 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Київ: Академкнига, 2011. Т. 3–4. 354 с.

54. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси [Держкомархівів України; Асоціація українців Словаччини; Наукове т-во ім. Шевченка у Словаччині]. Київ, 2005. 128 с.

55. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ: Темпора, 2008. С. 174–215.

56. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. Львів: Свічадо, 2003. 336 с.

57. Ріпецький С. Листопад 1918 року. Листопадовий зрив, Українські Січові Стрільці, полковник Дмитро Вітовський в кривому дзеркалі споминів Лонгина Цегельського. Нью-Йорк; Детройт: Вид. Братства УСС, 1961. 49 с.

58. Кедрин І. Викрєвлена правда. Події в Україні у 1918 р. у кривому дзеркалі споминів д-ра Лонгина Цегельського. Нью-Йорк: Вид. Братства УСС, 1963. 35 с.

59. Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / Упор. М. Гуцуляк. Київ: Либідь, 1993. 408 с.

60. Стенограма допиту М. Галагана від 19 жовтня 1945 р. // Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). Київ: Темпора, 2005. С. 557.

61. Пархоменко В. А. Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914–1921 рр. в українській мемуаристиці: монографія. Миколаїв: Іліон. 2014. 480 с.

62. Прохода В. Уваги до праці д-ра Матвія Стахова «Україна в добі Директорії УНР» (тт. 1–7, 1962–1966, Скрантон, США). *Український історик*. 1967. № 1–2 (13–14). С. 91–102.

63. Відповідне місце у спогадах В. Королева-Старого див.: Королів В. Кінець гетьманату: Фрагмент спогадів. *Календар альманах «Дніпро» на рік 1928*. Львів: Накладом Українського т-ва допомоги емігрантам з Великої України, 1927. С. 89–90.

64. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). Київ: Темпора, 2011. 424 с.

65. Короленко В. Дневник (1917–1921). Письма из Полтавы. Київ: Аконит, 2011. 512 с.

66. Чеботарів М. Ю. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). Київ: Темпора, 2003. 288 с.

67. Сідак В. Микола Чеботарів: його життя, спогади та епістолярна спадщина // Чеботарів М. Ю. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). Київ: Темпора, 2003. С. 5–20.

68. Макаруч С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 352 с.

69. Войцехівська І. Мемуаристика // Спеціальні історичні дисципліни: довідник / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. Київ: Либідь, 2008. С. 359–366.

70. Каліберда Ю. Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 20.02.22 – Військова історія. Київ, 2003. 183 арк.

71. Баран М. Збірка спогадів про УГА. *Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних:*

матеріали міжнародної наук.-практ. конф., 20–21 вересня 1996 р. Львів, 1996. С. 175–180.

72. Васильчук М. «Літопис Спостерігача»: Щоденник Володимира Глинського 1916–1920 рр. як зразок української мемуаристики періоду Першої світової війни та доби ЗУНР – УНР. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць*. Вип. 18. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. С.635–642.

73. Кос А. І. З-під знаку Стрільця: Олена Степанів-Дашкевич у світлинах, документах та спогадах. Львів: ТОВ Поліграфсервіс, 2012. 120 с.

74. Монолатій І. Галичина і галицькі українці у «Спогадах» Павла Скоропадського: ідейні орієнтації та національні пріоритети. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2005. Вип. 9. С. 346–355.

75. Передерій В. Матеріали до вивчення історії ЗУНР на сторінках «Літопису Червоної Калини» (1929–1939 рр.), (1991–1995 рр.): джерелознавчий аспект. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць*. Вип. 18. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. С. 666–673.

76. Стопчак М. В. Протигетьманське повстання Директорії УНР у мемуарній літературі. *Вісник Київського державного лінгвіст. ун-ту*. Київ, 2001. Вип. 5. С. 179–191.

77. Файзулін Я. Невідомі спогади генерал-хорунжого армії УНР Юрія Тютюнника. *Український історичний збірник*. Київ: Інститут історії НАН України, 2011. Вип. 14. С. 290–302.

78. Федунь М. Мемуарна спадщина Осипа Назарука. Брошнів: МПП «Таля», 2000. 175 с.

79. Шульгата Н. Підготовка перевороту 1 листопада 1918 р. у Львові: спогади учасників. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка: зб. наук. праць*. Львів: ЛНУ, 2001. Вип. 4. С. 163–172.

80. Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР. Івано-Франківськ: Плай, 2003. 278 с.

81. Великочий В. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, 2009. 812 с.

82. Верига В. Визвольні змагання в Україні: 1914–1923 рр.: у 2 т. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. Т. 1. 524 с.; Т. 2. 503 с.

83. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник Київ: Видруковано на Київській нотній фабриці, 1998. 255 с.

84. Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.

85. Литвин М. Р. Історія ЗУНР. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 368 с.

86. Литвин М. Р. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. 488 с.

87. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. // Україна крізь віки. Т. 10. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 320 с.

88. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Т. 2.: Рік 1918. К.: Світогляд, 2009. 411 с.; Т. 3.: Рік 1919. К.: Світогляд, 2010. 453 с.

89. Стопчак М. Утворення та діяльність Директорії УНР (1918–1920 рр.): Історіографічний нарис. Вінниця: І. Балюк, 2010. 812 с.

90. Українська революція і державність (1917–1920 рр.): наук.-бібліогр. вид. НАН України. Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського; редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін. Київ: [б. в.], 2001. 816 с.

91. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 рр.: документи і матеріали / уклад. О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2001. Т. 1 584 с.; Т. 2. 712 с.

92. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, листопад 1919 – листопад 1920 рр.: документи і матеріали / упоряд. В. Верстюк. Київ, 2006. Т. 1. 688 с.; Т. 2. 744 с.

93. Пархоменко В. А. Збройні сили Директорії УНР (1918–1919 рр.) у спогадах сучасників. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2015. Вип. 2 (40). С. 131–137.

94. Пархоменко В. А. Спогади генерала В. Зелінського як джерело з історії «синьожупанників». *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2017. Вип. 1 (43). С. 136–139.

Розділ 2

ДИРЕКТОРІЯ УНР У СВІТЛІ МЕМУАРИСТИКИ

1. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р. Київ: Вид-во політичної літератури, 1990. Ч. 3. 542 с.

2. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Спогади. Нью-Йорк: Українська громада ім. М. Ю. Шаповала в Новім Йорку, 1958. 126 с.

3. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.: Спогади. Київ: Темпора, 2003. 608 с.

4. Феценко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. Житомир: КВО Житомирський вісник, 1992. 142 с.

5. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Київ: Академкнига, 2011. Т. 3–4. 354 с.

6. Мартос Б. Оскілко й Болбачан: спогади. Мюнхен: П. Белей, 1958. 63 с.

7. Скоропадський П. П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / передмова Я. Пеленський. Київ: Філадельфія, 1995. 492 с.

8. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). Київ: Темпора, 2007. 272 с.

9. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). Київ: Темпора, 2011. 424 с.

10. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. Львів: Свічадо, 2003. 336 с.
11. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень: Український Соціологічний Інститут, 1922. 228 с.
12. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). Відень: Українські мемуари, 1921. 194 с.
13. Тарнавський, М. Спогади. Львів: Вечірня година, 1992. 128 с.
14. Кравс А. За українську справу. Спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч. Львів: Червона Калина, 1937. 99 с.
15. Греков А. П. Переговори української директориї с французьким командованием в Одессе в 1919 году (1918 и 1919 гг. на Украине). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. № 1–2. С. 137–172.
16. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. Київ: Поліграфкнига, 2002. 640 с.
17. Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917–1920). Київ: Темпора, 2007. 608 с.
18. Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівського періоду. *Історія січових стрільців*. Київ: Україна, 1992. С. 12–201.
19. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. Київ: Книга Роду, 2008. 312 с.
20. Ковалевський М. М. При джерелах боротьби. Спомини, враження. Рефлексії. Інсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. 717 с.
21. Андрієвський В. З минулого. Т.2. Від Гетьмана до Директорії. Берлін: Накладом «Українського слова», 1923. 262 с.
22. Думін О. Повстання проти гетьмана Скоропадського і Січові Стрільці *Літературно-науковий вісник*. 1928. Кн. 11. С. 219–225; Кн. 12. С. 309–319.
23. Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы на юге России (октябрь 1918 – январь 1919). Минск: Харвест, 2002. 560 с.

24. Могилянський Н. М. Трагедія України (Из пережитого в Києве в 1918 году). *Архив русской революции*. Москва: Терра; Политиздат, 1991. Т. 11. С. 74–105.

25. Гурко В. И. Политическое положение на Украине при гетмане. *Революция на Украине по мемуарам белых*. Москва: Госиздат, 1930. С. 212–221.

26. Дашкевич Р. Артилерія січових стрільців в боротьбі за Золоті Київські ворота // Дашкевич Р., Степанів О. Спогади і нариси. Львів, 2009. С.343–366.

27. Прохода В. Сірожупанники в повстанні проти уряду гетьмана Скоропадського. *Табір*. Варшава, 1928. Ч. 9. С. 90–95.

28. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. Київ: Україна, 1995. 206 с.

29. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. *Україна: 1919 рік*. Київ: Темпора, 2004. С. 19–286.

30. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. Відень: Український прапор, 1920. 344 с.

31. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті рр.). Київ: Темпора, 2005. 656 с.

32. Махно Н. И. Воспоминания. Москва: Республика, 1992. 334 с.

33. Краснов П. Всевеликое Войско Донское. *Белое дело*. Т. 3. Дон и Добровольческая армия. Москва: Голос, 1992. С. 5–209.

34. Хитрово В. Киевская эпопея 1918 года. *Белое движение в России*. Т.5. 1918 год на Украине. Москва: ЗАО Изд. Центрполиграф, 2001. С. 142–157.

35. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. Київ: Стікс, 2010. 448 с.

36. Милоданович В. «Полтавский бой» 27 ноября 1918 года. *Белое движение в России*. Т. 5. 1918 год на Украине. Москва: ЗАО Изд. Центрполиграф, 2001. С. 245–263.

37. Синклер В. Пам'яті С. В. Петлюри. *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926)*. Київ: МП «Фенікс», 1992. С. 224–227.

38. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914–1919). Київ: Державне видавництво, 1922. 109 с.

39. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції, 1917–1920 рр. : у 4 т. Відень: Український соціологічний інститут, 1922. Т. 4. 192 с.

40. Пархоменко В. А. Збройні сили Директорії УНР (1918–1919 рр.) у спогадах сучасників. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2015. Вип. 2 (40). С. 131–137.

41. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Т. 2.: Рік 1918. Київ: Світогляд, 2009. 411 с.

42. Шандрук П. Сили доблесті. Мемуари. Київ: Вища школа, 1999. 240 с.

43. Донцов Д. Рік 1918, Київ. Київ: Темпора, 2002. 208 с.

44. Нестерович-Берг М. В Киеве в конце 1918 года. *Белое движение в России*. Т. 5. 1918 год на Украине. Москва: ЗАО Изд. Центрполиграф, 2001. С. 157–168.

45. Греков А. П. Петлюровщина. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. № 1–2. С. 173–190.

46. Пархоменко В. А. Українська революція та визвольна боротьба 1918–1919 рр. у мемуарній спадщині Євгена Коновальця. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2016. № 1 (13). Т. 2. С. 106–110.

47. Петлюра С. В. До трудового селянства. *Статті*. Київ: Дніпро, 1993. С. 179–180.

48. Савченко В. Нарис боротьби Армії УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 р. на початку 1919 р. *За державність*. 1935. № 5. С. 158–185; 1936. № 6. С. 119–154.

49. Дибенко П. Харків – Дніпропетровськ. *Літопис революції*. 1930. № 2. С. 167–179.

50. Селявкін А. И. В трёх войнах на броневиках и танках. Харьков: Прапор, 1981. 183 с.

51. Игреньев Г. Екатеринославские воспоминания. *Архив русской революции*. Москва: Терра; Политиздат, 1991. Т. 3. С. 234–243.

52. Прохода В. Вождь та військо. *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926)*. Київ: МП «Фенікс», 1992. С. 109–148.

53. Чеботарів М. Ю. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). Київ: Темпора, 2003. 288 с.

54. Паньків І. На панцирному потягу «Отаман Мельник». (Спогади з 1918–1919 років). Вінніпег: Новий шлях, 1954. 56 с.

55. Евакуація УНР очима урядовця Андрія Бондаренка. *Сто історій Визвольної війни*. Київ, 2012. С. 98–100.

56. Коновалець Є. Спомини й уваги. *Історія січових стрільців*. Київ: Україна, 1992. С. 287–346.

57. Шульгін О. Симон Петлюра та українська закордонна політика. *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926)*. Прага: Друкарня «Легіографія», 1930. С. 172–176.

58. Деникин А. И., Маргулієс М. С., Брайкевич М. В. Французы в Одессе: Из белых мемуаров. Ленинград: Красная газета, 1928. 252 с.

59. Анулов Ф. Союзный десант на Украине. *Летопись революции*. 1923. № 5. С. 167–211; 1924. № 1. С. 5–75; № 2. С. 5–38.

60. Марголин А. Украина и политика Антанты. *Революция на Украине по мемуарам белых*. Москва: Госиздат, 1930. С. 359–392.

61. Кефели Я. С генералом А.В.Шварцем в Одессе (осень 1918 – весна 1919 года). *Белое движение в России*. Т. 5. 1918 год на Украине. Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. С. 348–367.

62. Плешко Н. Из прошлого провинциального интеллигента. *Архив русской революции*. Т. 9. Москва: Политиздат, 1991. С. 195–243.

63. Трайтелович С. И. В одесском подполье. *Этих дней не смолкнет слава. Воспоминания участников гражданской войны*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1958. С. 225–232.

64. Петлюра С.В. Народе Український! *Народе Український: вибрані статті, листи, документи*. Харків: Лівий берег, 1992. С. 95–98.

65. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1919. Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. 264 с.

66. Безручко М. Від Проскурова до Чарторії. *Історія січових стрільців*. Київ: Україна, 1992. С. 202–286.

67. Білон П. Спогади. Пітсбург: Видавництво «До світла», 1952. Ч.1. 164 с.

68. Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні. Нью-Йорк: Говерла, 1975. 86 с.

69. Галан В. Батарейя смерті. Джерсі-Сіті: Червона Калина, 1968. 240 с.

70. Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921). Запорожье: Дикое Поле, 1995. 248 с.

71. Соколов К. Правление генерала Деникина. *Белое дело*. Т. 8. Кубань и Добровольческая армия. Москва: Голос, 1992. С. 5 – 284.

72. Рубцов И. Петроградские уланы в Гражданской войне на Юге России 1918–1920 годы. *Возрождённые полки Русской армии в Белой борьбе на юге России: серия «Белое движение в России»*. Т. 7. Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. С. 167 – 195.

73. Афанасьев С. Лихой налёт улан 1-го уланского Петроградского полка *Возрождённые полки Русской армии в Белой борьбе на юге России: серия «Белое движение в России»*. Т. 7. Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. С.197–203.

74. Крымцы Ее Величества в Добровольческой армии, Вооруженных силах Юга России и в Русской Армии. 1918–1920 годы. *Возрождённые полки Русской армии в Белой борьбе на юге России: серия «Белое движение в России»*. Т. 7. Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. С. 229–302.

75. Маланюк Є. Уривки зі спогадів. *Україна: 1919 рік*. Київ: Темпора, 2004. С. 287–349.

76. Короленко В. Дневник (1917–1921). Письма из Полтавы. Київ: Аконит, 2011. 512 с.

77. Гольденвейзер А. Из Киевских воспоминаний (1917–1921). *Архив русской революции*. Т. 6. Москва: Терра; Политиздат, 1991. С. 161–303.

78. Добриловський М. З історії господарської політики незалежної України (1919–1920 рр.). *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926)*. Прага: Друкарня «Легіографія», 1930. С.149–165.

79. Щуровський В. Зі записів лікаря Бригади УСС. *Календар-альманах Червоної Калини на 1924 рік*. Львів; 1923. С. 79–90.

80. Якимів Е. Гостини Махна в Умані. Зі споминів очевидця. *Календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік*. Львів, 1931. С. 78–80.

81. Герасименко Н. Батько Махно. Мемуари белогвардейца. Москва: Государственное издательство, 1928. 127 с.

82. Татарський В. Під чотирма прапорами. Спогад. Мюнхен, 1959. 134 с.

83. Наливайко В. Спомини лікаря з української війни. *За державність*. Ч. 9. Каліш, 1939. С. 92–144.

84. Кин Д. Повстанческое движение против деникинцев на Украине. *Летопись революции*. 1926. № 7. С. 70–90.

85. Пастернак П. Висунская республика. *Героическое подполье. В тылу деникинской армии. Воспоминания*. Москва: Политиздат, 1975. С. 293–294.

86. Гайдук С., Теселько С. Непримируемая Баштанка. *Героическое подполье. В тылу деникинской армии. Воспоминания*. Москва: Политиздат, 1975. С. 296–298.

87. Шкуро А. Записки белого партизана. *Добровольцы и партизаны*. Москва: Голос, 1996. Т. 7. С. 75–246.

88. Макаренко Г. Полковник П. Болбочан (Останній акт життя) // у кн.: Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. Київ: Стікс, 2010. С. 162–166.

89. Завадський В. Як ми мандрували. Кам'янецький період. (Евакуаційні нариси). *Календар «Дніпро» на рік 1924*. Львів, 1924. С. 117–124.

90. Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919–1920. // у кн.: Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). Київ: Темпора, 2011. С. 335–414.

91. Вишнівський В. Вапнярська операція (Зі спогадів командира Синього полку). *За державність*. 1934. № 4. С. 161–190.

92. Філанович В. Бої за Житомир. *Гуртуймося*. 1932. № 9. С. 25–31.
93. Островецький М. Рік 1919. *Літопис «Червоної Калини»*. 1939. № 7. С. 3–8.
94. Вінник І. Бої Житомирської пішої юнацької школи. *За державність*. 1938. № 9. С. 164–170.
95. Колодницький В. Бій за Межирів. *Сто історій Визвольної війни*. Київ, 2012. С.119–121.
96. Залізник М. Армійська група ген. Кравса в наступі на Київ. *Календар «Червоної Калини» на 1923 р.* Львів, 1922. С. 108–117.
97. Купчанко К. Армія групи ген. Кравса у наступі на Київ в серпні 1919 року. *Календар «Червоної Калини» на 1923 р.* Львів, 1922. С. 10–108.
98. Чабанівський. Вступ українських військ до Києва 31 серпня 1919 року. *За державність*. 1938. № 8. С. 152–157.
99. Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооружённые силы юга России. Заключительный этап борьбы. Январь 1919 – март 1920. Минск: Харвест, 2002. 464 с.
100. Слащев Я. А. Белый Крым, 1920. Москва: Вече, 2013. 304 с.
101. Маланюк Є. Пам'яті Василя Тютюнника. *Україна: 1919 рік*. Київ: Темпора, 2004. С. 309–321.
102. Мазепа І. Творена держава (Боротьба р. 1919). *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926)*. Прага: Друкарня «Легіографія», 1930. С. 16–75.
103. Тютюнник Ю. Зимовий похід. 1919–1920 рр. Нью-Йорк: Говерла, 1966. 99 с.
104. Доценко О. Генеза Зимового походу (6.12.1919–6.05.1920). *Календар-альманах «Червоної Калини» на 1930 р.* Львів, 1929. С. 80–88.
105. Сушко Р. Базар: могили 359 героїв. *Історичний Календар «Червоної Калини» на 1931 р.* Львів, 1930. С. 104–127.
106. Ремболович І. Рейд 1921 року. *За державність*. 1933. № 3. С. 156–172.
107. Тютюнник Ю. З поляками проти України (Мемуари). Київ: Україна, 1990. 120 с.

108. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. Київ – Вінниця: Історичний клуб «Холодний Яр», 2011. 512 с.

109. Гауг Е. На службі у большевиків. *Красный террор на Юге России*. Москва: Айрис-пресс, 2013. С. 193–229.

110. Оскілко В. Між двома світами. Рівне: Накладом Української Народної партії, 1924. Ч. 1. 72 с.

111. Волков-Муромцев Н. Юність. От Вязьмы до Феодосии (1902–1920). Москва: Грааль, 1997. 432 с.

112. Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920). Київ: Темпора, 2011. 720 с.

Розділ 3

ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ В ГАЛИЧИНІ У 1918–1919 рр. В МЕМУАРНІЙ СПАДЩИНІ

1. Пархоменко В. А. Листопадове повстання 1918 р. у Галичині в мемуарній літературі. *Український історичний журнал*. 2013. № 2. С. 95–104.

2. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень: Український Соціологічний Інститут, 1922. 228 с.

3. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. Львів: Свічадо, 2003. 336 с.

4. Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). Львів: Червона Калина, 1931. 149 с.

5. Левицький К. Розпад Австрії і українська справа. (Політичні спомини з р. 1918). *Воля*. Відень. 1920. Т. 3. № 1. С. 8–13; № 2. С. 54–59.

6. Думін О. Бої за Львів і наддніпрянські Січові Стрільці. *Календар «Червоної Калини» на 1926 р.* Львів, 1925. С. 55–60.

7. Думін О. Полк. Дмитро Вітовський в спогадах (кілька заміток і побажань). *Літопис Червоної Калини*. 1936. Ч. 11. С. 4–6.

8. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р. Київ: Вид-во політичної літератури, 1990. Ч. 3. 542 с.

9. Скоропадський П. П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. / передмова Я. Пеленський. Київ – Філадельфія, 1995. 492 с.
10. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). Київ: Темпора, 2007. 632 с.
11. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Київ: Академкнига, 2011. Т. 3–4. 354 с.
12. Шухевич С. Спомини з Українсько-Галицької Армії (1919–1920): у 5 ч. Львів: Червона Калина, 1929. Ч. 1. 176 с.; Ч. 2. 176 с.; Ч. 3. 162 с.; Ч. 4. 164 с.; Ч. 5. 147 с.
13. Тарнавський М. Спогади. Львів: Вечірня година, 1992. 128 с.
14. Кравс А. За українську справу. Спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч. Львів: Червона Калина, 1937. 99 с.
15. Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917–1920). Київ: Темпора, 2007. 608 с.
16. Греков А. П. Переговори украинской директори и с французским командованием в Одессе в 1919 году (1918 и 1919 гг. на Украине). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. № 1–2. С. 137–172.
17. Кренжаловський Д. Львів в українських руках (1–21.XI 1918). *Українські мемуари*. Кам'янець, 1919. 53 с.
18. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Львів: Накладом авто-ра, 1931. 464 с.
19. Іванина Н. Залізні роки. Спомини 1914–1922. Львів: Вид. І. Тиктора, 1937. 132 с.
20. Паліїв Д. На чисту воду: З моїх спогадів. *Літопис «Червоної Калини»*. 1930. Ч. 6. С. 6–8.
21. Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівського періоду. *Історія січових стрільців*. Київ: Україна, 1992. С. 12–201.
22. Степанів О. Дашкевич Р.: Спогади і нариси. Львів: ЛА «Піраміда», 2009. 632 с.
23. Коновалець Є. Спомини й уваги. *Історія січових стрільців*. Київ: Україна, 1992. С. 287–346.
24. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. Відень: Вид. Українського прапора, 1920. 344 с.

25. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. Київ: Книга Роду, 2008. 312 с.
26. Марголин А. Украина и политика Антанты. *Революция на Украине по мемуарам белых*. Москва: Госиздат, 1930. С. 359–392.
27. Шульгін О. Симон Петлюра та українська закордонна політика. *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926)*. Київ: МП «Фенікс», 1992. С. 172–176.
28. Онацький Є. Під омофором барона М. Василька. Записки журналіста й дипломата. *Український історик*. 1980. Ч. 1–4 (65–68). Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Українське історичне товариство. С. 110–133.
29. Назарук О. Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника. Львів: Накладом Укр. Христ. Організації, 1930. 170 с.
30. Дашкевич Р. Дев'ять різдвяних свят (Спомин від 1914–1921 рр.) // О. Степанів, Р. Дашкевич. Спогади і нариси. Львів: ЛА «Піраміда», 2009. С. 283–287.
31. Вільгельм Габсбург. Автобіографія [Електронний ресурс] // BookReader: бібліотека он-лайн. URL: <http://bookre.org/reader?file=74495>.
32. Заклинський М. Оборона казарм Фердинанда (Фрагмент із Львівських боїв). *Календар «Червоної Калини» на 1937 р.* Львів. 1936. С. 66–77.
33. Krzysiak F. Z dni grozy we Lwowie (Od 1 – 22 listopada 1918 r.). Lwów. 1919. 64 s.
34. Lapinski-Nilski S., Kron A. Listopad we Lwowie. (1918 r.). Poznan, 1920. 95 s.
35. Próchnik A. Obrona Lwowa od 1 do 22 listopada 1918 r. Zamość. 1919. 52 s.
36. Фенців І. Українська артилерія у Львові 1–21. XI. 1918 р. *Літопис «Червоної Калини»*. Львів, 1929. Ч. 1. С. 6.
37. Кривокульський В. Памятні хвилини: Спомин. *Літопис «Червоної Калини»*. Львів, 1938. Ч. 11. С. 11–12.
38. Дем'янчук М. Фрагменти з боїв на Підзамчу. *Літопис «Червоної Калини»*. Львів, 1933. Ч. 6. С. 13–15.

39. Дальшій хід роззброєння Львова і вивішення українсько-го прапора на ратуші. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України* / Упоряд. М. Гуцуляк. Київ: Либідь, 1993. С. 93–98.
40. Роззброєння касарень. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України* / Упоряд. М. Гуцуляк. Київ: Либідь, 1993. С. 69–83.
41. Заклинський М. Вечір і ніч перед Першим листопада. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України*. Київ: Либідь, 1999. С. 208–216.
42. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). Київ: Темпора, 2011. 424 с.
43. Левицький К. Перший Державний Секретаріат у Львові (Спомини). *Український Скиталець*. Відень, 1923. № 11. С. 15–18.
44. Лозинський М. Спомини про Дмитра Вітовського. *Воля*. Відень, 1919. № 3. С. 106–110.
45. Соневицький М. Перший листопад 1918 р. у Чорткові. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України* / Упоряд. М. Гуцуляк. Київ: Либідь, 1993. С. 394–396.
46. Бігун М. Першого листопада 1918 року в Стрию. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України* / упоряд. М. Гуцуляк. Київ: Либідь, 1993. С. 372–377.
47. Рабій Ю. Першолистопадовий спогад. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України* / упоряд. М. Гуцуляк. Київ: Либідь, 1993. С. 311–321.
48. Рубінгер Л. Листопадовий зрив у Золочеві. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України* / упоряд. М. Гуцуляк. Київ: Либідь, 1993. С. 306–309.
49. Фляк М. Перший листопад 1918 р. в Самборі. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України* / упоряд. М. Гуцуляк. Київ: Либідь, 1993. С. 365–370.
50. Кордуба М. Переверот на Буковині (з особистих споми-нів). *Літературно-науковий вістник*. Львів, 1923. Кн. 10. С. 135–141; Кн. 11. С. 229–239; Кн. 12. С. 321–333; Львів, 1924. Кн. 3–4. С. 334–346.

51. Шкварка В. Листопадовий зрив у Тереховлі. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України* / упоряд. М. Гуцуляк. Київ: Либідь, 1993. С. 377–380.

52. Перемиський скандал. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України* / упоряд. М. Гуцуляк. Київ: Либідь, 1993. С. 64–69.

53. Купчинський Р. За рідну землю (Зі спогадів Визвольної Війни). *Календар Українського Народного Союзу на 1929 рік*. Джерзі Сіті, 1928. С. 49–51.

54. Кохановський З. Листопад 1918 року. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України* / упоряд. М. Гуцуляк. Київ: Либідь, 1993. С. 249–254

55. Заклинський М. Відворот (Фрагмент зі львівських боїв 1918 року). *Календар «Червоної Калини» на 1934 р.* Львів, 1933. С. 146–150.

56. Гайдучок С. Кінна скорострільна сотня. *Літопис «Червоної Калини»*. Львів, 1930. Ч.2. С.5.

57. Михайлів В. Сальцьо Ротенберг. *Український Скиталець*. 1922. Ч. 12. С. 7.

58. Петлюра С.В. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка. *Статті* Київ: Дніпро, 1993. С. 220–228.

59. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті рр.). Київ: Темпора, 2005. 656 с.

60. Бірчак В. Дрогобицький бунт. *Діло*. 1929. 23 серпня. С. 2.

61. Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за золоті Київські ворота. Нью-Йорк: Червона калина, 1965. 205 с.

62. Литвин М. Р. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. 488 с.

63. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. Торонто, 1966. 192 с.

64. Дівнич А. В Житомирі (Начерк із побуту УГА в 1919 р.). *Календар «Червоної Калини» на 1923 р.* Львів, 1922. С. 101–106.

65. Жибачинський С. Мармарош-Сигітська кампанія. Як Галичане займали Угорську Україну. Кам'янець: Українські Мемуари, 1919. 16 с.

66. Бурандз М. На Українсько-румунському пограниччі. Спо-мин. *Календар «Червоної Калини» на 1932 р.* Львів, 1931. С. 131–141.
67. Борковський І. Удар на Чортков. *Літопис «Червоної Калини»*. 1938. № 7–8. С. 9–10.
68. Дівнич А. Під Янчином (Вершок наступу й початок від-ступу УГА в червні 1919 р.). *Календар «Червоної Калини» на 1926 р.* Львів, 1925. С. 78–82.
69. Бізанц А. Ягольниця. *Календар «Червоної Калини» на 1934 р.* Львів: Червона Калина, 1933. № 7–8. С. 18–19.
70. Бачинський В. З-під Чортківа на Бережани. *Літопис «Червоної Калини»*. 1936. № 7–8. С. 4–5.
71. Франко П. Летунський відділ УГА. *Літопис «Червоної Ка-лини»*. Львів: Червона Калина, 1937. Ч. 10. С. 3–5; Ч. 11. С. 9–11.
72. Купчанко К. Армія групи ген. Кравса у наступі на Київ в серпні 1919 року. *Календар «Червоної Калини» на 1923 р.* Львів, 1922. С. 10–108.
73. Мишуга Л. Похід українських військ на Київ (Серпень 1919). Відень, 1920. 32 с.
74. Карпенюк М. День 31 серпня 1919 р. в м. Києві. *Календар «Червоної Калини» на 1930 р.* Львів, 1929. С. 34–48.
75. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. Київ: Стікс, 2010. 448 с.
76. Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооружённые силы юга России. Заключительный этап борьбы. Январь 1919 – март 1920. Минск: Харвест, 2002. 464 с.
77. Наливайко В. Спомини лікаря з української війни. *За дер-жавність*. Каліш, 1939. Ч. 9. С. 92–144.
78. Шустикевич А. З останніх боїв (осінь 1919 року на Вели-кій Україні). *Альманах «Червоної Калини» на 1930 рік.* Львів, 1929. С. 144–148.

Наукове видання

ПАРХОМЕНКО
Владислав Анатолійович

**ДИРЕКТОРІЯ УНР
ТА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА
НАРОДНА РЕСПУБЛІКА
В ІСТОРИКО-МЕМУАРНІЙ
ЛІТЕРАТУРІ**

Монографія

Формат 60×84¹/₁₆. Ум. друк. арк 12,3. Тираж 300 пр. Зам. № 534-532.

ВИДАВЕЦЬ І ВИГОТОВЛЮВАЧ
Товариство з обмеженою відповідальністю фірма «Гліон».
54038, м. Миколаїв, вул. Бузника, 5/1.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1506 від 25.09.2003 р.

Пархоменко Владислав Анатолійович, доктор історичних наук, в. о. професора кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Народився в Миколаєві у 1974 р. Закінчив історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Почесний краєзнавець України (2017). Опублікував більше 90 наукових статей. Автор 5 одноосібних та співавтор 4 колективних монографій.

